

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: A.S. de Jong / Theologische Universiteit Apeldoorn

Heft uw handen tot God

Een onderzoek naar de ruimte voor evangelische
lichamelijkheid in een calvinistische liturgie

Student: Aart-Jan de Jong
Studentnummer: 1000
Vakgebied: Liturgiek
Begeleiders: Prof. Dr. M.J. Kater en Dr. J. van der Knijff
Datum: 16 mei 2020

Inhoud

Inleiding.....	4
Probleemstelling.....	4
Afbakening.....	5
Definiëring.....	7
<i>Praise and Worship Liturgy</i>	7
Aanbidding.....	8
Methodologie.....	8
Observaties.....	8
Interviews.....	11
Literatuuronderzoek.....	13
1. Calvijn en het lichaam.....	14
1.1. De liturgie bij Calvijn.....	14
1.1.1. Liturgische context.....	14
1.1.2. Calvijns liturgie.....	15
1.1.3. Gebed.....	16
1.1.4. Lied.....	17
1.2. Lichamelijke aspect.....	17
1.2.1. Lichamelijke handelingen.....	18
1.2.2. Ceremonie.....	21
1.2.3. Middelmatige zaak.....	23
1.2.4. Belang.....	24
1.2.5. Gevaren.....	27
1.3. Liturgische normen bij Calvijn.....	27
1.3.1. Schriftmatig.....	28
1.3.2. Opbouwend.....	29
1.3.3. Theocentrisch.....	31
1.3.4. Betamelijk.....	33
1.3.5. Gemeenschappelijk.....	34
1.4. Conclusies.....	35
2. Intermezzo - De calvinistische traditie en het lichaam.....	37
2.1. Zestiende en zeventiende eeuw.....	37
2.2. Verval in de achttiende en negentiende eeuw.....	39
2.3. Hernieuwde interesse in de twintigste eeuw.....	41
2.4. Afwezigheid in de eenentwintigste eeuw.....	41

2.5.	Conclusie	42
3.	De <i>Praise and Worship Liturgy</i> en het lichaam	43
3.1.	Lichamelijke handelingen	43
3.1.1.	Basishoudingen.....	44
3.1.2.	Arm- en handbewegingen	45
3.1.3.	Sluiten van de ogen	48
3.1.4.	Bewegingen met het hele lichaam	48
3.1.5.	Bewegingen met attributen	51
3.2.	Algehele motivatie	52
3.2.1.	Context	52
3.2.2.	Oorsprong.....	55
3.2.3.	Doel.....	57
3.3.	Conclusies	60
4.	Calvijn en de <i>Praise and Worship Liturgy</i>	62
4.1.	Vergelijking	62
4.1.1.	Overeenkomsten	62
4.1.2.	Verschillen	65
4.2.	Liturgische normen.....	69
4.2.1.	Schriftmatig	69
4.2.2.	Opbouwend	71
4.2.3.	Theocentrisch	72
4.2.4.	Betamelijk.....	74
4.2.5.	Gemeenschappelijk	74
4.3.	Conclusies	75
5.	Conclusie	77
	Aanbevelingen.....	79
	Samenvatting.....	82
	Bijlage 1 – Observaties	84
	LEEF! Doetinchem	84
	Pinkstergemeente Doetinchem.....	85
	Mozaiek0318.....	87
	Bijlage 2 – Interviews.....	90
	Interviewvragen	90
	Interviewverslagen	91
	LEEF! Doetinchem	91
	Pinkstergemeente Doetinchem.....	95

Mozaiek0318	98
Transcriptie.....	101
Literatuurlijst	126

Inleiding

Probleemstelling

Als student theologie en proponent binnen de Christelijke Gereformeerde Kerken mag ik op zondagen voorgaan in diensten verspreid over Nederland. De Christelijke Gereformeerde Kerken vormen een pluriform kerkgenootschap. Zoveel kerken, zoveel verschillen in gewoontes, geloofsbeleving en liturgie. Sommige kerken hebben een klassiek-gereformeerde liturgie, andere kerken hebben een liturgie die bijna evangelisch aandoet.

Als je de verschillende kerkdiensten vanaf de kansel meemaakt, gaan je ook dingen opvallen. Voor predikanten en proponenten is het wellicht een herkenbaar beeld: tijdens het zingen van het laatste couplet van Opwekking 167¹, 'Vader, met geheven handen breng ik U mijn dank en eer', gaan voorzichtig enkele handen de lucht in. Tijdens het zingen van Opwekking 334² wordt na het zingen van 'Schijn in mij, schijn door mij' door de ene gemeente in de handen geklapt en door de andere niet. Een fenomeen dat binnen de gereformeerde traditie vaak wordt geassocieerd met de evangelische liturgie vindt ook langzaam ingang in de gereformeerde liturgie. Jongeren worden geconfronteerd met deze lichamelijke aanbiddingsuitingen op de EO-jongerendag. Gemeenteleden die de Opwekkingsconferentie in Biddinghuizen met Pinksteren bezoeken, zien het ook om zich heen gebeuren. Gereformeerden die buiten de eigen diensten weleens een evangelische dienst bezoeken, zullen daar mogelijk ook zulke lichamelijke handelingen aantreffen. Een groep gereformeerden is bekend met de lichamelijke aanbiddingsuitingen in de *Praise and Worship Liturgy*, de liturgie van onder andere de evangelische en Pinksterkerken. Soms nemen de gemeenteleden deze lichamelijke handelingen over en krijgen ze ook een plaats in hun persoonlijke vroomheid of in hun participatie binnen de gereformeerde eredienst.

Bepaalde lichamelijke handelingen vinden hier en daar geleidelijk ingang in de gereformeerde eredienst, maar wordt er binnen de gereformeerde kerken wel over gesproken, vindt er wel bezinning plaats op de lichamelijke handelingen in de eredienst? Is er überhaupt wel ruimte voor al deze evangelische lichamelijke handelingen binnen een gereformeerde liturgie? Is er ruimte voor de lichamelijke handelingen binnen de calvinistische kerken, de kerken die zich oriënteren op Calvijn? Naar mijn beleving wordt er weinig over gesproken, zowel op kerkelijk als op academisch niveau. In de protestantse standaardwerken op het gebied van de liturgiek gaat het bijna niet over de lichamelijke handelingen en houdingen van de kerkgangers binnen de eredienst. Daarnaast is binnen de liturgiek de evangelische liturgie een ondergeschoven kindje. In één van de Nederlands standaardwerken op

---

¹ De titel van dit lied is 'Samen in de naam van Jezus'.

² De titel van dit lied is 'Heer, uw licht en uw liefde schijnen'.

het gebied van de liturgiek, *De weg van de liturgie*, wordt bijvoorbeeld nauwelijks aandacht besteed aan de evangelische traditie.³ Eén van de auteurs van dit handboek geeft dit zelf tien jaar na de verschijning van het boek ook toe.⁴ Het is vreemd dat er zo weinig aandacht besteed wordt aan de evangelische liturgie, gezien de invloed die deze liturgie heeft op de traditionele liturgieën.⁵ Ook vanuit evangelische hoek zijn er weinig wetenschappelijke publicaties verschenen over de evangelische liturgie. De meeste publicaties vanuit deze hoek zijn gericht op gemeenteleden en niet op theologen of andere academici. Er is dus wetenschappelijk onderzoek nodig naar de lichamelijke handelingen die vanuit de evangelische liturgie de gereformeerde liturgie binnendringen.⁶ Hierin wil ik, in beperkte mate, met dit onderzoek voorzien.

De hoofdvraag van dit onderzoek is: 'Welke ruimte is er in een op Calvijn geijkte liturgie voor het lichamelijke aspect van lied en gebed in de *Praise and Worship Liturgy*?'

Deze hoofdvraag valt in drie deelvragen uiteen:

1. Hoe spreekt Calvijn over het lichamelijke aspect van lied en gebed in de eredienst en aan welke normen moeten de liturgische onderdelen beantwoorden bij Calvijn?
2. Welke lichamelijke handelingen verrichten de participanten van de *Praise and Worship Liturgy* in het kader van het lied en gebed en waarom verrichten zij deze lichamelijke handelingen?
3. In hoeverre beantwoorden de lichamelijke handelingen in het kader van lied en gebed in de *Praise and Worship Liturgy* aan de liturgische normen van Calvijn?

Deze drie deelvragen worden beantwoord in respectievelijk hoofdstuk 1, 3 en 4. Tussen de behandeling van deelvraag 1 en 2 is een intermezzo toegevoegd waarmee ik de brug wil slaan tussen de tijd van Calvijn, de zestiende eeuw, en onze tijd. In hoofdstuk 2 wordt kort beschreven welke ontwikkelingen er zijn geweest wat betreft de plaats van het lichaam in de gereformeerde liturgie.

Afbakening

Dit onderzoek richt zich op de lichamelijke handelingen en houdingen die door de gemeenteleden worden uitgevoerd in het kader van het lied en gebed. Ik grens het lichamelijke aspect dus op twee manieren af. Ten eerste vallen al de lichamelijke handelingen die niet worden verricht in het kader van het lied en gebed buiten het blikveld van dit onderzoek. Te denken valt aan de bewegingen die

---

³ Oskamp, *De weg van de liturgie*.

⁴ Barnard, *Late Modern Rhythm and the Renewal of Worship*, 177.

⁵ Een voorbeeld van de invloed die de evangelische of *Praise and Worship* liturgie heeft op de traditionele liturgieën is te zien in het *Evangelische manifest* van het Evangelisch Werkverband binnen de Verenigde Protestantse Kerk in Nederland. Eschbach, *Vurig verlangen*, 9-15.

⁶ Tot nu toe heb ik steeds gesproken over 'de evangelische liturgie' omdat deze term gangbaar is binnen de Nederlandse christelijke traditie. Vanaf nu zal ik echter spreken over de *Praise and Worship Liturgy* omdat deze term wetenschappelijk accurater is. Verderop in de inleiding zal ik *Praise and Worship Liturgy* definiëren.

verbonden zijn aan het avondmaal en doop, of aan lichamelijke handelingen die tijdens de preek worden verricht. Ik heb gekozen voor 'lied en gebed' omdat de lichamelijke handelingen op deze momenten het nadrukkelijkst aanwezig zijn in de *Praise and Worship Liturgy*.⁷ Juist de lichamelijke handelingen die verricht worden tijdens het zingen en bidden vinden hun weg richting de gereformeerde liturgie. Het bidden en zingen zijn bij Calvijn ook nauw aan elkaar verbonden, het zijn beide vormen van gebed.⁸ Ten tweede vallen al de lichamelijke handelingen die niet door de aanwezige gemeenteleden worden uitgevoerd buiten het blikveld van dit onderzoek. Het gaat in dit onderzoek niet om de bewegingen van een select groepje mensen op een podium, niet om de bewegingen van voorgangers, aanbiddingsleiders, muzikanten en dansers, maar om de bewegingen van de aanwezige gemeente in de zaal.⁹ De handelingen die voorgangers en aanbiddingsleiders verrichten als zij onderdeel zijn van de gemeente in de zaal en niet in functie zijn, krijgen wel een plaats.

De handelingen die worden verricht om muziek te maken vallen ook buiten dit onderzoek. Het maken van muziek heeft weliswaar een lichamenlijk element, voor het bespelen van muziekinstrumenten zijn immers lichamelijke handelingen nodig, maar muziek is een geval apart. Lichamelijke handelingen die verricht worden om muziek te maken verschillen wezenlijk van de andere lichamelijke handelingen die men aantreft in de *Praise and Worship Liturgy*. De relatie tussen muziek en lichamelijke handelingen zal wel kort aan bod komen in hoofdstuk 3.

De waargenomen lichamelijke handelingen binnen de *Praise and Worship Liturgy* worden getoetst aan Calvijns spreken over lichamelijke handelingen binnen de liturgie. Ik begin dit onderzoek bij Calvijn omdat hij een grote invloed heeft gehad op het ontstaan van de gereformeerde liturgie in Nederland. Calvijn heeft veel geschreven over de liturgie, want de reformatoren moesten opnieuw op zoek naar de juiste liturgie en de liturgie zuiveren van alle roomse en on-Bijbelse invloeden.

In de hoofdvraag wordt gesproken over 'een op Calvijn geijkte liturgie' en niet over de 'calvinistische liturgie'. Het calvinisme is een traditie die sinds Calvijn veel ontwikkelingen heeft doorgemaakt. Door te spreken over 'een op Calvijn geijkte liturgie' is Calvijns spreken voor dit onderzoek de norm. Ontwikkelingen in de calvinistische traditie wat betreft het lichamenlijk aspect in de eredienst zullen kort aan de orde komen in hoofdstuk 2, maar zijn niet normatief.

---

⁷ J.M.D. de Heer, *Spiegel en spanningsbron*, 447.

⁸ Calvijn, *la forme des prieres et chants ecclesiastiques*, 596.(CO 6:168).

⁹ In het vervolg van deze scriptie zal ik niet telkens spreken over de 'lichamelijke handelingen en houdingen die door de gemeenteleden worden verricht en aangenomen in het kader van het lied en gebed in de samenkomst'. Vanaf nu verwijzen zowel handelingen en houdingen naar het bovengenoemde object van dit onderzoek, tenzij anders vermeld.

Ik spreek in dit onderzoek zowel over lichamelijke handelingen als lichamenlijke houdingen. Met beide woorden doel ik op het object van dit onderzoek. Er is echter een nuanceverschil. 'Handeling' laat de beweging in de lichamenlijkheid zien en 'houding' doelt op het statische element in de lichamenlijkheid.

Definiëring

Voordat het daadwerkelijke onderzoek begonnen wordt, is het belangrijk een aantal zaken scherp te definiëren. Andere definities volgen in de loop van de scriptie.

Praise and Worship Liturgy

'*Praise and Worship Liturgy*' zijn, vanzelfsprekend, woorden die in dit onderzoek vaak terug zullen komen.¹⁰ Ik heb ervoor gekozen dit Engelse woord te gebruiken. In de Engelstalige literatuur is het een gangbare term. Er bestaat geen Nederlands equivalent voor. Charismatische liturgie of evangelische liturgie dekken beiden niet dezelfde lading. Wat bedoel ik met de *Praise and Worship Liturgy*? Dit is een overkoepelende term waaronder de hedendaagse evangelische, charismatische en pinksterliturgieën vallen.¹¹

De samenkomsten die een *Praise and Worship Liturgy* hebben, bestaan uit drie delen.¹² De samenkomst begint vaak met gemeentezang geleid door een aanbiddingsteam. Muziek heeft een grote plaats in de samenkomst.¹³ Aan de gemeentezang is ook het gebed verbonden. De naam '*Praise and Worship*' zegt zelf al dat het zingend aanbidden als een belangrijk onderdeel van de dienst wordt ervaren. Barnard stelt dat de *Praise and Worship Liturgy* wordt gekenmerkt door een constante golfbeweging van lofprijzing en aanbidding.¹⁴ Op de gemeentezang en het gebed volgt het tweede gedeelte van de samenkomst, de preek. Na de preek volgt een 'tijd van bediening', een tijd waarin de gemeente wordt voorbereid op de dienst in de wereld die wacht.

In de literatuur worden verschillende kernmerken gegeven van de *Praise and Worship Liturgy*. De belangrijkste kenmerken geef ik hier weer. Het eerste kenmerk is de participatie.¹⁵ Redman legt er de nadruk op dat de aanbidding het werk is van de gemeente, niet een individu.¹⁶ De hele gemeente is betrokken. Het tweede kenmerk is de openheid voor het werk van de Heilige Geest. Deze openheid is te zien in de fysieke vrijheid in de samenkomsten en in de plaats die de bediening van de gelovigen en genezing krijgen in de samenkomsten.¹⁷ Het derde kenmerk is de verscheidenheid aan vormen van fysieke expressie. Het vierde kenmerk is de ruimte voor emotionele expressie. Deze kenmerken laten

---

¹⁰ Robert Redman heeft verschillende toonaangevende artikelen en boeken geschreven over de *Praise and Worship Movement*. Marcel Barnard verwijst in de twee aangehaalde artikelen regelmatig naar het werk van Redman.

¹¹ Barnard, *The Praise and Worship Movement*, 81.

¹² De nadruk ligt in de samenkomsten op de eerste twee gedeeltes. Redman, *Welcome to the Worship Awakening*, 376.

¹³ Redman, *Awakening*, 379.

¹⁴ Hij onderscheidt de *Praise and Worship Liturgy* zo van liturgieën die gekenmerkt worden door een eucharistisch-sacramentele of verbaal-luisterende oriëntatie. Barnard, *Movement*, 81.

¹⁵ Redman, *Awakening*, 376.

¹⁶ 'Worship is truly the work of the people.' Redman, *Awakening*, 376.

¹⁷ Webber, *Blended Worship*, 64.

zien dat de persoonlijke keuze, participatie en het persoonlijke antwoord van de individuele gelovigen het voornaamste zijn.¹⁸

Aanbidding

De tweede term die vaak terug zal komen in deze scriptie is 'aanbidding'. Aanbidding is lastig te definiëren. Dat blijkt uit de verschillende manieren waarop de term wordt gebruikt in de literatuur. Ook tijdens de interviews bleek dat iedereen 'aanbidding' op een eigen manier invult. Toch wil ik een poging wagen. Een goede definiëring vinden we bij Nicholas Wolterstorff. Hij noemt aanbidding 'een vorm van Godwaartse [op God gericht, met God als eindbestemming] erkenning van Gods weergaloze grootheid' met een houding van 'ontzagvolle, eerbiedige en dankbare adoratie'.¹⁹ Hieronder verstaat Wolterstorff niet alleen het zingen van lofliederen in de samenkomst, maar alle handelingen waarmee Gods grootheid erkend wordt met de juiste houding.

Methodologie

Ik heb op twee manieren onderzoek gedaan: literatuuronderzoek en praktijkonderzoek. Het praktijkonderzoek bestaat uit twee delen. Als eerste deel van het praktijkonderzoek is een aantal observaties uitgevoerd. Als tweede deel van het praktijkonderzoek is een aantal interviews afgenomen. De resultaten van het praktijkonderzoek hebben een plaats gekregen in hoofdstuk 3.

Observaties

Er zijn twee soorten observaties uitgevoerd. Ten eerste de participerende observaties, waarvoor ik heb deelgenomen aan samenkomsten die gekenmerkt worden door een *Praise and Worship Liturgy*.²⁰ De samenkomsten van de Pinkstergemeente Doetinchem en van LEEF! Doetinchem zijn hiervoor bezocht en onderzocht. Hier moet kort wat gezegd worden over de invloed van de maatregelen omtrent Covid-19 op het onderzoek. Kort na het begin van het onderzoek werden er in Nederland verschillende maatregelen ingevoerd om de verspreiding van Covid-19 tegen te gaan. Dit had ook gevolgen voor de samenkomsten van gemeenten. De samenkomsten konden niet meer publiek doorgaan en dus ook niet meer bezocht en onderzocht worden. Door deze omstandigheden is er een grotere nadruk komen te liggen op deze twee participerende observaties. Ten tweede de beschouwende observaties, waarvoor ik beelden van samenkomsten heb onderzocht. Hiervoor zijn beelden bekeken en

---

¹⁸ Redman, *Awakening*, 378.

¹⁹ Wolterstorff, *The God We Worship*, 39.

²⁰ Osmer beschrijft, verwijzend naar Danny Jorgensen, vier verschillende participantrollen die de onderzoeker kan aannemen. Als eerste noemt hij de rol 'complete observer'. De tweede rol is de 'participant-as-observer', waarbij de observeerder ook participeert. De derde rol is de 'observer-as-participant', waarbij de participant ook observeert. De vierde rol is de 'complete participant'. Voor dit onderzoek heb ik voor de participerende observatie de rol aangenomen van 'participant-as-observer' en voor de beschouwende observatie de rol van 'complete observer'. Osmer, *Practical Theology*, 60.

onderzocht van de diensten van de Pinksterconferentie van stichting Opwekking en van twee samenkomsten van Mozaiek0318 in Veenendaal. Het was een uitdaging om geschikte beelden van de samenkomsten van Mozaiek0318 te vinden. Vóór de coronamaatregelen gingen op 22 maart werden alleen de preken online gezet. Vanaf 22 maart werden wel de hele samenkomsten online gezet, maar was er geen gemeente meer aanwezig bij de samenkomsten. Ik heb er daarom voor gekozen om een combinatie te maken. Ik heb de samenkomst van 22 maart geobserveerd en daarnaast de liveopname van het lied *Jezus Overwinnaar*.²¹ Dit lied is opgenomen tijdens een samenkomst van de gemeente, en op de opname is dus wel de aanwezige gemeente te zien. Ik heb de reguliere samenkomsten en sing-in van de Pinksterconferentie van 2019 geobserveerd.²² Het gaat om de samenkomsten op vrijdagavond, zaterdagochtend, zaterdagavond, zondagochtend, maandagochtend en maandagmiddag, en om de sing-in op zondagmiddag. Beide soorten observaties geven samen een duidelijk beeld van welke lichamelijke handelingen en houdingen participanten van de *Praise and Worship Liturgy* verrichten en aannemen, en in welke context dit gebeurt. In het participerende deel van de observaties is meer aandacht voor de context van de lichamelijke handelingen, terwijl in het beschouwende deel van het onderzoek de lichamelijke handelingen zelf goed in kaart kunnen worden gebracht. Het zwaartepunt ligt bij de twee participerende observaties. Deze twee samenkomsten gaven toch wel een duidelijker beeld dan de beelden van de samenkomsten van Mozaiek0318 en de Pinksterconferentie. De beelden van de samenkomsten op de Pinksterconferentie zijn minder grondig geobserveerd, en dienden vooral als vergelijkingsmateriaal. Van de geobserveerde samenkomsten van LEEF! Doetinchem, Pinkstergemeente Doetinchem en Mozaiek0318 zijn de observatieverslagen in bijlage 1 te vinden.

Hier volgt een korte beschrijving van de drie geobserveerde gemeenten en de Pinksterconferentie van stichting Opwekking.

LEEF! Doetinchem is een op zichzelf staande evangelische gemeente met honderdvijftig leden. De gemeente is in 2003 geplant door de voorganger en zijn vrouw. De gemeente wordt geleid door drie echtparen. Er zijn veel kinderen en jongeren lid van de gemeente. Er zijn, redelijk oppervlakkige, banden met het Hillsong Netwerk. Op zondag zijn er twee samenkomsten, één gericht op de gasten en één op de gemeenteleden. De visie van LEEF! is als volgt verwoord: 'LEEF! verbindt mensen met God en elkaar. God houdt van deze wereld, die Hij gemaakt heeft, en van alle mensen die [er]op leven.

---

²¹ www.youtube.com/watch?v=fbar8cyBYG8 [14 mei 2020]

Een geïnterviewde kwam met de tip om de beelden van de opnamen van dit lied te bestuderen, omdat op deze beelden de gemeente wel zichtbaar is.

www.youtube.com/watch?v=YJ69mTCyVX8 [14 mei 2020]

²² www.opwekkingmedia.nl/gemist [14 mei 2020]

Ieder mens is uniek, waardevol en welkom. LEEF! zijn we samen en we helpen en stimuleren elkaar om te groeien in gezonde relaties.²³

Pinkstergemeente Doetinchem is verbonden aan de 'Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten', een kerkgenootschap. De gemeente telt zo'n tweehonderd leden, waaronder redelijk veel ouderen. De gemeente wordt geleid door een aantal echtparen en heeft een aantal mensen die voorgaan in de diensten. Iedere zondag is er één samenkomst, die belegd wordt in de aula van een middelbare school. De gemeente wordt als volgt beschreven: 'Wij zijn een groep mensen die volgelingen willen zijn van Jezus. We zijn allemaal anders, en samen zijn we een huisgezin van God. In dit gezin is er plaats voor iedereen, jong en oud, rijk en arm, allochtoon en autochtoon en ga zo maar door. We kunnen van elkaar leren en elkaar aanvullen. We geloven dat iedereen uniek is, geschapen door God en dat een ieder gaven en talenten krijgt door de Heilige Geest. Zowel naar elkaar als naar de buitenwereld kunnen we zo een verschil maken en impact hebben.'²⁴

Mozaiek0318 is een grote evangelische gemeente van zo'n vierduizend leden, gevestigd te Veenendaal. Deze gemeente is acht jaar geleden door Kees Kraayenoord geplant en sinds de planting sterk gegroeid. De gemeente trekt veel jongvolwassenen aan. Op zondagen zijn er drie diensten, om negen, elf en één uur. Het is nodig om drie diensten te houden omdat de hele gemeente niet in één dienst aanwezig kan zijn. De gemeente heeft een aantal voorgangers. De kerk wordt gekenmerkt door een hoge mate van professionaliteit in de organisatie van allerlei zaken. De gemeente wordt als volgt beschreven: 'Wij zijn een kerk waar je welkom bent, zoals je bent. Wij geloven dat Jezus van je houdt. Wie je ook bent, waar je ook vandaan komt en wat jouw verhaal ook is. Of je leven nu in puin ligt of alles op rolletjes loopt. Daarom heten we Mozaiek0318. Wij zijn een kunstwerk van gebrokenheid en Jezus is de Kunstenaar. Hij maakt van onze puinhoop en ons succes, onze twijfel en ons geloof een fantastisch mooi kunstwerk: een mozaïek.'²⁵

De Pinksterconferentie is een conferentie die al bijna vijftig jaar door stichting Opwekking wordt georganiseerd in het pinksterweekend. Duizenden christenen uit verschillende kerkverbanden bezoeken deze conferenties in Biddinghuizen. Stichting Opwekking werd in 1960 opgericht. De opwekking heeft haar wortels in de Nederlandse Pinksterbeweging en is voortgekomen uit de beweging *Stromen van kracht*.²⁶ De visie van stichting Opwekking wordt als volgt verwoord: 'Opwekking verlangt naar geestelijke vernieuwing in ons land. Als meer dan de helft van de Nederlanders aangeeft niet meer te geloven, is er nog veel werk te doen. We geloven dat God zijn

---

²³ www.leef-doetinchem.nl/wie-zijn-we [14 mei 2020]

²⁴ www.pgd.nu/go/wij-zijn/ [14 mei 2020]

²⁵ www.mozaiek0318.nl/go/over-mozaiek/wie-zijn-wij/ [14 mei 2020]

²⁶ www.opwekking.nl/over-ons/246-stichting-opwekking/1522-geloofsbelijdenis [14 mei 2020]

kinderen oproept en toerust om de kracht van Gods koninkrijk zichtbaar te maken in ons dagelijks leven. Als we vervuld zijn met de kracht van de Heilige Geest, zal het licht van Jezus door ons heen stralen en kunnen we Nederland bekendmaken met het evangelie van Jezus Christus.²⁷

Interviews

In het interviewdeel van het praktijkonderzoek vallen ook twee delen van elkaar te onderscheiden. Als eerste zijn participanten van de *Praise and Worship Liturgy* geïnterviewd. Met 'participant' doel ik op de aanwezige gemeenteleden in de samenkomsten, voor wie de dienst georganiseerd wordt. Ik maak dus een onderscheid tussen de participanten, enerzijds, en de voorgangers, aanbiddingsleiders en muzikanten, anderzijds. De voorgangers, aanbiddingsleiders en muzikanten zijn binnen het bestek van dit onderzoek geen participanten als ze in functie zijn. Een voorbeeld: een voorganger die tijdens het zingen bij de participanten in de zaal zit, is op dat moment wel een participant. De handelingen die hij dan verricht vallen binnen dit onderzoek. Staat hij tijdens de preek op het podium, dan is hij niet meer een participant, maar is hij de voorganger.²⁸ De handelingen die hij dan verricht vallen buiten dit onderzoek. Voor deelname aan deze interviews zijn drie gemeenten benaderd: Pinkstergemeente Doetinchem, LEEF! Doetinchem en Mozaiek0318. De geïnterviewden zijn dus gekozen uit de gemeenten waarvan ook de samenkomsten zijn geobserveerd. Zo zijn de resultaten van de observaties en interviews beter aan elkaar te verbinden. De nadruk in dit deel van het praktijkonderzoek lag op het achterhalen van het waarom van de lichamelijke handelingen in de samenkomsten. In totaal zijn zes participanten van de *Praise and Worship Liturgy* geïnterviewd.

Als tweede zijn de (aanbiddings)leiders binnen de *Praise and Worship Liturgy* geïnterviewd. Ik heb twee voorgangers geïnterviewd, waarvan één een theoloog is. Daarnaast zijn ook een aanbiddingsleider en een muzikant geïnterviewd.²⁹ Voor een gedeelte is er overlap tussen de twee soorten interviews. Ook de aanbiddingsleiders werd gevraagd naar de lichamelijke handelingen die ze als gemeentelid en participant verrichten en hun motivatie voor deze handelingen. Daarnaast zijn de aanbiddingsleiders echter ook bevraagd op de visie van de gemeente op de plaats van het lichaam in de samenkomsten. Hoe wordt de plaats die het lichaam krijgt (theologisch) verantwoord? Op dit punt heeft het interviewen van (aanbiddings)leiders een meerwaarde. De combinatie van beide soorten

---

²⁷ www.opwekking.nl/over-ons/246-stichting-opwekking/12-over-opwekking [14 mei 2020]

²⁸ Voorgangers en aanbiddingsleiders participeren natuurlijk ook in de samenkomst, juist ook als ze in functie zijn. Voor dit onderzoek heb ik echter dit onderscheid gemaakt om zo het onderzoek goed af te kunnen bakenen.

²⁹ Idealiter zou van elk van de drie geobserveerde gemeenten een aanbiddingsleider of voorganger zijn geïnterviewd. In verband met Covid-19 hadden de aanbiddingsleiders van Mozaiek0318 echter geen tijd voor een interview.

geïnterviewden heeft als voordeel dat zowel de persoonlijke beleving en motivatie als ook de principiële overwegingen in kaart worden gebracht.

De geïnterviewden waren tussen de 19 en 50 jaar oud.³⁰ Zes van de geïnterviewden zijn mannen, drie zijn vrouwen. De verdeling van de geïnterviewden over de drie gemeenten is als volgt: Van LEEF! heb ik een participant, een muzikant en de voorganger geïnterviewd. Voor de interviews heb ik één van de oudsten benaderd, die mij de telefoonnummers van deze personen gaf. Van de Pinkstergemeente heb ik een participant, een aanbiddingsleider en een voorganger geïnterviewd. Voor de interviews heb ik één van de voorgangers benaderd. Ik heb hem geïnterviewd en hij heeft mij een tweetal telefoonnummers gegeven van mensen die ik ook zou kunnen interviewen. Van Mozaiek0318 heb ik vier participanten geïnterviewd. Ik heb eerst de leiding van de gemeente benaderd, maar deze gaf aan dat de leidinggevenden geen tijd hadden om mee te werken aan het onderzoek. Daarop heb ik een vriend benaderd die lid is van deze gemeente, met de vraag of hij mensen wist die mee zouden willen werken aan het onderzoek. Uit de vergelijking van de observaties en interviews werd duidelijk dat de antwoorden van de gemeenteleden van LEEF! Doetinchem en Mozaiek0318 redelijk representatief waren voor de hele gemeente. De handelingen die zij een plaats geven, werden ook waargenomen in de samenkomsten. Wat betreft de Pinkstergemeente waren er redelijk wat verschillen tussen de waarnemingen en de antwoorden. Een behoorlijk deel van de handelingen die de geïnterviewden zeiden te verrichten in de samenkomsten, werd niet waargenomen. Ook werd in de interviews duidelijk dat de drie geïnterviewden vrijer zijn in hun bewegingen dan de meeste gemeenteleden van de Pinkstergemeente.

De interviews zijn semigestructureerd vormgegeven.³¹ Het voordeel van de semigestructureerde vorm is dat de interviews met elkaar te vergelijken zijn omdat dezelfde vragen gesteld worden, terwijl er ook doorgevraagd kan worden op antwoorden van de geïnterviewden.

In verband met Covid-19 hebben de interviews, op één na, plaatsgevonden via digitale kanalen: Skype, Microsoft Teams en WhatsApp-video-oproepen. Zes van de negen interviews heb ik, met goedkeuring van de geïnterviewde, opgenomen.³² Tijdens de interviews heb ik uitgebreide aantekeningen gemaakt,

---

³⁰ Dat de interviews via digitale kanalen plaatsvonden had als nadeel dat oudere gemeenteleden niet geïnterviewd konden worden.

³¹ De semigestructureerde vorm houdt in dat de interviewer zowel open als gesloten vragen stelt in een van tevoren bepaalde volgorde. De volgorde wordt echter niet slaafs gevolgd. Afhankelijk van het gesprek kunnen vragen op een ander moment gesteld worden, achterwege blijven of er kunnen vervolgvragen gesteld worden. Osmer, *Practical*, 63.

³² Skype heeft een opnamefunctie. WhatsApp-video-oproepen en Microsoft Teams hebben deze functie niet (Microsoft Teams pas vanaf drie of meer deelnemers aan het gesprek). De drie gesprekken die hebben plaatsgevonden via WhatsApp-video-oproepen en Microsoft Teams zijn daarom niet opgenomen.

die zich richtten op de handelingen die werden verricht, wat de handelingen uitdrukken en waarom de handelingen worden verricht. Na elk interview heb ik het interview samengevat. Ik heb ervoor gekozen de interviews niet te transcriberen, omdat transcriberen een tijdrovend proces is. Deze tijd kon ik beter besteden aan onderzoeken. De aantekeningen en de samenvattingen vormden het materiaal waarmee ik aan het werk ging. Tussen de interviews ben ik gaan coderen. Codes worden in het *Basisboek kwalitatief onderzoek* als volgt omschreven: 'Codes zijn korte woorden of combinaties van woorden waarmee de onderzoeker aangeeft waar de te analyseren tekst over gaat. Een code legt een verband tussen het empirische materiaal en het conceptuele kader, dat wil zeggen het interpretatiekader van de onderzoeker.'³³ De codes werden in de loop van het interviewproces aangepast en uitgebreid. Voor het onderzoeken van de samenhang tussen de codes heb ik een hiërarchische boomstructuur gebruikt, waarin de codes steeds verder gespecificeerd worden.³⁴ Een boomstructuur is het overzichtelijkst. De kopjes van hoofdstuk 3 geven goed weer wat het eindproduct van het coderen is en laten ook duidelijk de hiërarchische boomstructuur zien. De interviewvragen, een korte weergave van de belangrijkste onderdelen van de interviews en een transcriptie van één van de interviews zijn aan de scriptie toegevoegd in bijlage 2. Ik heb één gesprek getranscribeerd zodat de stappen die ik heb gemaakt van interview naar verslag naar resultaten navolgbaar zijn.

Literatuuronderzoek

Om, in hoofdstuk 1, Calvijns visie op de liturgie en het lichamelijke aspect van de liturgie helder te krijgen, heb ik verschillende van zijn geschriften onderzocht. De *Institutie* en verschillende van Calvijns commentaren krijgen een grote plaats in dit onderzoek. Ook heb ik enkele andere kleinere geschriften van Calvijn bestudeerd. Voor de beschrijving van Calvijns visie op de liturgie is ook secundaire literatuur geraadpleegd. Voor hoofdstuk 2 heb ik liturgische formulieren uit de tijd van de Reformatie, werken van verschillende Nederlandse theologen en verschillende standaardwerken op het gebied van de liturgiek onderzocht. In hoofdstuk 3 krijgt literatuuronderzoek een beperkte plaats. Alleen als antwoorden of observaties niet duidelijk genoeg zijn, zal ik naar literatuur verwijzen om het antwoord of de observatie te verduidelijken. In hoofdstuk 4 worden de resultaten van hoofdstuk 1 en 3 met elkaar verbonden. Enkele keren worden nieuwe inzichten aangedragen die eerder in de scriptie nog geen plaats hebben gekregen.

Tijdens de verwerking van de interviews aan het einde van het onderzoeksproces kwam ik erachter dat drie van de vijf Skypeopnames beschadigd waren. Maar een gedeelte van de gesprekken was daadwerkelijk opgenomen.

³³ Baarda, *Basisboek kwalitatief onderzoek*, 217.

³⁴ Baarda, *Kwalitatief*, 233.

1. Calvijn en het lichaam

In dit hoofdstuk wordt er een antwoord gezocht op de eerste deelvraag van dit onderzoek: ‘Hoe spreekt Calvijn over het lichamelijke aspect van lied en gebed in de eredienst en aan welke normen moeten de liturgische onderdelen beantwoorden bij Calvijn?’

Dit hoofdstuk valt in twee delen uiteen. In het eerste deel staat Calvijns spreken over het lichamelijke aspect van het lied en gebed centraal. In het tweede deel wordt Calvijns bredere spreken over de liturgie bestudeerd. Welke liturgische normen of eisen zijn in zijn spreken te ontdekken?

1.1. De liturgie bij Calvijn

Om Calvijns spreken over het lichamelijke aspect van het lied en gebed duidelijk te kunnen verstaan, is het belangrijk om eerst een beeld te hebben van de context van dit spreken. Drie zaken zullen achtereenvolgens kort aangestipt worden, namelijk de liturgische context in de tijd van Calvijn, de liturgie bij Calvijn en de plaats van het lied en gebed in Calvijns liturgie.

1.1.1. Liturgische context

Calvijns spreken over de liturgie wordt beïnvloed door de liturgische praktijk in de kerk in zijn tijd. Calvijn benadrukt bepaalde kanten van de liturgie sterk, omdat hij op dat gebied misstanden ziet in andere delen van de kerk. Zo legt Calvijn een grote nadruk op de eenvoud van de liturgie omdat hij een wildgroei aan ceremoniën ziet in de roomse liturgie. Tegenover de Lutheranen benadrukt Calvijn dat Christus in de Geest aanwezig is in het avondmaal.

De invloeden van andere liturgieën op Calvijns spreken zijn het duidelijkst zichtbaar met betrekking tot de roomse liturgie.³⁵ Dat is ook niet heel vreemd aangezien vóór de Reformatie in West-Europa de Rooms Katholieke Kerk de enige kerk was.³⁶ Ook Calvijn komt uit deze kerk. Calvijn heeft het ook vaak over de roomse liturgische praktijken omdat hij in Genève steeds weer een terugval in de roomse gebruiken en ceremoniën constateerde. Calvijn heeft veel kritiek op de roomse liturgie. De roomse liturgie zit vol on-Bijbelse zaken, vol na-aperij, vol ceremoniën die de gelovige het zicht op Christus ontnemen.

Calvijn keert zich niet alleen tegen liturgische misstanden in de Rooms Katholieke Kerk, maar ook tegen de liturgische misstanden van de doperen.³⁷ De kritiek van Calvijn op de doperse liturgie richt zich

---

³⁵ Brienen, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 145.

³⁶ Op een aantal afsplitsingen en sekten na.

³⁷ Balke, *Calvijn en de doperse radikalen*, 1.

vooral op hun verstaan en uitvoering van de sacramenten.³⁸ Ook hun afwijzing van het ambt en een nadrukkelijke orde in de liturgie worden door Calvijn bekritiseerd.³⁹

1.1.2. Calvijns liturgie

1.1.2.1. Doel

Waar draait de liturgie bij Calvijn zelf om? In de liturgie bij Calvijn is een dubbele beweging zichtbaar. De eerste beweging in de eredienst is het komen van God tot de gemeente. God spreekt door de prediking en de sacramenten tot de gemeente. De tweede beweging in de eredienst is het antwoordend handelen van de mens. Hieronder vallen het gebed en het geven van de aalmoezen.⁴⁰ Het is God die het initiatief heeft in de eredienst en de hele eredienst draagt. Zelfs het menselijke antwoord op Gods komen en spreken wordt door Hem voortgebracht en gedragen.⁴¹

Wat is het doel van de samenkomsten van de gemeente volgens Calvijn? De samenkomsten van de gemeente hebben twee doelen. Het eerste grote doel van de liturgie is het eren van God. Het tweede doel is dat God door de liturgie wil werken tot zegen en heil van de deelnemers aan de liturgie.⁴²

De gelovige behoort de samenkomsten van de gemeente bij te wonen. Calvijn zegt het in *La forme des prières et chants ecclésiastiques* heel sterk: 'Zoals het bij de christenen een absoluut noodzakelijke vereiste is dat iedere gelovige de gemeenschap met de kerk in zijn plaats in acht neemt en onderhoudt, en de bijeenkomsten die daar worden gehouden, zowel op zondag als op andere dagen, bezoekt om God te eren en te dienen'⁴³ Soms kan Calvijn echter ook wel weer relativerend spreken over het belang van de samenkomsten: 'Het is waar dat het samenkomen om tot God te bidden en zijn Woord te horen niet het ultieme doel is'⁴⁴. Maar, zo gaat Calvijn verder 'het is zo'n onmisbare hulp, aangezien we van onszelf veel te traag zijn.'⁴⁵ In de samenkomsten bouwen de gelovigen elkaar op en vuren gelovigen elkaar aan. In de liturgie worden de gelovigen gesterkt in de strijd tegen satan en in de strijd tegen hun eigen zwakke vlees.⁴⁶ In de liturgie is ook de Heilige Geest aan het werk. Hij verlevendigt door zijn vuur de harten van de gelovigen.

---

³⁸ Balke, *Radikalen*, 51.

³⁹ Balke, *Radikalen*, 57.

⁴⁰ Buschbeck, *Die Lehre vom Gottesdienst im Werk Johannes Calvins*, 40.

⁴¹ Buschbeck, *Gottesdienst*, 1.

⁴² Brienens, *Liturgie Calvijn*, 160.

⁴³ Calvijn, *La forme*, 593 (CO 6:166).

⁴⁴ Calvijn, *Importance*, 57 (CO 15:222). 'It is true that gathering to pray to God and hear his Word is not the be all and end all'.

⁴⁵ Calvijn, *Importance*, 57 (CO 15:222). 'but it is such a vital help, given that on our own, we are much too sluggish'.

⁴⁶ Brienens, *Liturgie Calvijn*, 160.

1.1.2.2. Onderdelen

Uit welke onderdelen bestaat Calvijns liturgie? In dit kader is Calvijns oppositie tegen de roomse liturgie duidelijk te zien. Calvijn brak veel radicaler dan bijvoorbeeld Luther met de roomse mis.⁴⁷ Alles wat aan de misstanden in de roomse mis kon herinneren, moest wijken uit de eredienst.⁴⁸ Voor de liturgie van Calvijn was de liturgie van de oude kerk van belang. Hij voegt aan de titel van zijn bekende uitgave van formulieren voor het zingen, bidden, bedienen van de sacramenten en bevestigen van het huwelijk, de woorden toe: 'selon la coustume de l'Eglise Ancienne' (naar het gebruik van de oude kerk).

Volgens Calvijn zijn slechts vier zaken onmisbaar in de liturgie: de prediking van het Woord, de bediening van de sacramenten, het geven van de aalmoezen en de gebeden.⁴⁹ Deze vier onderdelen van de liturgie heeft God Zelf geboden. Daarom is de kerk verplicht om gehoorzaam deze onderdelen een plaats te geven in de samenkomsten. De prediking heeft bij de reformatoren een centrale plaats, zo ook bij Calvijn. Het is onder de prediking van evangelie dat het geloof ontstaat.⁵⁰

1.1.3. Gebed

Het gebed, één van de vier verplichte onderdelen van de liturgie, is onmisbaar voor de gelovige. Dat geldt niet alleen voor het gebed in het dagelijks leven van de gelovige maar ook voor het gebed in de samenkomsten van de gemeente. Calvijn noemt de plicht om te bidden zelfs het voornaamste deel van de dienst aan God.⁵¹ Het gebed wordt door Calvijn ten zeerste aangeraden.⁵² Het doel van het gebed is dat de gelovigen hun harten verheffen tot God, om Hem te loven en om zijn hulp in te roepen.⁵³

In Calvijns liturgische praktijk zijn zowel vaste gebeden als vrije gebeden aanwezig.⁵⁴ Bij de vaste gebeden valt te denken aan de schuldbelijdenis aan het begin van de dienst. Ook eindigde Calvijn zijn preken met een gebed dat gedeeltelijk vaststond.⁵⁵

---

⁴⁷ Maag, *Lifting Hearts to the Lord*, 56.

We zien hier wel een verschil tussen Calvijn en zijn collega in Genève, Farel. Calvijn hield de eenheid van Schrift en Tafel in de eredienst in stand. In navolging van zijn leermeester Zwingli maakte Farel echter van de eredienst een preekdienst. Zwingli had van de liturgie in Zürich een pronausliturgie gemaakt. Brienens, *Liturgie Calvijn*, 33.

⁴⁸ Meyster, *Calvijn en de eredienst*, 43.

⁴⁹ Calvijn, *Institutio in Christianae religionis*, IV 17,44.

Elders spreekt Calvijn niet over vier noodzakelijke onderdelen van de eredienst, maar drie. Calvijn noemt het geven van de aalmoezen niet altijd als een verplicht onderdeel. Zie bijvoorbeeld Calvijn, *La forme*, 594 (CO 6:166).

⁵⁰ Calvijn, *Comm. in Rom.* 10,17 (CO 49:206).

⁵¹ Calvijn, *Institutio*, III 20,29.

⁵² Calvijn, *Institutio*, III 20,31.

⁵³ Calvijn, *Institutio*, III 20,29.

⁵⁴ Brienens, *Liturgie Calvijn*, 187.

⁵⁵ Maag, *Lifting*, 106.

1.1.4. Lied

Calvijn maakt onderscheid tussen twee soorten gebed: het gesproken gebed en het gezongen gebed.⁵⁶ In de rest van dit hoofdstuk zal duidelijk worden dat Calvijn veel meer spreekt over de lichamelijke handelingen tijdens het gesproken gebed dan over de lichamelijke handelingen tijdens het gezongen gebed. Omdat het zingen en bidden bij Calvijn echter nauw aan elkaar verbonden zijn en er geen principieel verschil is tussen beide, gaat wat hij zegt over het lichamelijke aspect van het gesproken gebed over het algemeen ook op voor het lichamelijke aspect van het gezongen gebed.

Calvijn geeft hoog op van het zingen: '[U]it ervaring weten wij inderdaad ook dat zang het menselijk hart sterk en diep kan ontroeren en doen ontbranden, om met nog groter ijver en vuur God aan te roepen en te loven.'⁵⁷ Door het zingen verheffen we onze harten tot God, worden we getroost omdat we Gods goedheid, rechtvaardigheid en wijsheid overdenken, en loven we Hem.⁵⁸ Daarvoor heeft God namelijk de tong geschapen, om zingend van zijn lof te verhalen en zijn lof te verkondigen.⁵⁹ Muziek is een grote gave van God. Dat betekent dat we voorzichtig met muziek om moeten gaan en deze niet mogen misbruiken.⁶⁰ Want, 'het is een feit dat alle slechte praat (zoals Paulus zegt [1 Kor. 15:33]) de goede zeden bederft, maar als het op muziek is gezet, dringt het veel dieper door in het hart.'⁶¹

1.2. Lichamelijke aspect

Nu helder is welke plaats het gebed en het lied in de liturgie bij Calvijn hebben, richten we onze aandacht op het lichamelijke aspect van lied en gebed bij Calvijn.

Als men de werken van Calvijn doorleest, dan komt men er langzaam achter dat het lichamelijke aspect van het gebed en het lied geen grote plaats heeft in het denken van Calvijn. In zijn commentaren wijdt hij enkele woorden aan het lichamelijke aspect van het gebed, als het lichamelijke aspect in het Bijbelvers aan de orde komt. In de *Institutie* vindt men slechts enkele opmerkingen over de lichamelijke gebaren en houding tijdens het bidden. Als Calvijn echter wel over het lichamelijke aspect van het gebed spreekt, dan wordt duidelijk dat het lichamelijke aspect, als bijna vanzelfsprekend, bij het gebed hoort. Zo schrijft Calvijn in zijn commentaar op Psalm 28 dat het gebruik om de handen op te heffen

---

⁵⁶ Calvijn, *La forme*, 596 (CO 6:168).

⁵⁷ Calvijn, *La forme*, 596 (CO 6:169).

⁵⁸ Calvijn, *La forme*, 596 (CO 6:169).

Hier wordt ook het tweevoudige doel van de liturgie volgens Calvijn zichtbaar.

⁵⁹ Calvijn, *Institutio*, III 20,31.

⁶⁰ Calvijn spreekt bijvoorbeeld over ongepaste en obscene liederen die de mensen ten tijde van de vroege kerk, en in Calvijns tijd nog steeds, plachten te zingen.

⁶¹ Calvijn, *La forme*, 597 (CO 6:170).

tijdens het gebed een eeuwenoud gebruik is.⁶² Zelfs de heidense afgodendienaars hadden dit gebruik. De natuur geeft de mensen deze houding in.⁶³

Uit verschillende beschrijvingen van Calvijns liturgische praktijk wordt duidelijk dat het lichamelijke aspect niet alleen een plaats krijgt in Calvijns spreken over het gebed, maar ook in zijn liturgische praktijk.⁶⁴ We weten echter niet exact welke houdingen allemaal een plaats kregen. We hebben geen grondige beschrijving van het lichamelijke aspect van de liturgie. Enkele beschrijvingen zijn bewaard gebleven. Zo weten we dat de gemeente in Calvijns samenkomsten in Straatsburg tijdens de schuldbelijdenis en de absolutie knielde.⁶⁵ Het lichamelijke aspect was niet alleen maar iets dat een plaats kreeg in het persoonlijke gebed van een gelovige in zijn achterkamer, maar ook in het gebed in de publieke eredienst.⁶⁶

1.2.1. Lichamelijke handelingen

Over welke lichamelijke handelingen spreekt Calvijn in zijn geschriften? Calvijn spreekt over de handelingen die in de Bijbel ook een plaats krijgen. Voor drie van deze praktijken, het opheffen van de handen, het knielen en het ontbloten en bedekken van het hoofd, ziet hij ook ruimte in de liturgie van zijn tijd. Voor een aantal andere lichamelijke handelingen en houdingen die hij tegenkomt in de Bijbel ziet hij echter geen ruimte meer in de liturgie.

1.2.1.1. Opheffen van de handen

De eerste lichamelijke gebedspraktijk die bij Calvijn een grote plaats krijgt is het opheffen van de handen. Deze gebedspraktijk komen we regelmatig tegen in de Psalmen en verschillende keren in de rest van het Oude Testament, onder andere in Kronieken, Ezra en Nehemia. Deze gebedspraktijk wordt door Paulus in 1 Timotheüs 2:8 weer bevestigd. Calvijn stelt dat het opheffen van de handen een standaard gebedspraktijk was door de eeuwen heen: ‘Vandaar de ceremonie van het opheffen der handen, zoals we eerder als zeiden, die in alle eeuwen en bij alle volken algemeen gebruikelijke

---

⁶² Ook in de institutie spreekt Calvijn over het opheffen van de handen als een gebruik dat door de tijden heen bij de volkeren gebruikelijk was. Calvijn, *Institutio*, III 20,16.

⁶³ Calvijn, *Comm. in Ps. 28,2* (CO 31:281).

⁶⁴ Er is een verschil te zien tussen Calvijns spreken over de liturgie en de liturgische praktijk in Straatsburg en Genève. Calvijn was bijvoorbeeld een grote voorstander van het wekelijks vieren van het avondmaal, maar toch werd in Genève slechts vier keer per jaar avondmaal gevierd. Calvijn paste zich aan aan de cultuur van de gemeente en maatschappij. Brienen, *Liturgie Calvijn*, 157.

Ook wat betreft het opheffen van de handen is er vermoedelijk een verschil tussen Calvijns spreken over de liturgie en de liturgische praktijk. In zijn spreken krijgt het opheffen van de handen wel een plaats, maar er is geen enkele aanwijzing te vinden dat het opheffen van de handen ook een plaats heeft gekregen in de Straatsburgse of Geneefse liturgie. De liturgische praktijk in Genève was dus niet volledig geïkt op Calvijn. Voor dit onderzoek is vooral Calvijns spreken van belang. Uiteindelijk is Calvijns spreken bepalend voor de ruimte die er is voor een liturgische handeling in een op hem geïkte liturgie, niet de liturgische praktijk ten tijde van Calvijn.

⁶⁵ Nichols, *The Intent of the Calvinistic Liturgy*, 101.

⁶⁶ Calvijn, *Comm. in Hnd. 20,36* (CO 48:474).

geweest is en ook nu nog van kracht is.⁶⁷ Waarom zou de gelovige zijn handen opheffen tijdens het gebed? Het opheffen van de handen is een teken van vrijmoedigheid en verlangen en een hulp voor de toegewijde bidder.⁶⁸ Aan deze praktijk is ook het opheffen van de ogen naar God tijdens het bidden verbonden.⁶⁹ Deze handeling komen we bijvoorbeeld tegen in Lucas 9:16, waar Jezus voor het breken van het brood het zegengebed uitspreekt.

1.2.1.2. *Knielen*

De tweede lichamelijke handeling die Calvijn tegenkomt in de Bijbel en waarvoor hij ruimte ziet in de liturgie, is het knielen. Ook deze gebedspraktijk komen we zeer regelmatig tegen in zowel het Oude Testament als het Nieuwe Testament. In het Bijbels spreken is knielen als teken nauw verbonden aan datgene waar het naar verwijst, het aanbidden van God of een afgod. In de decaloog is deze verbinding bijvoorbeeld duidelijk te zien, Exodus 20:5: 'Kniel voor zulke beelden niet neer, vereer ze niet'. In zijn commentaar op Daniël gaat Calvijn in op het knielen tijdens het gebed: 'Niet dat het buigen van de knieën noodzakelijk is tijdens het bidden, maar aangezien we hulpmiddelen tot vroomheid nodig hebben, zoals we hebben gezegd, is deze houding belangrijk. Allereerst, het knielen herinnert ons aan ons onvermogen om voor God te staan, tenzij we voor hem staan met nederigheid en eerbied. Daarbij komt dat zo onze gedachten beter voorbereid zijn voor een serieus gebed en dat dit symbool van aanbidding aangenaam is voor God.'⁷⁰ Het knielen is volgens Calvijn een uiting van eerbied en nederigheid.⁷¹

Aan knielen als gebedspraktijk is ook het zich ter aarde neerwerpen verbonden. Zo werpt Abram zich met het gezicht ter aarde wanneer God aan hem verschijnt en tot hem spreekt (Gen.17:3). In de Bijbel zien we het neervallen ter aarde vaak voorkomen, bijvoorbeeld in Leviticus 9:24, Deuteronomium 9:18, Ezechiël 1:28, Matteüs 2:11, Lucas 5:12. Calvijn spreekt in zijn commentaren op deze verzen echter niet over de relevantie van het neervallen voor de liturgie. Anders dan het knielen lijkt het alsof het zich neerwerpen voor God in de tijd van Calvijn in onbruik was geraakt.⁷²

---

⁶⁷ Calvijn, *Institutio*, III 20,16.

⁶⁸ Calvijn, *Comm. in Hnd.* 20,36 (CO 48:474). Calvijn, *Comm. in Ps.* 28,2 (CO 31:281).

⁶⁹ Calvijn, *Comm. in 1 Tim.* 2,8 (CO 52:274).

⁷⁰ Calvijn, *Comm. in Dan.* 6,11 (CO 41:12). 'not that bending the knee is necessary in prayer, but while we need aids to devotion, as we have said, that posture is of importance. First of all, it reminds us of our inability to stand before God, unless with humility and reverence; then, our minds are better prepared for serious entreaty, and this symbol of worship is pleasing to God.'

⁷¹ Calvijn, *Comm. in Ef.* 3,14 (CO 51:185). Calvijn, *Comm. in Hnd.* 20,36 (CO 48:474).

⁷² Calvijn zegt in zijn commentaar op Genesis 17:3 het volgende: 'Het is algemeen bekend, dat dit de oude wijze van vereering geweest is.' Calvijn, *Comm. in Gen.* 17,3 (CO 23:235).

1.2.1.3. *Bedekken en ontbloten van het hoofd*

De derde lichamelijke handeling waarover Calvijn spreekt, is het bedekken en ontbloten van het hoofd. Deze praktijk komt Calvijn tegen in 1 Korintiërs 11. Deze lichamelijke handeling krijgt ook een plaats in Calvijns spreken, maar is wel minder prominent aanwezig dan het knielen en het opheffen van de handen.⁷³

1.2.1.4. *Klappen*

Calvijn spreekt in zijn commentaren op de oudtestamentische boeken ook over enkele andere lichamelijke handelingen: het dansen en het klappen in de handen. Voor deze handelingen zag Calvijn echter geen ruimte, in tegenstelling tot het knielen, het opheffen van de handen, en het ontbloten en bedekken van het hoofd. Aan het klappen in de handen wijdt Calvijn in zijn commentaar op Psalm 47:2 enkele woorden.⁷⁴ Hij ziet het klappen als een teken van vreugde en dankbaarheid.⁷⁵ Verderop in het hoofdstuk zal duidelijk worden waarom Calvijn geen ruimte zag voor het klappen in de christelijke liturgie.

1.2.1.5. *Dansen*

Aan het dansen wijdt Calvijn meer woorden. De dans komen we in het Oude Testament meerdere keren tegen. Zo dansten Mirjam en de Israëlitische vrouwen nadat de HEER Israël bevrijd had van de Farao (Ex. 15:20). Wanneer David de ark naar Jeruzalem brengt, danst en springt hij voor de HEER (2 Sam. 6:16). Ook in de Psalmen en in Jeremia komen we het dansen meerdere keren tegen. We zien regelmatig dat instrumenten nauw verbonden zijn aan de dans in het Oude Testament. In het Nieuwe Testament komt het dansen slechts enkele keren terug, maar nooit in een liturgische context. Calvijn stelt dat we onder dans niet moeten verstaan dat de Israëlieten zich uitbundig te buiten gingen. De dans zoals we deze bij David tegenkomen, is een sobere en heilige uiting van vreugde.⁷⁶ Voor Calvijn is het duidelijk dat de muziekinstrumenten die de dans begeleiden in de kerk geen plaats kunnen krijgen.⁷⁷

In zijn commentaar op Jeremia 31 lijkt Calvijn het spreken van de profeet over dansen te verdedigen: 'Maar de profeten ontlenen deze manier van spreken aan het gewone spraakgebruik.' Dat was de

---

⁷³ Calvijn, *Comm. in Ex.* 3, 5 (CO 24:37), *Comm. in Hnd.* 20,36 (CO 48:474).

Naast deze lichamelijke handelingen waar Calvijn over spreekt, wordt in de literatuur nog gesproken over een vierde lichamelijke handeling in Calvijns samenkomsten, namelijk het staand bidden. In zijn geschriften spreekt Calvijn echter, voor zover ik kan zien, niet over deze houding.

⁷⁴ Er zijn nog andere Bijbelteksten die over klappen gaan: Psalm 98:8 en Jesaja 55:12. Calvijn spreekt in zijn commentaar op deze verzen echter niet over het klappen.

⁷⁵ Calvijn, *Comm. in Ps.* 47,2 (CO 31:466).

⁷⁶ Calvijn, *Comm. in Ps.* 30,12 (CO 31:299).

⁷⁷ Calvijn, *Comm. in Ps.* 149,3 (CO 32:438).

gewoonte nu eenmaal in die tijd.⁷⁸ Calvijn noemt het dansen uitdrukkelijk een Israëlitisch gebruik. Als Calvijn in zijn commentaar op de evangeliën spreekt over de geschiedenis van de dood van Johannes de Doper, dan merkt hij het volgende op over het dansen van de dochter van Herodias: ‘men [veroorloofde] zich toen veelvuldig de vrijheid tot dansen...’⁷⁹ Calvijn lijkt hier mee te suggereren dat deze vrijheid om te dansen er eigenlijk niet was, niet in de tijd van Herodias en niet in zijn eigen tijd.⁸⁰

Voordat er een definitief antwoord geven kan worden op de vraag of Calvijn ruimte ziet voor de dans in de liturgie, moet eerst zijn spreken over ceremoniën in liturgie besproken worden. Wat Calvijn zegt over ceremoniën is namelijk relevant voor de beantwoording van deze vraag.

1.2.2. Ceremonie

Sommige van de lichamelijke handelingen die Calvijn tegenkwam in de Bijbel kregen in zijn liturgische praktijk een plaats, andere echter niet. Willen we begrijpen waarom Calvijn aan bepaalde praktijken een plaats geeft en aan andere niet, dan moeten we duidelijk krijgen hoe Calvijn de plaats van het gebed en de aanverwante lichamelijke praktijken ziet in het geheel van de liturgie.

Zowel het gebed als de lichamelijke houding in het gebed worden door Calvijn bestempeld als ‘ceremoniën’.⁸¹ Calvijn gebruikt het woord ‘ceremonie’ voor de verschillende onderdelen van de Israëlitische cultus, zoals de offers, feesten en gebeden.⁸² Juist de Joodse cultus wordt door een veelheid aan ceremoniën gekenmerkt. Calvijn zegt het volgende over de Israëlitische ceremoniën: ‘Omdat Christus hun nog niet van nabij bekend geworden was, waren zij namelijk als kinderen die in hun zwakheid nog niet de volle kennis van de hemelse aangelegenheden konden dragen. [...] de Joden [werden] door de ceremoniën bij de hand genomen en tot Christus geleid.’⁸³ De ceremoniën van Israël hadden dus als doel om de Israëlieten op een manier bij Christus te brengen die zij konden verdragen. De ceremoniën zijn beelden van de nog niet aanwezige Christus.⁸⁴ Ze zijn schaduwen van wat komt.

---

⁷⁸ Calvijn, *Comm. in Jer.* 31,13 (CO 38:663).

⁷⁹ Calvijn, *Comm. in Mat.* 14,6 (CO 45:433).

⁸⁰ Calvijn spreekt minder over het lied dan over het gebed in zijn geschriften. Van de besproken lichamelijke handelingen en houdingen verbindt Calvijn alleen het staan en de dans aan het lied.

⁸¹ Calvijn, *Institutio*, III 10,29, Calvijn, *Comm. in Ps.* 28,2 (CO 31:281).

Het woord ‘ceremonie’ kan voor verwarring zorgen. In het algemeen spraakgebruik van onze tijd wordt bij het woord ‘ceremonie’ vaak gedacht aan uitbundige plechtigheden. Calvijn gebruikt het woord ‘ceremonie’ veel breder. Hans Uytendogaardt geeft de volgende definitie van het ceremoniale: ‘Onder het ceremoniale wordt alle handelen verstaan dat de eredienst gestalte geeft.’ Deze definitie maakt ook duidelijk wat Calvijn met ‘ceremonie’ bedoelt. Verderop in deze paragraaf zal duidelijk worden dat Calvijn ook het gebed of het opheffen van de handen tijdens het bidden als ceremoniën ziet. De ceremoniën zijn al de gebruiken die in de liturgie of de persoonlijke vroomheid een plaats krijgen, zowel de gebruiken die door God zijn ingesteld als de gebruiken die door de mensen zijn bedacht. Uytendogaardt, *Symbool en rite*, 372.

⁸² Hij gebruikt het woord ‘ceremonie’ echter ook voor veel verschillende onderdelen van de christelijke liturgie.

⁸³ Calvijn, *Institutio*, II 7,2.

⁸⁴ Calvijn, *Institutio*, IV 10,14.

God komt door de ceremoniën de zwakheid van zijn volk tegemoet. God had een pedagogisch motief voor de instelling van de ceremoniën.

Echter, de ceremoniën die voor de komst van Christus de Israëlieten tot Christus leidden, hebben na zijn komst geen plaats meer. Ze waren van tijdelijke aard.⁸⁵ De offers, feesten, reinheidswetten, al de zaken die de Israëlieten naar Christus moesten leiden, ze zijn niet meer nodig omdat Datgene waar ze naar verwezen nu geopenbaard is. Deze openbaring is zoveel helderder en duidelijker dan de ceremoniën. Calvijn zegt het elders nog sterker. De ceremoniën zijn niet alleen maar overbodig geworden door de komst van Christus, ze zijn zelfs schadelijk geworden.⁸⁶ Omdat de openbaring in Christus zo helder is, verduisteren de ceremoniën, die eerst tot Hem moesten leiden, Hem juist.⁸⁷ Wij hebben ons daarom ver te houden van de Joodse ceremoniën, omdat ze voor ons niet Christus in het licht zetten, maar juist verduisteren.

Toch hebben daarmee niet al de ceremoniën die God aan de Israëlieten heeft gegeven, afgedaan. Calvijn merkt op dat Christus, door zijn ogen bij het gebed op te heffen naar de hemel, niet voorbijgaat aan de uiterlijke vorm van het gebed.⁸⁸ Calvijn stelt dat ook de apostelen enkele van de ceremoniën behouden, omdat ze nuttig zijn in de godsdienstoefening.⁸⁹ Uiteindelijk is dit voor Calvijn doorslaggevend. Welke ceremoniën hebben de apostelen behouden? Van het knielen en het opleggen van de handen hebben we gezien dat ze een plaats krijgen bij de apostelen. Het dansen en de instrumenten worden echter nergens in het Nieuwe Testament door de apostelen een plaats gegeven in de liturgie. Calvijn heeft scherpe kritiek op de roomsen die geen oog hebben voor het tijdelijke karakter van de oude gebruiken van Mozes, maar deze hebben nageaapt.⁹⁰

Dus ook onder de nieuwe bedeling hebben ceremoniën nog steeds een plaats, maar wel een veel beperktere plaats. De ceremoniën in christelijke liturgie moeten, volgens Calvijn, veel geringer in aantal zijn en veel eenvoudiger, opdat de waarheid in Christus niet weer in schaduwen wordt gehuld. De enkele ceremoniën die God aan zijn kerk geeft hebben juist als taak de aanwezige Christus aan te wijzen.⁹¹ God geeft zijn kerk onder de nieuwe bedeling ceremoniën, om daardoor de zwakheid en onervarenheid van de gelovigen tegemoet te komen.⁹² Omdat wij omgeven zijn door vlees en bloed hebben we ook zulke zaken nodig om onze harten te verheffen tot God.⁹³

---

⁸⁵ Calvijn, *Institutio*, II 11,8.

⁸⁶ Calvijn, *Institutio*, II 7,2;16.

⁸⁷ Calvijn, *Institutio*, IV 10,14.

⁸⁸ Calvijn, *Comm. in Luc.* 18,13 (CO 45:420).

⁸⁹ Calvijn, *Comm. in Hnd.* 13,3 (CO 48:281).

⁹⁰ Calvijn, *Institutio*, IV 10,12.

⁹¹ Calvijn, *Institutio*, IV 10,14.

⁹² Calvijn, *Institutio*, III 20,29.

⁹³ Calvijn, *Calvin's Sermon on the True Worship of God*, 105.

Hier moet nog kort wat gezegd worden over de sacramenten. Ook de sacramenten zijn ceremoniën die God om de zwakheid van de gelovigen aan de kerk heeft gegeven. Ook de sacramenten heb een aards element (brood, wijn en water) dat de gelovige moet helpen zijn hart te verheffen tot God. Al de ceremoniën, zoals het gebed, het knielen tijdens het gebed en de sacramenten, zijn nuttig voor de kerk.

We komen terug bij het dansen en klappen in de liturgie. Hoewel Calvijn het niet met zoveel woorden zegt, lijkt hij op dezelfde manier naar de dans in de liturgie te kijken als naar de muziekinstrumenten in de liturgie. In zijn commentaar op Psalm 149 zegt Calvijn het volgende over de muziekinstrumenten: 'De muziekinstrumenten, waarvan hij spreekt behooren tot den tijd van hunne eerste opvoeding, hetgeen wij wel in gedachten moeten houden, opdat wij niet door eene zotte navolging er van de dingen tot ons gebruik aanwenden, die meer bijzonder voor het oude volk waren aangewezen.'⁹⁴ Uit Calvijns spreken over de dans werd ook duidelijk dat hij deze praktijk verbond aan Gods oude volk. Het is waarschijnlijk dat deze beide zaken die in de praktijk en in de Bijbel zo nauw aan elkaar verbonden zijn, hetzelfde lot is beschoren. Beide zaken krijgen geen plaats onder de nieuwe bedeling en hebben dus als ceremoniën-voor-Israël afgedaan. Ook voor het klappen in de handen, dat in de Bijbel zo nauw verbonden is aan dans en muziekinstrumenten, zou in Calvijns liturgie waarschijnlijk geen plaats zijn.

1.2.3. Middelmatische zaak

God heeft, zoals eerder gezegd, enkele zaken geboden voor de liturgie. Eén van de noodzakelijke onderdelen is het gebed. Hoe het gebed vervolgens plaatsvindt, waar het plaatsvindt en wanneer het plaatsvindt zijn echter middelmatische zaken.⁹⁵ God verplicht geen specifieke houdingen die de gelovige zou moeten aannemen tijdens het bidden of zingen.⁹⁶ Calvijn zegt dat er niet één gebedshouding is die altijd de juiste is: 'Bovendien is het zeker, dat ook David in verschillende tijden op verschillende wijze gebeden heeft, al naar de omstandigheid het meebracht.'⁹⁷ Er is vrijheid in het houden van middelmatische zaken. Zo zegt Calvijn: 'wij [zijn] ten aanzien van uitwendige zaken die op zichzelf van middelmatische aard (adiaphora) zijn, niet gebonden [...] aan enige religieuze verplichtingen ten overstaan van God, zodat wij die de ene keer mogen gebruiken en een andere keer mogen nalaten.'⁹⁸ Er is vrijheid in de houding en gebaren tijdens het gebed. Calvijn verheft niet één gebedshouding als

---

⁹⁴ Calvijn, *Comm. in Ps.* 149,3 (CO 32:438).

⁹⁵ Calvijn, *Institutio*, III 20,29.

Middelmatisch' is de vertaling van De Niet van het woord ἀδιάφορα'. Calvijn gebruikt dit Griekse woord zoals de andere theologen uit zijn tijd om zaken aan te duiden die niet van noodzakelijk belang zijn voor de zaligheid. 'Middelmatisch' is bij Calvijn dus geen waardeoordeel.

⁹⁶ Calvijn, *Comm. in Luc.* 9,16 (CO 45:439). Calvijn, *Comm. in Luc.* 18,13 (CO 45:420).

⁹⁷ Calvijn, *Comm. in Joh.* 17,1 (CO 47:375).

⁹⁸ Calvijn, *Institutio*, III 19,7.

Calvijn spreekt bijvoorbeeld over het uur waarop de gelovige bidt als een middelmatische zaak. Calvijn, *Institutio*, III 20,29.

de juiste boven de andere. Ook verschillende tijden en verschillende volken vragen om verschillende praktijken.⁹⁹ Uit Calvijns spreken valt dus geen algemeen geldende lichamelijke gebedspraktijk te destilleren.

1.2.4. Belang

Dat betekent echter niet dat de lichamelijke houding er niet toe doet tijdens het bidden. Calvijn beveelt bepaalde lichamelijke houdingen (het opheffen van de handen en het knielen) tijdens het gebed aan. Calvijn draagt zelf vier redenen aan voor het belang van bewust gekozen lichamelijke houding en gebaren tijdens het bidden. Ten eerste moet ook het lichaam, als onderdeel van de mens, ingezet worden in de aanbidding van God, dus ook in het gebed.¹⁰⁰ Ten tweede heeft het lichaam zijn eigen taal. Door de lichamelijke houding en gebaren communiceert de bidder. Houding en gebaren drukken iets uit.¹⁰¹ Ten derde hebben de lichamelijke houding en gebaren een helpende functie. Het zijn hulpmiddelen voor de bidder zelf.¹⁰² Ten vierde hebben houding en gebaren een aansprekende functie voor andere gelovigen. Door deze spoort de bidder zijn broeder aan tot het eren van God.¹⁰³

1.2.4.1. Eigen plaats

Het lichaam heeft dus, als onderdeel van de mens, een plaats in de aanbidding van God. Als Calvijn in zijn commentaar op Jesaja spreekt over het buigen voor God, dan stelt hij dat God niet alleen de innerlijke gesteldheid van het hart eist, maar ook het uiterlijke belijden van het knielen.¹⁰⁴ Dit lichamenlijk belijden is aangenaam voor God. Hoewel de innerlijke gesteldheid van het hart het voornaamste is, moet de innerlijke gesteldheid ook samengaan met een uiterlijk belijden.¹⁰⁵ De innerlijke gevoelens mogen niet gescheiden worden van het uiterlijke belijden. Deze twee moeten bij elkaar gehouden worden. Het één kan niet zonder het ander.¹⁰⁶

1.2.4.2. Eigen taal

Calvijn merkt verschillende keren op hoe door de lichamelijke houding en gebaren zelf iets tot uiting komt. De houding en gebaren brengen, naast het verbale aspect van het gebed, ook iets over. Calvijn maakt in dit kader onderscheid tussen de verschillende gebedshoudingen. Het knielen tijdens het bidden is een uiting van nederigheid, respect en eerbied.¹⁰⁷ Het opheffen van de handen is een uiting

---

⁹⁹ Calvijn, *Institutio*, II 11,13.

¹⁰⁰ Calvijn, *Comm. in Hnd.* 9,30 en 20,36 (CO 48:220 en 48:474).

¹⁰¹ Calvijn, *Comm. in Ex.* 12,27 (CO 24:137) en *Dan.* 6,11 (CO 41:12).

¹⁰² Calvijn, *Comm. in Luc.* 9,16 (CO 45:439).

¹⁰³ Calvijn, *Comm. in Hnd.* 20,36 (CO 48:474).

¹⁰⁴ Calvijn, *Comm. in Jes.* 45,23 (CO 37:149).

¹⁰⁵ Calvijn, *Comm. in Ps.* 95,6 (CO 32:31).

¹⁰⁶ Calvijn, *Comm. in Jes.* 45,23 (CO 37:149).

¹⁰⁷ Calvijn, *Comm. in Ef.* 3,14 (CO 51:185).

van vrijmoedigheid en verlangen.¹⁰⁸ Door het opheffen van de handen brengt de bidder tot uiting dat hij beseft dat God in de hemel is en dat hij ver verheven is boven al onze vleeselijke of aardse voorstellingen.¹⁰⁹ Beide lichamelijke handelingen, het knielen en het opheffen van de handen, brengen een toewijding tot uiting.

Ook de andere lichamelijke handelingen die Calvijn bespreekt in zijn commentaren brengen iets tot uiting. Als de bidder zich met zijn aangezicht ter aarde werpt, dan brengt dat neerwerpen naast eerbied ook gehoorzaamheid tot uiting.¹¹⁰ De dans en het klappen in de handen van de Israëlieten zijn uitingen van vreugde.¹¹¹ Het opslaan van de ogen is een uiting van verwachting.¹¹² Net als het knielen en het opheffen van de handen brengt ook het opslaan van de ogen een toewijding aan God tot uiting.¹¹³

In zijn bespreking van de geschiedenis in Genesis 17:1-22 zegt Calvijn over het neervallen van Abram voor God dat deze lichamelijke handeling sterker zijn gehoorzaamheid tot uiting brengt dan welk woord hij dan ook had kunnen spreken.¹¹⁴ Het is duidelijk dat de lichamelijke handeling bij Calvijn meer is dan enkel een ondersteuning van het gesproken woord. De woorden van de tong en de gebaren van de ledematen hebben beide hun eigen plaats en brengen beide hun eigen zaken tot uiting.¹¹⁵ De lichamelijke handeling is een eigen 'taal' die eigen dingen communiceert en tot uiting brengt.

1.2.4.3. Hulpmiddel

Calvijns derde reden voor het belang van de lichamelijke houding en gebaren in het bidden, komt het vaakst aan de orde. Het lichamelijke aspect van het gebed is een hulpmiddel voor de mens. Eerder in het onderzoek werd al duidelijk dat de ceremoniën hulpmiddelen zijn waarmee God de zwakheid van de gelovige tegemoetkomt. Calvijn was zich bewust van de zwakheid van de mens. De mens, ook de gelovige mens, is van zichzelf traag. Hij houdt zich bezig met allerlei aardse zaken. Als God niet voor hulpmiddelen zorgt, zou de mens door zijn traagheid blijven steken bij deze aardse zaken en zijn hart niet opwaarts verheffen, tot de hemelse zaken. Uiteindelijk is het om deze hemelse zaken te doen.¹¹⁶

---

¹⁰⁸ Calvijn, *Comm. in Hnd.* 20,36 (CO 48:474).

¹⁰⁹ Calvijn, *Comm. in 1 Tim.* 2,8 (CO 52:274).

¹¹⁰ Calvijn, *Comm. in Gen.* 17,3 (CO 23:235).

¹¹¹ Calvijn, *Comm. in Jer.* 31,4 (38:646). Calvijn, *Comm. in Ps.* 47, 2 (CO 31:466).

¹¹² Calvijn, *Comm. in Luc.* 9,16 (CO 45:439).

¹¹³ Calvijn, *Comm. in Joh.* 17,1 (CO 47:375).

Waarschijnlijk zijn niet alleen het knielen, opheffen van de handen en opslaan van de ogen tekenen van toewijding, maar ook andere bewust gekozen houdingen zoals het staan. Dat de mens niet alleen bidt met woorden maar ook met zijn lichaam laat een toewijding aan God zien.

¹¹⁴ Calvijn, *Comm. in Gen.* 17,3 (CO 23:235).

¹¹⁵ Calvijn, *Institutio*, III 20,33.

¹¹⁶ Het verheffen van de harten tot God is een uitdrukking die we bij Calvijn vaak tegenkomen. Calvijn, *Institutio*, III 9,6; III 12; III 20,4. Het verheffen van de harten tot God komen we natuurlijk niet voor het eerste tegen bij Calvijn. Het 'sursum corda' had al een plaats in de preefatie van de mis.

De ceremoniën die God geeft, helpen de gelovige om op te klimmen tot God.¹¹⁷ Calvijn noemt meerdere malen de ceremoniën van de kerk een ladder, waarlangs de gelovige op kan stijgen naar de hemelse Vader.¹¹⁸ De ceremoniën nemen het hart en de gedachten van de persoon mee en richten deze op God. De ceremoniën helpen de gelovige om uit te kijken boven al de aardse zaken naar de hemelse Vader. Ook de lichamelijke handelingen in het kader van het gebed zijn zulke hulpmiddelen. 'Dezelfde bedoeling ligt in het opheffen der handen in 't gebed, want daar de menschen lui en traag zijn van nature en hun aardschgezinde natuur hen omlaag trekt, hebben zij behoefte aan zulke middelen tot opwekking, ja als 't ware aan wagens om hen tot God op te heffen.'¹¹⁹ De uiterlijke handeling neemt zo het innerlijke, het hart, van de gelovige mee.¹²⁰ Zo helpen de lichamelijke gebaren en houding de gelovige om toegewijd te bidden.

De lichamelijke houding helpt de bidder echter ook om de juiste houding in te nemen tegenover God, en zo God de eer te geven die Hem toekomt. Eerder in dit onderzoek werd duidelijk dat de verschillende lichamelijke houdingen verschillende zaken tot uiting brengen. Het knielen is een teken van eerbied en nederigheid. Het opheffen van de handen is een teken van vrijmoedigheid en verlangen. De lichamelijke houding herinnert de gelovige hoe hij voor God staat. Zo noemt Calvijn het knielen een hulpmiddel dat ons eraan herinnert dat wij niet voor God kunnen staan, tenzij wij komen in nederigheid en met eerbied.¹²¹

1.2.4.4. Aansporing

De vierde reden voor het belang van de lichamelijke houding en gebaren tijdens het gebed sluit aan bij de derde reden. Het lichamelijke aspect van het gebed is niet alleen nuttig voor de bidder zelf, maar ook nuttig voor zijn broeders. Calvijn zegt in zijn commentaar op Handelingen over het nut van 'de uitwendige vorm, de kniebuiging, de ontblooting van het hoofd, de opheffing der handen'¹²² het volgende: 'Hier komt voor de plechtige en openbare gebeden nog een derde nuttigheid bij, omdat de kinderen Gods op deze wijze hunne vroomheid belijden, en elkander wederkeerig opwekken om Gode eerbied te bewijzen.'¹²³ Het lichamelijke aspect helpt niet alleen de bidder zelf om zijn hart te verheffen tot God. Door de lichamelijke handelingen wordt ook zijn broeder aangespoord zijn hart te verheffen tot God.

---

¹¹⁷ Het avondmaal is bijvoorbeeld ook zo'n hulpmiddel waarmee God de traagheid van de gelovige tegemoetkomt en hem helpt om via het avondmaal op te klimmen tot Hem.

¹¹⁸ Calvijn, *True Worship*, 100.

¹¹⁹ Calvijn, *Comm. in Joh.* 17,1 (CO 47:375).

¹²⁰ Calvijn, *Comm. in Ps.* 134,2 (CO 32:355).

¹²¹ Calvijn, *Comm. in Dan.* 6,11 (CO 41:12).

¹²² Calvijn, *Comm. in Hnd.* 20,36 (CO 48:474).

¹²³ Calvijn, *Comm. in Hnd.* 20,36 (CO 48:474).

1.2.5. Gevaren

Het is duidelijk dat het lichamelijke aspect van het gebed bij Calvijn een belangrijke en nuttige plaats heeft. Dat neemt echter niet weg dat er ook gevaren verbonden zijn aan het lichamelijke aspect van het gebed. In zijn commentaar op het Evangelie naar Johannes spreekt Calvijn over Jezus die zijn ogen opslaat naar de hemel aan het begin van zijn gebed. Ook de gelovige kan deze lichamelijke handeling gebruiken tijdens zijn gebed, maar: '[Wij] moeten toezien, dat de uiterlijke vormen niet meer uitdrukken dan er in ons hart is, maar dat de innerlijke aandoening der ziel onze oogen, handen, tong, ja alles beheerscht.'¹²⁴ Het uiterlijke moet aangestuurd worden door het innerlijke.¹²⁵ Calvijn ziet een groot gevaar wat betreft het lichamelijke aspect van het gebed, een gevaar dat al de ceremoniën in de liturgie lopen, het gevaar van hypocrisie. We moeten ervoor zorgen, zegt Calvijn, dat onze uiterlijke ceremonie in overeenstemming is met innerlijke onderwerping van het hart, en dat de uiterlijke ceremonie niet ijdel of onwaarachtig is.¹²⁶ Het gevaar van hypocrisie in de liturgie zal in het volgende deel van het hoofdstuk verder besproken worden.

1.3. Liturgische normen bij Calvijn

Nu is duidelijk hoe Calvijn spreekt over het lichamelijke aspect van lied en gebed. Wat Calvijn hierover zegt is op zichzelf echter nog te beperkt om daarmee antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag van dit onderzoek. Calvijn geeft namelijk geen lijst met regels waar we ons aan dienen te houden met betrekking tot de lichamelijke handelingen. Calvijn heeft ook geen uitputtende lijst gegeven met gevaren waar we ons voor dienen te hoeden. Ook zijn er grote verschillen tussen de zestiende en eenentwintigste eeuw. Calvijns spreken over de lichamelijke handelingen kan niet zomaar in onze tijd geplaatst worden. Daar komt ook nog bij dat Calvijn in het algemeen een aanpassing van liturgie aan omstandigheden van tijd en volk bepleit.¹²⁷ Er is niet één vorm voor de liturgie die past voor alle eeuwen.¹²⁸ We richten ons daarom op de algemene liturgische normen van Calvijn, die altijd van kracht zijn. De liturgische normen van Calvijn laten ons zien waaraan de liturgische onderdelen en dus ook de lichamelijke handelingen dienen te voldoen, ook vandaag de dag. In dit deel van het hoofdstuk wordt

---

¹²⁴ Calvijn, *Comm. in Joh.* 17,1 (CO 47:375).

¹²⁵ Er lijkt een spanning waar te nemen in het spreken van Calvijn over de verhouding van het innerlijke, de gesteldheid van het hart, en het uiterlijke, de lichamelijke houding en gebaren. Eerder in dit onderzoek is vastgesteld dat de lichamelijke handelingen bij Calvijn als hulpmiddel dat kunnen bewerken in de mens, dat ze uitdrukken. Het opheffen van de handen helpt de gelovige bijvoorbeeld ook zijn hart te verheffen tot God. De uiterlijke handeling brengt een innerlijke gesteldheid teweeg. Dat lijkt op gespannen voet te staan met wat Calvijn hier zegt. Het punt dat Calvijn hier maakt is echter vooral dat het uiterlijke gebaar niet een leeg gebaar mag zijn, maar dat er een innerlijke gesteldheid aan verbonden moet zijn.

¹²⁶ Calvijn, *Comm. in Hnd.* 9,40 (CO 48:220).

¹²⁷ Brienens, *Liturgie Calvijn*, 157.

¹²⁸ Calvijn, *Institutio*, IV 10,30.

een antwoord gezocht op de vraag: 'Aan welke normen moeten de liturgische onderdelen beantwoorden volgens Calvijn?'

Witvliet, Buschbeck en Brienens zijn in dit deel van het onderzoek de voornaamste gesprekspartners. Witvliet spreekt over vier liturgische zonden waar Calvijn in zijn spreken, in het bijzonder in zijn commentaren, steeds weer bij terugkomt. De vier zonden zijn ongehoorzaamheid, hypocrisie, bijgeloof en afgoderij.¹²⁹ Deze vier liturgische zonden die Witvliet constateert in het spreken van Calvijn laten samen een deel van Calvijns liturgische normen zien. Buschbeck daarentegen constateert vijf grondregels in Calvijns spreken over de liturgie: Schriftmatigheid, eerbaarheid en orde, bevordering van de opbouw, de bede om de Geest in de waarheid, en de bevordering van de eenvoud.¹³⁰ Brienens noemt in zijn boek een lijst met liturgische uitgangspunten voor Calvijn. Veel van de grondregels van Buschbeck zien we bij Brienens terug.¹³¹

De vijf liturgische normen die ik heb waargenomen in Calvijns spreken zijn achtereenvolgens dat de liturgie schriftmatig, opbouwend, theocentrisch en betamelijk moet zijn en gemeenschappelijk uitgevoerd moet worden. Voordat deze liturgische normen behandeld worden, moeten er eerst echter nog enkele woorden gewijd worden aan de belangrijkste liturgische norm bij Calvijn. Alles wat gebeurt in de liturgie moet in overeenstemming zijn met Gods wil. Brienens spreekt over de 'réchte eredienst'. De vraag naar de réchte eredienst staat volgens Brienens bij Calvijn centraal.¹³² De vraag naar de wil van God hangt samen met wat Witvliet de eerste liturgische zonde noemt: 'ongehoorzaamheid'.¹³³ Wij moeten volgens Calvijn niet denken dat God in dezelfde dingen vreugde vindt als wij. Wij kunnen God niet dienen met de verzinselen van onze eigen gedachten. Want de zaken waar wij als zondige mensen vreugde in vinden, worden door God gehaat en verafschuwd.¹³⁴ Alleen datgene wat in overeenstemming is met Gods wil, mag plaatsvinden in de eredienst. Wat dan Gods wil is, wordt duidelijk in de andere liturgische normen van Calvijn.

1.3.1. Schriftmatig

Hoe weten we wat de wil van God is en hoe we onze liturgie moeten inrichten en vormgeven? Daarvoor moeten we luisteren naar Gods Woord.¹³⁵ Want God maakt door zijn Woord zijn wil duidelijk. Wat wij

---

¹²⁹ Witvliet, *Worship Seeking Understanding*, 129.

¹³⁰ Buschbeck, *Gottesdienst*, 168.

¹³¹ Brienens, *Liturgie Calvijn*, 143.

De genoemde liturgische normen van Witvliet en Brienens schieten beiden gedeeltelijk tekort. Witvliet behandelt slechts enkele hoofdzaken uit Calvijns spreken over de liturgie. Hij beoogt ook niet volledig te zijn. Brienens noemt daarentegen een grote hoeveelheid liturgische uitgangspunten waarin de samenhang niet duidelijk is.

¹³² Brienens, *Liturgie Calvijn*, 144.

¹³³ Witvliet, *Worship*, 129.

¹³⁴ Calvijn, *Comm. in Joh.* 4,24 (CO 47:90).

¹³⁵ Calvijn, *Comm. in Joh.* 4,24 (CO 47:90).

doen in de eredienst moet dus in overeenstemming zijn met Schrift. Gods Woord is de enige lamp die ons de rechte weg wijst.¹³⁶ Calvijn zegt het als volgt in de *Supplex exhortatio ad Caesarem de restituenda ecclesia*:¹³⁷ ‘Verder is de algemene regel, die de zuivere verering van God van de verdorvene onderscheidt, dat niet wijzelf uitdenken wat ons goed lijkt, maar dat wij in acht nemen wat Hij voorschrijft, die alleen de macht heeft te bevelen.’¹³⁸

Voor Calvijn staat dus bovenaan dat de kerk in haar liturgie heeft te doen, wat God haar geboden heeft in zijn Woord. Echter, God heeft de kerk geen liturgie gegeven die vast zal staan voor alle tijden en plaatsen. De kerk heeft van God in de Schrift geen blauwdruk ontvangen voor de liturgie. Daarom, zo stelt Calvijn, is de kerk vrij in de inrichting van de zaken die God niet geboden heeft.¹³⁹ De zaken die God niet geboden heeft voor de eredienst zijn middelmatige zaken. Zoals eerder werd gesteld heeft de kerk veel vrijheid wat betreft de middelmatige zaken. De schriftmatigheid van de liturgie gaat echter niet alleen op voor de zaken die God geboden heeft, maar ook op voor de zaken waar de kerk vrij in is. Zo stelt Calvijn dat hij ‘alleen die menselijke inzettingen goedkeur[t] die zowel in de autoriteit van God gefundeerd als aan de Schrift ontleend zijn en die dus in feite volkomen goddelijk zijn.’¹⁴⁰

1.3.2. Opbouwend

De kerk is dus vrij in de zaken die God haar niet geboden heeft. Dat betekent echter niet dat de kerk onder het mom van de vrijheid maar alles kan invoeren wat ze zelf wil. De kerk moet alleen die gebruiken en ceremoniën een plaats geven die opbouwend zijn. Alle zaken die niet opbouwend zijn mogen niet toegelaten worden in de liturgie en moeten daaruit verwijderd worden.¹⁴¹ De norm van het opbouwen bij Calvijn betekent volgens Buschbeck in de eerste plaats dat Christus ter sprake komt in de liturgie.¹⁴² Opbouwend betekent dat de gelovigen gesticht worden door wat er gebeurt in de liturgie. Het betekent dat wij, de gelovigen, ‘worden geoefend in de vroomheid, in het geloven, in het aanbidden van God, in de vreze des HEREN, en in het houden van de plichten van heiligheid en rechtvaardigheid.’¹⁴³ Het grote gewicht dat Calvijn toekent aan het opbouwende karakter van de

---

¹³⁶ Brienens, *Liturgie Calvijn*, 151.

¹³⁷ Dit kan vertaald worden als: ‘een nederig beroep aan de keizer over de kerk die hersteld moet worden’.

¹³⁸ Calvijn, *Supplex exhortatio ad Caesarem de restituenda ecclesia* (CO 6:460). De vertaling is overgenomen uit: Brienens, *Liturgie Calvijn*, 151.

¹³⁹ Calvijn, *La forme*, 617 (CO 6:192).

¹⁴⁰ Calvijn heeft met deze opmerking twee uitersten op het oog: enerzijds valse bisschoppen die hun eigen tirannieke wetten invoeren en anderzijds mensen die helemaal geen wetten meer toelaten. Calvijn, *Institutio*, IV 10,30.

¹⁴¹ Calvijn, *La forme*, 617 (CO 6:192).

¹⁴² Buschbeck, *Gottesdienst*, 173.

¹⁴³ ‘by which we are trained to piety, to faith, to the worship and fear of God, and the duties of holiness and righteousness’ Calvijn, *Comm. in 1 Kor.* 14,3 (CO 49:517).

liturgie is ook terug te zien in zijn spreken over het lied. De liederen zijn niet alleen maar gericht op het loven van God, maar ook op de onderlinge stichting.¹⁴⁴

Er zijn nog een aantal andere eisen die Calvijn stelt aan de liturgie, willen de erediensten opbouwend zijn voor de gemeente. Zo dient alles wat er in de liturgie gebeurt ook gematigd¹⁴⁵, verstaanbaar en eenvoudig te zijn.

1.3.2.1. Gematigd

Calvijn spreekt in de *Institutie*, in het hoofdstuk over de christelijke vrijheid, over de zwakken in de kerken. Gelovigen moeten in het gebruik van de middelmatige zaken rekening houden met hun zwakkere broeders.¹⁴⁶ Zaken die helemaal vrij zijn voor gelovigen om te gebruiken, kunnen ergernis opwekken bij de zwakkere broeders. Zij kunnen die vrijheid niet ervaren. Calvijn stelt dat we veel geduld moeten hebben met deze zwakke broeders en daarom dingen moeten laten zodat wij hen niet ergeren. Dit gaat ook op voor de liturgie. Ergerniswekkende zaken in de liturgie staan de opbouw van de gemeente in de weg.

Calvijn noemt echter wel twee grenzen wat betreft het voorkomen van de ergernis bij zwakkere broeders. De eerste grens is dat wij nooit zaken mogen laten om ergernis te voorkomen die geboden zijn door God. We mogen niet ter wille van onze naaste God kwetsen.¹⁴⁷ De tweede grens is dat wij geen zaken hoeven te laten om de ergernis van kwaadwillende mensen. Calvijn noemt dit de ergernis der Farizeeën. Zij maken zelf met kwade bedoelingen en op slinkse wijze van een zaak een zaak des aanstoets. Om de ergernis van de Farizeeën hoeven we onze vrijheid niet te matigen.¹⁴⁸

1.3.2.2. Verstaanbaar

Als de samenkomsten van de gemeente opbouwend willen zijn, dan moet de gemeente ook begrijpen wat er gebeurt en wat er gezegd wordt. Calvijn heeft felle kritiek op het gebruik van Latijn in de eredienst.¹⁴⁹ De gemeente weet zo niet wat er gezegd wordt en wordt zo tot toeschouwer in de dienst. Hoe zou datgene wat gebeurt en dat gezegd wordt in de eredienst opbouwend kunnen zijn, als de gelovige het niet begrijpt? Calvijn geeft de dienst weer terug aan de gemeente door de volkstaal in te

---

¹⁴⁴ Calvijn, *Institutio*, III 20,32.

¹⁴⁵ Er kan hier wat verwarring ontstaan over de term 'matigheid' of 'gematigd'. Hiermee wordt bedoeld dat de liturgische vrijheid van de gemeente wordt gematigd omwille van de zwakkere broeder. Een ander woord voor 'gematigd' is 'ingeperkt'.

¹⁴⁶ Calvijn, *Institutio*, III 19,9.

Calvijn spreekt hier in het algemeen over vrijheid en gematigdheid in middelmatige (niet-essentiële) geloofszaken. Wat Calvijn hier zegt kan echter ook toegepast worden op andere zaken waar God de gemeente in vrijlaat.

¹⁴⁷ Calvijn, *Institutio*, III 19,13.

¹⁴⁸ Calvijn, *Institutio*, III 19,11.

¹⁴⁹ Calvijn, *Institutio*, IV 14,4.

voeren in de eredienst. ‘Wij hebben het uitdrukkelijke gebod van de Heilige Geest dat de gebeden moeten worden uitgesproken in de gemeenschappelijke, bij het volk bekende taal. En zo zegt de apostel: het volk kan niet met ‘amen’ antwoorden op een gebed in een vreemde taal.’¹⁵⁰ De norm van de verstaanbaarheid gaat niet alleen op voor de gesproken taal, maar ook voor de ceremoniën die een plaats krijgen in de liturgie.

1.3.2.3. Eenvoudig

Met de norm van de verstaanbaarheid in de liturgie hangt de norm van de eenvoud samen. Met de norm van de eenvoud heeft Calvijn ook de opbouw van de gemeente op het oog. Als Calvijn spreekt over de eenvoud in de liturgie, is op de achtergrond altijd de roomse liturgie aanwezig. Calvijn is bijzonder kritisch op de grote hoeveelheid aan ceremoniën in de roomse liturgie. De roomsen spelen hun ceremoniën als een soort schouwspel voor de ogen van de aanwezige gelovigen af.¹⁵¹ Deze ceremoniën hebben echter geen enkel nut maar zij bedriegen de gelovige juist met hun ijdele praal: ‘De feiten wijzen ook duidelijk uit dat de meeste ceremoniën geen ander nut hebben dan het volk eerder tot stomme verbazing te brengen dan het iets te leren.’¹⁵²

Deze kritiek op de grote hoeveelheid ceremoniën in de roomse liturgie hangt samen met Calvijns visie op plaats van ceremoniën onder de nieuwe bedeling. Deze visie is eerder in het hoofdstuk kort aan bod gekomen. Kort gezegd moet het aantal ceremoniën, volgens Calvijn, in de liturgie beperkt zijn en hun uitvoering eenvoudig. We leven namelijk, anders dan de Israëlieten, niet meer onder de schaduw van de wet. In die tijd hadden ceremoniën hun plaats in het wijzen naar Christus. Nu Christus echter gekomen is, zien wij de waarheid van het evangelie veel duidelijker. De veelheid aan ceremoniën hebben we dus niet meer nodig. Sterker nog, de veelheid aan ceremoniën kan ook schadelijk zijn omdat ze ons het zicht op Christus ontnemen. Centraal staat, wat betreft deze norm, bij Calvijn: ‘Ik wil hier alleen maag betogen dat men daarbij dan zo te werk moet gaan dat Christus erdoor in het licht gesteld wordt en niet in het duister blijft.’¹⁵³

1.3.3. Theocentrisch

De liturgie moet niet alleen in overeenstemming met de Schrift en opbouwend zijn, maar de gerichtheid in de liturgie moet ook juist zijn. De gemeente mag niet gericht zijn op een verkeerd beeld

---

¹⁵⁰ Calvijn, *La forme*, 594 (CO 6:166).

¹⁵¹ Calvijn, *Institutio*, IV 10,15.

¹⁵² Calvijn, *Institutio*, IV 10,12.

¹⁵³ Calvijn, *Institutio*, IV 10,14.

van God, op de liturgische handelingen of op zichzelf, maar moet op God gericht zijn. Dit is wat ik de theocentrische liturgische norm noem.¹⁵⁴

1.3.3.1. *Juiste object*

De gemeenteleden moeten gericht zijn op God in de liturgie. Daarom moeten ze weten wie ze voor zich hebben. Daarvoor is de juiste kennis van God nodig. Wanneer de gemeenteleden niet weten wie ze aanbidden of een verkeerd beeld van God hebben, dan aanbidden ze volgens Calvijn niet God, maar een schim of afgod.¹⁵⁵ Witvliet spreekt in dit kader over het gevaar van afgoderij, één van de vier liturgische zonden bij Calvijn.¹⁵⁶ Afgoderij bij Calvijn is volgens Witvliet een gerichtheid op het verkeerde object in de aanbedding. Daar valt dus niet alleen het aanbidden van Baäl en andere afgoden door Israël onder, maar ook het aanbidden van een verkeerd beeld van God. Dat voor Calvijn het kennen van God zo belangrijk is, zien we op verschillende manieren terug in zijn liturgische praktijk. Veel formulieren voor sacramenten en ceremoniën in de liturgie bevatten een stuk uitleg. Dat is bijvoorbeeld goed te zien in zijn formulier voor de bediening van de doop.¹⁵⁷ Ook kan in dit kader de catechesepraktijk in Geneve genoemd worden. Het is dus belangrijk dat de gemeente een juist beeld van God heeft en op Hem gericht is in de samenkomsten.

1.3.3.2. *Juiste begrip van de werking van de liturgische handelingen*

De uitleg in de liturgische formulieren is niet alleen gericht op het leren kennen van God, maar ook op het juiste verstaan van de sacramenten en andere ceremoniën. Voor de juiste aanbedding is niet alleen de kennis van God nodig, maar ook de kennis hoe God werkt in sacramenten en andere ceremoniën. Witvliet spreekt in dit kader over de liturgische zonde van de bijgelovigheid.¹⁵⁸ Hij haalt enkele woorden van Calvijn aan: 'Echter, omdat de gedachten van de mens gevoelig zijn voor bijgelovigheid, maakten de Joden obstakels van de zaken die bedoeld waren als hulpmiddelen. Ze zouden door geloof ten hemel moeten zijn opgestegen, maar ze geloofden dat God eraan gebonden was. Zij aanbaden Hem onzorgvuldig, zij aanbaden Hem zoals ze zelf fijn vonden.'¹⁵⁹ Wat is bijgelovigheid? Bijgelovigheid is 'wanneer de mens de zaken die toegestaan zijn en door God goed gekeurd, imiteert, maar zijn volledige aandacht richt op de uiterlijke vorm en geen aandacht heeft voor

---

¹⁵⁴ Deze liturgische norm wijkt iets af van de andere liturgische normen. Waar de andere liturgische normen vooral beschrijven wat er in de liturgie mag plaatsvinden, beschrijft deze liturgische norm vooral hoe de liturgische handelingen moeten plaatsvinden.

¹⁵⁵ Calvijn, *Comm. in Joh.* 4,22 (CO 47:87).

¹⁵⁶ Witvliet, *Worship*, 132.

¹⁵⁷ Calvijn, *La forme*, 610-617 (CO 6:185-192).

¹⁵⁸ Witvliet, *Worship*, 131.

¹⁵⁹ Calvijn, *Comm. in Jes.* 66,1 (CO 37:437). 'Yet, as the minds of men are prone to superstition, the Jews converted into obstacles to themselves those things which were intended to be aids; and when they ought to have risen by faith to heaven, they believed that God was bound to them, and worshipped him only in a careless manner, or rather made sport of worshipping him at their own pleasure.'

hun object of waarheid.¹⁶⁰ Als de mens niet weet hoe God werkt door de ceremoniën, dan kan hij zijn aandacht op de verkeerde zaak richten. De mens kan dan zo zijn aandacht op de uiterlijke zaak richten dat hij God bindt aan de uiterlijke zaak.¹⁶¹ De binding van God aan de uiterlijke zaak kan tot manipulatie leiden. De deelnemer van de liturgie mag zich niet richten op de uiterlijke ceremonie waarin God aan het werk is, maar moet zich richten op God, zoals Hij in de liturgische handelingen aan het werk is.

1.3.3.3. Oprecht

De kerkgangers mogen ook niet gericht zijn op zichzelf in de aanbidding. Er is geen ruimte voor hypocrisie in de liturgie. Witvliet noemt de hypocrisie in de aanbidding als één van de vier liturgische zonden bij Calvijn. Calvijn verzet zich in zijn commentaren en de *Institutie* fel tegen huichelarij in de liturgie. De huichelaars zijn in hun gebed veel meer bezig met het gezien worden door de mensen dan met de hemelse zaken van God.¹⁶² Huichelaars zijn gericht op de uiterlijke roem. Zij doen wel mee met de uiterlijke dienst en nemen wel deel aan de uiterlijke ceremoniën, maar hun hart is er niet in. Calvijn is het in de uiterlijke ceremoniën juist daarom te doen, dat door de ceremoniën de gelovigen hun harten verheffen tot God. De huichelaars richten hun harten echter op aardse zaken en zij bedekken de slechtheid van hun hart met uiterlijke schijn.¹⁶³ Rechte aanbidding voor God moet bij Calvijn oprecht zijn. Aan de uiterlijke aanbidding moet een innerlijke gesteldheid van het hart verbonden zijn.¹⁶⁴ Zonder die innerlijke gesteldheid is al het uiterlijk vertoon leeg en niet behaaglijk voor God. De deelnemer aan de liturgie mag dus niet als doel hebben door anderen gezien te worden, maar moet gericht zijn op God.

1.3.4. Betamelijk

De volgende liturgische norm is wat Brienens de betamelijkheid van de liturgie noemt.¹⁶⁵ Andere woorden voor betamelijkheid zijn gepastheid of waardigheid. Calvijn vindt de norm van de betamelijkheid van de liturgie in 1 Korintiërs 14:40: 'Alles moet op gepaste wijze en in goede orde gebeuren.'¹⁶⁶ Calvijn ziet dit als een regel die al de uiterlijke zaken in de liturgie moet reguleren. Het is een regel die altijd van kracht is.

---

¹⁶⁰ Calvijn, *Comm. in Jes.* 1,14 (CO 36:60). 'when men imitate those services which are lawful and of which God approves, but keep their whole attention fixed on the outward form, and do not attend to their object or truth.'

¹⁶¹ Calvijn, *Comm. in Gen.* 33,21 (CO 23:454).

¹⁶² Calvijn, *Institutio*, III 20,29.

¹⁶³ Calvijn, *Institutio*, III 16,1.

¹⁶⁴ Calvijn, *Comm. in Jes.* 1,11 (CO 36:39).

¹⁶⁵ Brienens, *Liturgie Calvijn*, 167.

¹⁶⁶ Calvijn spreekt in zijn commentaar op 1 Kor. 14:40 ook kort over het 'in goede orde'. Het is volgens Calvijn belangrijk dat de erediensten in goede orde verlopen. Verwarring moet voorkomen worden en decorum moet in acht genomen worden. De ordelijkheid in de liturgie hangt met de opbouw van de gemeente en de betamelijkheid samen. Calvijn, *Comm. in 1 Kor.* 14,40 (CO 49:535).

In de liturgie, waar de gemeente voor het aangezicht van God verschijnt, zijn bepaalde zaken gepast. Het knielen herinnert de gelovige eraan dat hij alleen voor God kan staan als hij komt in nederigheid en met eerbied. Deze houding voor God is gepast. Andere zaken die in de rest van ons leven een plaats kunnen en mogen krijgen, zijn echter ongepast in de eredienst.¹⁶⁷ Calvijn haalt in *La forme* Augustinus aan: ‘En zo bestaat er een groot verschil tussen de muziek die wordt gemaakt om de mensen aan tafel of thuis daarvan te laten genieten, en de psalmen die in de kerk worden gezongen, in tegenwoordigheid van God en zijn engelen.’¹⁶⁸ Waarom zijn bepaalde zaken niet gepast in de eredienst? Omdat we in de eredienst in de aanwezigheid van God en zijn engelen zijn.¹⁶⁹ Daarom hoort de melodie van de psalmen gewichtig en majesteitelijk te zijn. De liederen horen aangepast te zijn aan de verhevenheid die past in de nabijheid van God en zijn engelen.¹⁷⁰ Voor liturgische handelingen die niet passen in de nabijheid van Gods majesteit is geen ruimte in de liturgie. Calvijn stelt echter ook dat de zeden van een tijd en volk ook bepalend zijn in de keuze welke inzettingen wel en welke inzettingen niet gepast zijn.¹⁷¹

De aanpassing aan de aanwezigheid van God en zijn engelen werd al eerder in dit hoofdstuk duidelijk, in Calvijns spreken over de dans in het Oude Testament. Het dansen van David bij de komst van de ark naar Jeruzalem is geen uitgelaten en uitbundige dans, maar een sobere en heilige uiting van vreugde. Uitgelatenheid en weelderigheid zijn niet gepast.¹⁷² Gelovigen moeten juist ingetogen en eerbiedig zijn.¹⁷³

1.3.5. Gemeenschappelijk

De laatste liturgische norm bij Calvijn betreft de gemeenschappelijkheid. Brienens noemt dit het koinonische aspect van Calvijns liturgie.¹⁷⁴ De gelovige komt niet in de eredienst om daar zijn eigen ding te doen, maar om samen met de gelovigen te horen naar Gods Woord, tot Hem te bidden en de sacramenten te gebruiken. ‘Calvijn wil niet weten van een religieus individualisme’, zoals Balke zegt.¹⁷⁵ Brienens wijst erop dat Calvijn het nodig acht dat de gelovigen samenkomen om één gemeenschap te zijn en eendracht en broederschap te tonen.¹⁷⁶

---

¹⁶⁷ Calvijn, *True Worship*, 105.

¹⁶⁸ Calvijn, *La forme*, 596 (CO 6:169).

¹⁶⁹ Calvijn, *La forme*, 596 (CO 6:169).

¹⁷⁰ Calvijn, *Institutio*, III 20,32.

¹⁷¹ Calvijn, *Institutio*, IV 10,30.

¹⁷² Calvijn, *Institutio*, II 4,1.

¹⁷³ Brienens, *Liturgie Calvijn*, 167.

¹⁷⁴ Brienens, *Liturgie Calvijn*, 172.

¹⁷⁵ Balke, *Radikalen*, 58.

¹⁷⁶ Brienens, *Liturgie Calvijn*, 175.

De norm van gemeenschappelijkheid draagt ook een democratisch element in zich. De ordening van bepaalde zaken in de liturgie dient onderling overeen te worden gekomen.¹⁷⁷ Gelovigen mogen niet ingaan tegen de orde die onder de gelovigen in gebruik is.¹⁷⁸

1.4. Conclusies

Aan het einde van dit hoofdstuk trekken we een aantal conclusies die van belang zijn voor het vervolg van dit onderzoek en het vinden van een antwoord op de hoofdvraag.

- Drie lichamelijke handelingen zijn nadrukkelijk aanwezig in Calvijns spreken over het gebed: het knielen, het opheffen van de handen en het bedekken en ontbloten van het hoofd. Uit verschillende beschrijvingen van de liturgische praktijk in Straatsburg en Genève is duidelijk geworden dat twee andere handelingen, het staan en vouwen van de handen, ook een plaats krijgen in de liturgische praktijk. Calvijn spreekt daar echter niet over.
- Het is voor Calvijn van groot belang of de handelingen in de Bijbel voorkomen of niet. Voor het opheffen van de handen, knielen en ontbloten en bedekken van het hoofd ziet Calvijn ruimte, omdat hij deze handelingen tegenkomt in de Bijbel. De Here Jezus en de apostelen verrichten of gebieden deze handelingen. Calvijn ziet echter niet voor iedere lichamelijke handeling ruimte die we aantreffen in de Bijbel. Voor het dansen, dat een plaats kreeg in Israëls liturgie, is in de christelijke liturgie geen ruimte. Het dansen is een ceremonie die voor Israël is bedoeld, daarbij moeten christenen uit de buurt blijven.
- De lichamelijke handelingen horen vanzelfsprekend bij het gebed. De mens heeft God met zijn hele wezen te aanbedding, dus ook met zijn lichaam. Door de lichamelijke handelingen kan de gelovige iets uiten naar God toe. Daarnaast zijn de lichamelijke handelingen ook belangrijke hulpmiddelen die de gelovige helpen om zijn hart te verheffen tot God en op te stijgen tot God. Door de lichamelijke handelingen kan een gelovige ook zijn broeder of zuster aansporen.
- Wat de liturgische normen betreft staat centraal dat de kerk de eredienst in dient te richten op een manier die in overeenstemming is met Gods wil. Vijf liturgische normen maken duidelijk waaraan de liturgische onderdelen volgens Calvijn dienen te voldoen, en hoe de liturgie dus ingericht kan worden in overeenstemming met de wil van God.
- De liturgische onderdelen moeten schriftmatig zijn, in overeenstemming met Gods Woord.
- De liturgische onderdelen moeten opbouwend zijn. De gemeente moet erdoor gesticht worden. Daarom moeten de onderdelen voor iedereen te begrijpen zijn, eenvoudig zijn en mogen ze geen ergernis opwekken.

---

¹⁷⁷ Calvijn, *Institutio*, III 20,29.

¹⁷⁸ Calvijn, *Le Catéchisme de Genève*, 136 (CO 6:67).

- De liturgie dient op God gericht te zijn. De gemeente moet weten Wie zij voor zich hebben. De gelovige mag niet een verkeerd beeld van God hebben en hij mag niet gericht zijn op de ceremoniën zelf of op zichzelf. De liturgie moet theocentrisch zijn.
- De liturgische onderdelen moeten betamelijk zijn. In de nabijheid van God en zijn engelen zijn ingetogenheid en eerbied op hun plaats. Voor uitgelatenheid en weelderigheid zijn geen plaats. Ook de zeden van het bepaalde volk en de bepaalde tijd zijn medebepalend voor wat gepast is en wat niet.
- De liturgische onderdelen moeten een gemeenschappelijk element hebben. Er is geen ruimte voor religieus individualisme. In de liturgie moet de gemeente een gemeenschap zijn en eendracht en broederschap tonen.
- De bovenstaande vijf liturgische normen bij Calvijn gaan ook op voor het lichamelijke aspect van het lied en gebed. Ook de lichamelijke handelingen en houdingen moeten beantwoorden aan deze liturgische normen. In hoofdstuk 4 zal duidelijk worden of de lichamelijke handelingen uit de *Praise and Worship Liturgy*, die beschreven worden in hoofdstuk 3, beantwoorden aan deze normen.

2. Intermezzo - De calvinistische traditie en het lichaam

Als we Calvijns spreken over het lichamelijke aspect van het gebed en lied vergelijken met de lichamelijke gebedspraktijk vandaag de dag in kerken die in Calvijns traditie willen staan, dan zien we behoorlijk grote verschillen. Van het opheffen van de handen tijdens het gebed is niets meer te zien. Daarnaast wordt enkel op uitzonderlijke momenten geknield in de dienst. Alleen het staande bidden en zingen krijgen nog regelmatig een plaats in de gereformeerde erediensten. Waar komen deze verschillen vandaan? Hoe komt het dat het knielen grotendeels uit de gereformeerde erediensten is verdwenen? Heeft het opheffen van de handen überhaupt wel ingang gevonden in de gereformeerde liturgie? In dit intermezzo wil ik de brug slaan tussen het lichamelijke aspect in Calvijns en de plaats van dat lichamelijke aspect in de gereformeerde liturgie vandaag de dag. Ik doet dat in de vorm van een intermezzo, omdat de beantwoording van bovenstaande vragen niet van onmisbaar belang is voor de beantwoording van de hoofdvraag van dit onderzoek, terwijl ik ook niet voorbij kan gaan aan de hele calvinistische traditie. Het boek *Onze Eeredienst* van Abraham Kuyper krijgt een grote plaats in dit hoofdstuk.¹⁷⁹ Als één van de weinige theologen heeft hij (een deel van) de ontwikkeling van de lichamelijke gebedspraktijken in de samenkomsten van gereformeerde kerken beschreven.

2.1. Zestiende en zeventiende eeuw

Ik begin het onderzoek naar de historische ontwikkeling bij de gereformeerde theologen uit de zestiende eeuw. Verschillende theologen hebben liturgische formulieren geschreven. In de meeste van de geschriften wordt met geen woord gesproken over lichamelijke handelingen in de samenkomst in het kader van het zingen en bidden.¹⁸⁰ Bullinger, a Lasco, Micron en Pollanus schrijven wel en passant over de lichamelijke houding tijdens het bidden in de samenkomst.¹⁸¹

Uit de geschriften van deze vier theologen wordt duidelijk dat het knielen de gangbare lichamelijke houding was tijdens het bidden in de gereformeerde samenkomsten van de zestiende eeuw. Bij Heinrich Bullinger in Zürich knielde de gemeente voor het gebed: 'Nadat het onderwijs afgerond is

---

¹⁷⁹ Dit boek van Kuyper over de eredienst is uitgebracht in 1911. Het boek bestaat uit verschillende artikelen van Kuyper die tussen 1897 en 1901 zijn verschenen in *De Heraut*. Deze woorden van Kuyper beschrijven dus de lichamelijke gebedspraktijk van de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Hervormde Kerk aan het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw.

¹⁸⁰ Zo spreken Zwingli, Bucer, Farel en Datheen met geen enkel woord over lichamelijke handelingen tijdens het bidden of zingen in de eredienst. In hun geschriften wordt soms wel gesproken over lichamelijke handelingen verbonden aan het avondmaal. De bediening van het avondmaal krijgt veel aandacht in de geschriften.

¹⁸¹ De liturgie van de vluchtelingengemeente in Londen en Datheens liturgische formulieren hebben, naast Calvijns liturgie, een grote invloed gehad op het ontstaan van de gereformeerde liturgie in Nederland. A Lasco en Micron waren beiden als predikant verbonden aan de Londense vluchtelingengemeente. Hun formulieren schreven zij voor deze gemeente.

knielt iedereen weer om hun zonde te belijden, te bidden en om God ernstig aan te roepen.¹⁸² A Lasco en Micron schrijven in hun liturgische geschriften voor hoe de gemeenteleden moeten knielen tijdens het gebed voor de bediening van het avondmaal, waarin de gelovigen God vragen om voor hen waar te maken waar het avondmaal naar verwijst.¹⁸³ Het wordt uit de geschriften van a Lasco en Micron niet duidelijk of het knielen zich beperkt tot het gebed voor de bediening van het avondmaal of dat er tijdens de andere gebeden in de samenkomst ook geknield werd. Dat beiden het knielen alleen noemen in de context van het gebed voor de bediening van het avondmaal doet het eerste vermoeden. Als laatste moet nog de beschrijving van de Straatsburgse liturgie door Pollanus genoemd worden. In zijn uitgave van de liturgische formulieren in 1551, *Liturgia Sacra*, staat beschreven hoe de gemeente tijdens de schuldbelijdenis en absolutie kan knielen.¹⁸⁴ Dit komt overeen met het beeld dat eerder geschetst is van de gebedspraktijk van Calvijns gemeente te Straatsburg.

Van de situatie in Nederland uit de zestiende en zeventiende eeuw is ons weinig bekend. In de kerkorde van Dordrecht uit 1578 wordt alleen gesproken over lichamelijke houdingen in de eredienst in de context van het avondmaal. De gemeente mag staand of zittend aangaan, maar knielen is niet toegestaan. Het knielen werd verboden uit de angst dat het brood aanbeden zou worden.¹⁸⁵ Over de praktijk aan het begin van de zeventiende eeuw merkt Kuyper het volgende op: 'Toen in 1618 de groote Synode in Dordrecht bijeenkwam, vonden haar leden in de Dordsche kerk nog de vaste gewoonte gehandhaafd, dat allen, mannen en vrouwen, onder het bidden geknield lagen.'¹⁸⁶

Over de andere twee handelingen die in Calvijns spreken een grote plaats krijgen, het opheffen van de handen en het ontbloten en bedekken van het hoofd, is niets terug te vinden in al deze liturgische formulieren. Van het bedekken van het hoofd door de vrouwen en het ontbloten van het hoofd door de mannen tijdens de samenkomsten en het bidden in het bijzonder, zijn echter wel beschrijvingen te vinden.¹⁸⁷ Ook vandaag de dag is er nog een behoorlijk aantal kerken waar de mannen bewust met ontbloot hoofd en de vrouwen met bedekt hoofd de samenkomsten bijwonen. Het opheffen van de handen tijdens het gebed is echter een ander verhaal. Er is in al de beschrijvingen van de gereformeerde liturgie en in de liturgische formulieren geen spoor te bekennen van het opheffen van

---

¹⁸² 'After the teaching is over, everyone again kneels to confess sin, pray, and earnestly call on God.' Bullinger, *Christennlich Ordnung und Bruch der Kilchen Zürich*, 222. Zie ook: Bullinger, *Christennlich Ordnung*, 233.

¹⁸³ a Lasco, *Forma ac Ratio Tota*, 504. Micron, *De Christlicke ordinancien der Nederlantscher ghemeeynten Christi*, 532. De gedeeltes in twee geschriften die het gebed voor de bediening van het avondmaal beschrijven, vertonen grote overeenkomsten met elkaar.

¹⁸⁴ Van der Leeuw, *Liturgiek*, 148.

¹⁸⁵ Kerkorde Dordrecht (1578), artikel 69. www.kerkrecht.nl/node/4945 [14 mei 2020]

¹⁸⁶ Kuyper, *Onze Eeredienst*, 228.

¹⁸⁷ Zie bijvoorbeeld over de situatie in Genève: Maag, *Lifting*, 44, 63.

de handen. Buiten Calvijns spreken blijkt ook nergens uit dat deze gebedshouding op enig moment ingang heeft gevonden in de gereformeerde liturgie.

In de rest van het hoofdstuk richt ik me op het knielen in de samenkomsten. Hoe komt het dat het knielen grotendeels verdwenen is uit de gereformeerde liturgie?

2.2. Verval in de achttiende en negentiende eeuw

Kuyper constateert hoe in zijn tijd, rond 1900, het knielen bijna helemaal verdwenen is uit de samenkomsten van de gereformeerde kerken. Hij stelt zichzelf ook de bovenstaande vraag: hoe komt dat? Kuyper draagt een viertal redenen aan die ik hier wat uitgebreider wil beschrijven. De beschrijving van Kuyper geeft goed weer hoe het knielen grotendeels uit de gereformeerde liturgie verdwenen is. Ook wijst Kuypers beschrijving ons op bezwaren tegen het knielen in de eredienst die vandaag de dag mogelijk nog steeds aanwezig kunnen zijn.

Ten eerste wijst Kuyper op de invloed van de Puriteinen op de gereformeerden in Nederland.¹⁸⁸ De Puriteinen waren bang dat het volk zich weer teveel zou gaan hechten aan de uiterlijkheden. Ze voerden een sterke strijd tegen het ceremoniële in de kerk, een strijd die ook bij de reformatoren te zien was. De Puriteinen gingen echter nog verder dan de reformatoren. Alles wat ook maar iets weghad van roomse ceremonie moest verdwijnen uit de eredienst. Zij keerden zich daarom ook tegen het knielen in de samenkomsten. Dit afkeuren van het knielen in de eredienst waaide over van Engeland naar Nederland en verspreidde zich hier.

Ten tweede wijst Kuyper op het veranderde interieur van het kerkgebouw.¹⁸⁹ Ten tijde van de reformatie en in de eerste eeuw na de reformatie stonden er nog geen vaste banken in het schip van de kerkgebouwen in Nederland. De gemeente was op losse stoelen gezeten. Voor aanvang van de samenkomsten pakte iedere kerkganger een stoel en hij zette deze op een plaats rondom de kansel.¹⁹⁰ Deze stoelen fungeerden ook als knielmeubel. Voor het gebed werden de stoelen omgedraaid, waarna de kerkganger op de zitting neerknielde. In de loop van de zeventiende eeuw veranderde het kerkmeubilair volgens Kuyper. Hooggeplaatste politici wilden een aanzienlijke plaats hebben en eisten vaste banken. Uiteindelijk volgden ook de kerkenraad en de overige kerkgangers. De geplaatste banken konden echter niet meer omgedraaid worden en lieten weinig ruimte voor het knielen. Ook de

---

¹⁸⁸ Kuyper, *Eeredienst*, 231.

¹⁸⁹ Kuyper, *Eeredienst*, 232.

¹⁹⁰ In de roomse dienst verplaatsten, volgens Kuyper, de kerkgangers hun stoel tijdens de dienst. Onder de mis werden de stoel richting het altaar geplaatst. Tijdens het sermoen (de preek) werden de stoelen rondom de kansel geplaatst. Kuyper, *Eeredienst*, 232.

stijgende bevolkingsgroei had tot gevolg dat er minder ruimte in het kerkgebouw was voor het knielen tijdens het gebed. De gemeente knielde niet langer tijdens het gebed, maar stond vanaf toen.

Ten derde noemt Kuyper een theologische gedachte die zich verspreidde in de zeventiende eeuw.¹⁹¹ De gemeente knielde tijdens het gebed uit schuldbesef. Kuyper zegt het zelf als volgt: 'wie door de vreeze voor Gods mogendheid overmeesterd wordt, werpt zich ter aarde.'¹⁹² Het knielen is een teken van verootmoediging. Het staan tijdens het gebed laat volgens Kuyper echter zien dat de gelovige rechtvaardig voor God staat, omdat Christus is opgewekt en de gelovige in Christus rechtvaardig is gemaakt. In de vroege kerk werd, volgens Kuyper, daarom in de dagen na Pasen niet knielend maar staande gebeden. De theologische gedachte die rondging in de zeventiende eeuw was dus dat het knielen de schuld van de bidder benadrukt, maar het staan zijn verlossing en rechtvaardigmaking onderstreept. Het was voor de gemeente niet nodig om te knielen tijdens het gebed, de gemeente was immers van haar schuldgevoel verlost en kon daarom staande verschijnen voor het aangezicht van God.

Ten vierde noemt Kuyper een verklaring voor het verdwijnen van het knielen uit de samenkomst die hij de 'mystieke theorie' noemt.¹⁹³ Verschillende mensen in zijn tijd waren van mening dat het ware knielen vanbinnen plaatsvond, een 'inwendig knielen in de ziel'. De uitwendige vorm is enkel ijdel vertoon. Omdat alleen de inwendige houding ertoe doet, doet men er het beste aan om de uitwendige vorm maar helemaal achterwege te laten.

Onder deze invloeden was het knielen ten tijde van Kuyper bijna helemaal uit de kerk verdwenen. Kuyper beschrijft het zelf als volgt: 'Onze kerkelijke gewoonte is thans, dat de mannen staande, de vrouwen zittende bidden, en dat er in onze kerken alleen geknield wordt bij den Doop van een volwassen persoon, bij de bevestiging van een Dienaar des Woords in het eerste ambt, en bij huwelijksbevestiging.'¹⁹⁴ De vrouwen stonden eerst, als onderdeel van de verlostte gemeente, nog wel op bij het gebed. Daar kwam langzaam echter verandering in. Men beriep zich 1 Korintiërs 11:7-9 om te laten zien dat de man een andere, vooraanstaandere, positie had voor God.¹⁹⁵ Daarom behoorde alleen de man te staan. Deze praktijk treffen we aan ten tijde van Kuyper.

---

¹⁹¹ Kuyper, *Eeredienst*, 236.

¹⁹² Kuyper, *Eeredienst*, 235.

¹⁹³ Kuyper, *Eeredienst*, 237.

¹⁹⁴ Kuyper, *Eeredienst*, 228.

¹⁹⁵ Kuyper, *Eeredienst*, 236.

'Een man mag zijn hoofd niet bedekken omdat hij Gods beeld en luister is. De vrouw is echter de luister van de man. (De man is immers niet uit de vrouw voortgekomen, maar de vrouw uit de man; en de man is niet omwille van de vrouw geschapen, maar de vrouw omwille van de man.)'

2.3. Hernieuwde interesse in de twintigste eeuw

Kuyper wil echter weer terug naar het knielen tijdens de samenkomsten.¹⁹⁶ Kuyper ziet het knielen als een waardevolle handeling. Het knielen is niet alleen een symbolische houding waardoor Gods majesteit uitgedrukt wordt, maar het is ook een ontspannen en niet-afleidende houding.¹⁹⁷ Deze wens om het knielen weer de kerk in te brengen zien we ook bij de theologen die in de loop van de twintigste eeuw streven naar liturgische vernieuwing binnen de Hervormde Kerk, zoals Gerardus van der Leeuw. De meest gewenste houdingen, die in de loop der eeuwen bij de verschillende handelingen mogelijk zijn gebleken, zijn volgens Van der Leeuw het zitten, staan en knielen.¹⁹⁸ Van der Leeuw wil dat de gemeente tijdens de gebeden en tijdens de schuldbelijdenis gekniel is. Een ander voorbeeld van het belang dat werd gehecht aan het knielen in de samenkomsten in twintigste eeuw is het feit dat dr. W. Aalders in 1949 knielbanken liet plaatsen in de Maranathakerk in Den Haag.¹⁹⁹

2.4. Afwezigheid in de eenentwintigste eeuw

Vandaag de dag komen we de lichamelijke gebedspraktijk uit Kuypers tijd, waarbij de mannen staande bidden en de vrouwen zittend, ook tegen, met name in bevindelijk-gereformeerde gemeenten. In de meerderheid van de gereformeerde kerken is dit verschil tussen mannen en vrouwen echter niet meer te zien. De vrouwenemancipatie die in de loop van de twintigste eeuw ingang vond in Europa en Nederland vond ook zijn weg de kerk binnen. Vrouwen en mannen staan of zitten nu gezamenlijk tijdens het bidden. De meest voorkomende lichamelijke houding tijdens het gebed in de eredienst is vandaag de dag het zitten.

Van het opheffen van de handen is vandaag de dag nog steeds weinig te zien in de gereformeerde samenkomsten. Toch zien we langzaam dat het opheffen van de handen weer een plaats gaat krijgen. Leden van gereformeerde kerken grijpen echter niet terug op Calvijn om het opheffen van de handen een plaats te geven in het gebed of het lied, maar zij nemen het opheffen van de handen over van evangelische christenen. Zo zien we dat een in Calvijns ogen nuttige lichamelijke handeling die nooit voet aan grond heeft gekregen in de gereformeerde liturgie, vanuit onverwachte hoek nu toch langzaam een deel van de gereformeerde samenkomsten binnenkomt.

De grotendeelse afwezigheid van het knielen in de eredienst in de tijd van Kuyper zien we ook terug in de gereformeerde kerken die een klassiek-gereformeerde liturgie hebben. Er zijn enkele momenten waarop gemeenteleden knielen. Naast de drie momenten die Kuyper noemt, zien we vandaag dat er

---

¹⁹⁶ Kuyper, *Eeredienst*, 241.

¹⁹⁷ Kuyper, *Eeredienst*, 229.

¹⁹⁸ Van der Leeuw, *Liturgiek*, 159.

¹⁹⁹ Nederlands Dagblad, 9 november 2018.

ook geknield kan worden na het doen van openbare geloofsbelijdenis of bij de bevestiging van diakenen, ouderlingen, kerkelijk werkers of anderen die een belangrijke taak beginnen in de gemeente.

2.5. Conclusie

De lichamelijke handelingen die Calvijn als belangrijke hulpmiddelen ziet, hebben vandaag de dag geen of een marginale plaats in een groot deel van de gereformeerde liturgie. Het opheffen van de handen heeft geen vaste voet aan grond gekregen. Het knielen is in de loop der eeuwen langzaam verdwenen om anti-roomse, praktische en theologische redenen. Het bedekken en ontbloten van het hoofd door respectievelijk vrouwen en mannen wordt alleen nog in bevindelijk-gereformeerde gemeenten gebezigd. Op het punt van het lichamelijke aspect van het lied en gebed zijn de erediensten van de calvinistische traditie bij Calvijn uit de buurt geraakt.²⁰⁰

---

²⁰⁰ In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat het verdwijnen van het knielen niet een aanpassen aan een andere tijd of een ander volk was, waar Calvijn ruimte voor zag, maar een gevolg van praktische aanpassingen en theologische en anti-roomse gedachten.

3. De *Praise and Worship Liturgy* en het lichaam

In het derde hoofdstuk van dit onderzoek wordt een antwoord gezocht op de vraag: ‘Welke lichamelijke handelingen verrichten de participanten van de *Praise and Worship Liturgy* in het kader van het lied en gebed en waarom verrichten zij deze lichamelijke handelingen?’ Om een goed antwoord te kunnen geven op deze vraag is een praktijkonderzoek uitgevoerd.²⁰¹ In de inleiding is beschreven hoe het praktijkonderzoek is uitgevoerd. In dit hoofdstuk geef ik de resultaten van de observaties en interviews weer en ik analyseer deze resultaten.²⁰² Als de waarnemingen of antwoorden onduidelijk zijn, verwijs ik een enkele keer naar de literatuur. In het eerste deel van dit hoofdstuk zullen de waargenomen en genoemde lichamelijke vormen van de participanten tijdens de dienst, op een rij worden gezet. Welke lichamelijke handelingen verrichten de participanten? Ook wordt in het eerste deel per lichamelijke handeling kort weergegeven waarom de participanten deze specifieke handelingen verrichten. In het tweede deel van het hoofdstuk worden de antwoorden van de geïnterviewden geanalyseerd en geef ik een antwoord op de vraag waarom de participanten lichamelijke handelingen verrichten tijdens het bidden en zingen. Achtereenvolgens komen de context waarin de handelingen worden verricht, de oorsprong van handelingen en het doel waarmee de handelingen worden verricht aan de orde.

In het vervolg van dit hoofdstuk zullen de aanwezige gelovigen tijdens de geobserveerde samenkomsten en de geïnterviewde gemeenteleden steeds participanten genoemd worden. Zij nemen deel aan de samenkomsten. Als participanten worden deze mensen duidelijk onderscheiden van de aanbiddingsleiders en voorgangers.

3.1. Lichamelijke handelingen

Tijdens de observaties werd duidelijk dat er een grote verscheidenheid is wat betreft de lichamelijke handelingen. De lichamelijke handelingen en houdingen werden soms individueel uitgevoerd en aangenomen, en soms tegelijkertijd door de participanten. Op verschillende momenten werd de hele gemeente opgeroepen iets te doen of gebeurde er iets waar de participanten hetzelfde op reageren. Op andere momenten deden de verschillende participanten verschillende dingen. Eén vrouw stond op de maat mee te klappen, een andere participant in de zaal stond tegen de maat in te klappen. Een aantal participanten bewoog uitgebreid mee met de muziek, terwijl een andere grote groep stil met de armen langs het lichaam stond. Verschillende participanten stonden tijdens al de liederen die

---

²⁰¹ Het is niet het doel van dit praktijkonderzoek om het lichamelijke aspect van de *Praise and Worship Liturgy* uitputtend in kaart te brengen. Ten eerste laat de omvang van het onderzoek dat niet toe. Het is niet mogelijk om tientallen observaties en honderden interviews uit te voeren. Ten tweede is dat ook niet noodzakelijk voor kwalitatief onderzoek in het kader van een masterscriptie.

²⁰² Verslagen van de observaties, interviewvragen, korte beschrijvingen van de interviews en een transcriptie van één interview zijn in bijlage 1 en 2 te vinden.

gezongen werden met de handen in de lucht, terwijl anderen bewust momenten uitkozen om hun handen op te heffen. Over het algemeen werden de lichamelijke handelingen meer individueel verricht dan gezamenlijk.

3.1.1. Basishoudingen

Het staan en het zitten zijn de twee basishoudingen in de samenkomsten. Participanten dienen immers een houding aan te nemen tijdens het zingen en bidden. Op het zich uitstrekken op de grond en het knielen na, worden de andere waargenomen en genoemde handelingen al zittend of staand verricht.

3.1.1.1. *Staan*

In de drie geobserveerde gemeenten is het staan de basishouding tijdens het zingen.²⁰³ Ook in de interviews werd aangegeven dat de gemeente in principe staat tijdens het zingen. Het bidden gebeurt in de gemeentes zowel zittend als staand. Soms werd de gemeente door het aanbiddingsteam nadrukkelijk uitgenodigd om te gaan staan, andere momenten leken de participanten zelf te weten wanneer ze moesten gaan staan. In de Pinkstergemeente werd gezegd dat een ieder vrij was om te doen wat hij of zij zelf wilde.

De deelnemers aan het interview gaven een drietal redenen voor het staan tijdens de samenkomst. Ten eerste gaven de geïnterviewden aan dat staan een actieve en betrokken houding is. Door te gaan staan nemen de geïnterviewden bewust deel aan het zingen. Ze staan achter de woorden die gezongen worden. Ten tweede is het staand is het ook makkelijker om geconcentreerd te blijven. Ten derde maakt de staande houding tijdens het zingen het voor de participant ook makkelijker om zijn lichaam te gebruiken tijdens het zingen en bidden. Het opheffen van de handen is natuurlijk makkelijker al staand dan al zittend. Ook zingt men staand beter.

3.1.1.2. *Zitten*

De geïnterviewden van Pinkstergemeente Doetinchem en Mozaiek0318 gaven aan dat er ook zittend wordt gebeden in de samenkomsten. In de observaties werd dit ook waargenomen. Participanten zaten niet alleen tijdens het bidden, in de samenkomsten werd ook enkele keren waargenomen dat mensen tijdens het zingen zaten. Het zitten lijkt de meeste neutrale houding te zijn die de participanten

---

²⁰³ In Pinkstergemeente Doetinchem is ook het zittend zingen geobserveerd. Tijdens het gebed, dat zittend plaatsvond, werden liederen ingezet die dus ook zittend werden gezongen.

Uit de interviews met de leden van LEEF! Doetinchem werd duidelijk dat zij op zondag twee soorten samenkomsten hebben. De ochtendsamenkomst is op zo'n manier vormgegeven dat mensen van buiten de gemeente zich snel op hun gemak voelen in de dienst. Elementen die vreemd kunnen zijn voor mensen van buiten de gemeente krijgen er geen plaats. In de avondsamenkomsten van LEEF! Doetinchem is er wel plaats voor deze 'vreemde' elementen. Denk hierbij aan het spreken in tongen, het vlaggen of kunstzinnige vormen van dans. Er werd gezegd dat deze avondsamenkomst vooral voor de gemeente was en dat de gemeenteleden vooral in de avondsamenkomsten hun voeding zochten.

De dans in de samenkomst wordt in paragraaf 3.1.8. besproken en het vlaggen in paragraaf 3.1.11.

aannemen in de samenkomsten. Aan het staan tijdens de diensten werden nog weleens woorden gewijd en er werden redenen voor aangedragen. Over het zitten werd maar een enkele keer gesproken. Een enkele geïnterviewde merkte op dat het zitten een ontspannen houding is.

3.1.2. Arm- en handbewegingen

Er zijn veel verschillende soorten bewegingen van de handen en armen waargenomen en genoemd.

3.1.2.1. *Vouwen van de handen*

Het vouwen van de handen is tijdens de interviews enkele keren kort aan bod gekomen. Voor de meeste van de geïnterviewden was het vanzelfsprekend om de handen te vouwen tijdens het bidden, en eigenlijk niet noemenswaardig. Na doorvragen gaven de geïnterviewden twee redenen voor het vouwen van de handen. Ten eerste vouwen sommige participanten hun handen omdat het vouwen van de handen helpt om zo niet afgeleid te worden tijdens het bidden en de aandacht op God gericht te houden. Ten tweede gaf een geïnterviewde aan dat het vouwen van de handen een uiting van eerbied is. Dit hangt samen met de eerste reden. Het is voor de participant eerbiedig om de handen te vouwen omdat de participant zo zijn volledige aandacht op God richt.

3.1.2.2. *Opheffen van de handen*

Het opheffen van de handen is de lichamelijke handeling die tijdens de interviews het nadrukkelijkst aan de orde is gekomen.²⁰⁴ Het opheffen van de handen was van bijna iedere geïnterviewden een antwoord op de vraag: 'Op welke manieren krijgt uw lichaam een plaats tijdens het zingen en bidden?' Op één geïnterviewde na gaven al de geïnterviewden aan dat zij tijdens de samenkomsten (weleens) de handen opheffen. Dit gebeurt voornamelijk tijdens het zingen en bij een enkeling incidenteel tijdens het bidden. Tijdens de participerende en beschouwende observaties sprong deze lichamelijke handeling het meest in het oog.²⁰⁵ Op bepaalde momenten tijdens het zingen stonden meer participanten met hun handen in de lucht dan op andere momenten. Zo staken participanten in de samenkomst van de Pinkstergemeente de handen in de lucht tijdens het zingen van een loflied en nog

---

²⁰⁴ Twee van de geïnterviewden die lid zijn van Pinkstergemeente Doetinchem gaven aan dat het opheffen van de handen in hun gemeente door velen gezien wordt als hét kenmerk van een Pinkstergemeente. Een Pinkstergemeente en het opheffen van de handen zijn in de ogen van deze leden van de Pinkstergemeente zo nauw aan elkaar verbonden dat een Pinkstergemeente waarin men de handen niet meer opheft eigenlijk geen echt Pinkstergemeente meer is.

²⁰⁵ Hier zijn verschillen tussen de verschillende gemeenten waar te nemen. In LEEF! Doetinchem en in mindere mate in de Pinkstergemeente hief de meerderheid van de participanten op enig moment in de samenkomsten de handen op. In de samenkomst van Mozaiek0318 en in de samenkomsten van de opwekkingsconferentie was er een grotere groep participanten die de handen helemaal niet ophief. Twee van de geïnterviewden uit deze gemeente gaven aan de handen niet of nauwelijks op te heffen.

De geïnterviewden die lid zijn van de Pinkstergemeente gaven aan dat in hun samenkomsten het opheffen van de handen minder gebruikelijk is geworden omdat zij veel nieuwe leden hebben gekregen die lid waren van de Vergadering van gelovigen. In deze evangelische beweging zijn lichamelijke handelingen tijdens de samenkomsten niet gebruikelijk.

meer participanten hieven de handen op tijdens het zingen van een rustig adoratielied.²⁰⁶ Een enkeling hief zijn of haar handen op tijdens een lied waarin Jezus' daden geproclameerd werden.

De geïnterviewden en de participanten heffen op verschillende manieren hun handen op. De volgende manieren zijn waargenomen of genoemd:

- Eén of twee naar boven uitgestrekte armen, waarbij de handpalmen ten hemel gericht zijn.
- Eén of twee naar boven uitgestrekte armen, waarbij de vuisten gebald zijn.
- Eén of twee naar boven uitgestrekte armen, waarbij de handpalmen gericht zijn op een andere participant. Dit wordt ook wel een 'zegengebaar' genoemd.
- De handen op de hoogte van de middenrif, met de handpalmen naar boven gericht. Een ontvangende houding.

De verschillende hierboven genoemde houdingen hebben hun eigen accentverschillen. Zo worden de vuisten vaker gebald tijdens het zingen van proclamatieliederen. De handpalmen worden naar een andere participant gericht wanneer voor deze persoon gezongen of gebeden wordt. Het opheffen van de handen werd door een geïnterviewde beschreven als een open houding.

De geïnterviewden droegen vijf redenen aan voor het opheffen van de handen in de samenkomst. Ten eerste is het opheffen van de handen een uiting van overgave aan en verlangen naar God. Ten tweede kan het opheffen van de handen ook een uiting van dankbaarheid zijn. Door de geïnterviewden werden deze eerste twee redenen het vaakst gegeven. Ten derde zijn met de handen die gericht zijn op God ook de gedachten van de participant gericht op God. Ten vierde kan volgens een geïnterviewde het opheffen van de handen ook een daad van proclamatie zijn. Op bepaalde momenten, voornamelijk tijdens het zingen van liederen die de daden van Jezus bezingen, wordt Jezus als Overwinnaar geproclameerd door het opheffen van de handen.²⁰⁷ Ten vijfde kunnen de handen worden opgeheven wanneer een andere aanwezige in de samenkomst gezegend wordt.

3.1.2.3. Klappen in de handen

De geïnterviewden gaven aan dat op verschillende momenten in de dienst de participanten in de handen klappen en op verschillende momenten in de samenkomsten is het klappen in de handen ook

---

²⁰⁶ Dit was tijdens het zingen van Opwekking 237: 'Jezus, wij verhogen U'. In de dienst van de Pinkstergemeente werd dit lied op twee momenten gezongen. Uit de interview met de aanbiddingsleider van de Pinkstergemeente bleek ook dat zij dit lied vaak zingen in de samenkomsten.

Van de Poll omschrijft de adoratie 'als een moment van tederheid, waarin we liefdesliederen voor de troon van Gods liefde brengen.' De adoratie is het hoogtepunt van de lofprijzing. In de adoratie is de gemeente in de nabijheid van God. Zij is als het ware in het heilige der heiligen. Van der Poll, *Samen in de naam van Jezus*, 83, 85.

²⁰⁷ Onder proclamatie verstonen de meeste participanten 'verkondiging'. Dit verkondigen was niet zozeer gericht aan de aanwezige mensen, maar is meer een aan de wereld bekend maken. Door het opheffen van handen wordt Jezus als Overwinnaar bekendgemaakt aan de wereld.

waargenomen. Ten eerste kan er tijdens het zingen van bepaalde nummers in de handen worden geklapt.²⁰⁸ Zeker wanneer het tempo van de muziek omhooggaat, wordt er in de handen geklapt. Het klappen in de handen en dansen gaan vaak hand in hand. Dit klappen is een uiting van vreugde. Ten tweede wordt er na het zingen van een lied soms door de participanten in de handen geklapt. Eén van de geïnterviewden van Mozaiek0318 gaf aan dat dit in hun samenkomsten weleens gebeurt. Zelf vond hij het niet zo gepast omdat het lijkt alsof de focus niet ligt op God, maar op de muzikanten die mooi gespeeld en gezongen hebben. Ten derde gebeurt het in de samenkomsten van Mozaiek0318 heel incidenteel dat de aanbiddingsleider of voorganger de gemeente oproept om samen te klappen voor God als daad van aanbidding. Deze oproep klonk ook tijdens de zondagmiddagdienst op de opwekkingsconferentie. Het klappen voor God is zo een uiting van waardering.

Er wordt in de samenkomsten dus geklapt als uiting van vreugde, als applaus voor de muzikanten en als applaus voor God.

3.1.2.4. Gebaren met de handen

De handen worden niet alleen gevouwen of opgeheven en er wordt niet alleen in de handen geklapt, maar de handen worden ook gebruikt om te gebaren.²⁰⁹ De handen kunnen zo gebruikt worden om het gezongene of gesprokene uit te beelden. Op verschillende momenten heb ik waargenomen dat enkele participanten de woorden die zij zongen ondersteunden en onderstreepten met gebaren. Tijdens het zingen van de woorden: 'ik zal niet meer twijfelen' schudde een participant bijvoorbeeld zijn hoofd en bewoog hij zijn voorarm heen en weer in een snijdend gebaar. Door de geïnterviewden werden nog twee redenen aangedragen voor het gebaren met de handen. Ten eerste gaf de geïnterviewde participant van de Pinkstergemeente aan dat zij haar handen gebruikt om te spreken, omdat zij door deze gebaren soms meer kan zeggen dan met haar woorden alleen.²¹⁰ Ten tweede gaf één van de geïnterviewden aan dat het zingen van kinderliederen vaak ook vergezeld wordt met gebaren. Dat wat gezongen wordt, wordt ook uitgebeeld met de handen. De geïnterviewde stelde dat de gebaren de kinderen helpen om de tekst beter tot zich te nemen.

Het is duidelijk dat de handen een grote plaats hebben als we kijken naar het gebruik van het lichaam door participanten in de samenkomsten.

---

²⁰⁸ Eén van de geïnterviewden sprak over dit klappen in de handen als bespelen van een instrument.

²⁰⁹ Het opheffen of vouwen van de handen is eigenlijk ook gebaren met de handen. Met 'gebaren met de handen' doel ik echter op gebaren die participanten tijdens het zingen of bidden een plaats geven die nauw verbonden zijn aan de woorden die gezongen of gebeden worden.

²¹⁰ Deze vrouw heeft in het verleden de studie 'Leraar Nederlandse gebarentaal' gevolgd. Voor haar is gebarentaal dus ook echt een taal.

3.1.3. Sluiten van de ogen

Enkele geïnterviewden gaven aan dat zij bij zowel het zingen als het bidden de ogen sluiten. Het sluiten van de ogen is echter gebruikelijker tijdens het bidden dan tijdens het zingen.²¹¹ De geïnterviewden droegen een tweetal redenen aan voor het sluiten van de ogen tijdens het zingen of bidden. Ten eerste gaf een aantal geïnterviewden aan dat het sluiten van de ogen de participant helpt om geconcentreerd te blijven op het gebed. Voor het sluiten van de ogen tijdens het zingen geldt hetzelfde, het helpt de participant de aandacht gericht te houden op wat er gezongen werd. Door het sluiten van de ogen wordt de participant niet afgeleid door de andere participanten, maar kan de aandacht goed op God gericht zijn. Eén geïnterviewde gaf aan dat zij tijdens het zingen van lofliederen soms de ogen sluit.²¹² Al de andere mensen doen er niet meer toe, alleen God en zichzelf zijn dan nog belangrijk. Ten tweede gaf een geïnterviewde aan dat de ogen ook gesloten werden met het oog op de andere aanwezigen in de samenkomst. Participanten kunnen meer vrijheid ervaren om hun lichaam een bepaalde houding te geven als anderen dat niet zien. De huiver en schaamte om bepaalde handelingen uit te voeren kan dan minder groot zijn.

3.1.4. Bewegingen met het hele lichaam

Naast de bewegingen van de handen en de bewegingen van de ogen zijn er ook lichamelijke handelingen genoemd die de participanten met hun hele lichaam verrichten. De hiervoor genoemde lichamelijke handelingen en houdingen worden door bijna alle geïnterviewden uitgevoerd of aangenomen, de handelingen en houdingen die nu volgen echter niet. Hier is een duidelijke scheiding te zien tussen de verschillende gemeenten. Het dansen, knielen, zich uitstrekken op de grond en vlaggen krijgt in de samenkomsten van LEEF! Doetinchem en Pinkstergemeente Doetinchem soms een plaats.²¹³ Op het dansen na zijn deze handelingen weliswaar niet waargenomen, maar de aanwezigheid van deze lichamelijke handelingen in de samenkomsten van deze twee gemeenten bleek uit de interviews. De geïnterviewden die lid zijn van Mozaiek0318 gaven aan dat deze vier handelingen niet of nauwelijks in hun samenkomsten voorkomen en ook niet door hen in de samenkomsten worden uitgevoerd. Twee van de geïnterviewden ervaren niet de vrijmoedigheid om te knielen of te dansen. Bijna niemand doet het en ze zijn bang anderen te ergeren. De twee andere geïnterviewden van

---

²¹¹ Het was redelijk lastig om tijdens de participerende observatie waar te nemen of een participant zijn of haar ogen sloot tijdens het zingen of bidden. Het sluiten van de ogen gebeurt onopvallend. Daar komt nog bij dat de aard van het gebed in de samenkomst er niet naar is om uitgebreid de participanten te gaan observeren.

²¹² Tijdens de samenkomsten van de opwekkingsconferentie was ook vaak te zien hoe de zangers en zangeressen de ogen sloten tijdens het zingen. Opvallend genoeg sloten de zangers en zangeressen veel vaker de ogen dan de participanten. Uit alle observaties is gebleken dat de handelingen van de muzikanten, aanbiddingsleiders en voorgangers niet representatief zijn voor de handelingen van de gemeenteleden. Op het podium gedraagt men zich anders dan in de zaal, of misschien is het soort persoon dat op het podium staat vrijmoediger in de lichamelijke handelingen.

²¹³ Voor het vlaggen is alleen in de avondsamenkomsten een plaats in de samenkomsten van LEEF!

Mozaiek0318 hadden de behoefte niet om deze handelingen te verrichten. Ze waren er niet mee opgevoed en ze vonden de handelingen eigenlijk ook wel een beetje raar om te doen.

3.1.4.1. *Dansen*

Van de bewegingen die met het hele lichaam worden uitgevoerd, kwam het dansen het vaakst voor tijdens de samenkomsten. Er zijn veel gradaties wat betreft de uitbundigheid van de dans. Aan de ene kant van het spectrum is het beperkte meebewegen op de muziek, waarvan het de vraag is of het eigenlijk wel dansen is. Aan de andere kant van het spectrum is de dans die bestaat uit bewust gekozen bewegingen. Deze bewegingen hebben een symbolische betekenis. Verwant aan het dansen is de lichamelijke handeling van het springen. Uit de interviews met de leden van LEEF! Doetinchem en uit de beelden van de Opwekkingsconferentie werd duidelijk dat in de samenkomsten soms ook wordt gesprongen door de participanten. Het springen kan gezien worden als een vorm van dans, zoals de drumpartij ook een vorm van muziek is. Tijdens de observatie werd duidelijk dat het dansen in de samenkomsten van LEEF! Doetinchem een grote plaats krijgt.²¹⁴ De liederen aan het begin van de samenkomst hadden een hoog tempo. De muziek nodigde uit om mee te bewegen. De aanbiddingsleider in de samenkomst nam door haar woorden en bewegingen de gemeente ook mee in het dansen. Ze deed het dansen voor en onder het motto van 'God wil ook dat we lol hebben' riep ze de participanten op mee te dansen. Eén van de geïnterviewden die lid is van LEEF! Doetinchem vertelde dat zij ook weleens een polonaise door de kerk hebben gedaan bij een feestelijk nummer. Deze geïnterviewde vertelde ook dat hij tijdens de zondagavondsamenkomsten weleens danst tijdens het bidden. Bij de woorden die gebeden werden ontstaan bij hem bewegingen.²¹⁵ In de samenkomst van de Pinkstergemeente werd waargenomen dat een enkeling op eigen initiatief meedanste op de muziek.

Voor het dansen in de samenkomst werden verschillende redenen gegeven. Ten eerste gaf een enkele geïnterviewde aan dat het dansen een natuurlijke reactie is op bepaalde soorten muziek.²¹⁶ Als je opgaat in het zingen en de muziek, gaat het lichaam als vanzelf mee. Ten tweede heeft het dansen ook met vreugde te maken. Een geïnterviewde noemde het dansen 'een uitbarsting van blijheid'.²¹⁷ Ten

---

²¹⁴ Het dansen had in de samenkomsten van de Opwekkingsconferentie ook een grote plaats. Zo waren er naast dansende participanten in elke samenkomst waarin uitgebreid gezongen werd, dansers en danseressen aanwezig die de zang begeleidden met hun dans. Deze vorm van begeleidende dans valt echter buiten de grenzen van dit onderzoek omdat het geen lichamelijke handeling is die door de participanten wordt verricht.

²¹⁵ Deze man vertelde in het interview dat hij de dansvakopleiding van het conservatorium heeft gevolgd. Dans is voor hem een belangrijke uitingsvorm.

²¹⁶ Dansen kan bijna niet zonder muziek. In al de observaties en interviews is er maar één waarneming van dans zonder muziek.

²¹⁷ In de Bijbel zien we ook de verbinding tussen vreugde en dans. Wanneer het volk door de HEER uit Egypte is bevrijd en door de Rietzee is geleid, breken Mirjam en de vrouwen uit in zang en reidans. David danst vol vreugde voor de ark uit, wanneer de ark naar Jeruzalem wordt gebracht. In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden dat ook Calvijn de verbinding ziet tussen vreugde en dans.

derde werd het dansen door de geïnterviewden niet alleen gezien als een uiting van vreugde, maar ook als een uiting van verbondenheid met God. Ten vierde kan van het dansen ook een proclamatie uitgaan, er wordt iets mee verteld. Ten vijfde werd naast het dansen als natuurlijke reactie, als uiting van vreugde of verbondenheid of als proclamatie, door één van de geïnterviewden het dansen nog een vorm van strijden genoemd: '[de dans] zet iets neer in de hemelse gewesten'.

3.1.4.2. Knielen

Het knielen is slechts eenmaal waargenomen tijdens de observaties. Uit de interviews werd duidelijk dat er in de samenkomsten van LEEF! Doetinchem en in de samenkomsten van de Pinkstergemeente wel eens geknield wordt. In de samenkomsten van Mozaiek0318 gebeurt dit alleen in uitzonderlijke gevallen, bijvoorbeeld wanneer de voorganger de gemeente daartoe oproept. Zelfs dan wordt er maar door een enkeling geknield. Slechts enkele van de geïnterviewden gaven aan wel eens te knielen tijdens de samenkomsten. Uit de interviews werd duidelijk dat het knielen in elk van de gemeenten niet zo gangbaar is als bijvoorbeeld het opheffen van de handen.²¹⁸ Een geïnterviewde gaf aan dat het knielen ook wel een heel kwetsbare houding is. De participanten moeten dus een drempel over voordat ze het knielen in de samenkomst aandurven. De ene keer dat het knielen werd waargenomen in de samenkomst was tijdens een lied van verootmoediging voor God.

Twee redenen werden aangedragen voor het knielen tijdens de samenkomsten. Ten eerste noemden de geïnterviewden het knielen een vorm van vernedering en verootmoediging. De participant maakt zich door het knielen ondergeschikt aan God. Het knielen is zo een uiting van eerbied. Ten tweede noemde één van de geïnterviewden het knielen ook een manier om zich te concentreren op God.

3.1.4.3. Zich uitstrekken op de grond

De volgende lichamelijke houding sluit aan bij het knielen. Het zich uitstrekken op de grond werd tijdens de observaties niet waargenomen. Het werd in de interviews enkele keren genoemd, vooral door leden van de Pinkstergemeente. Zij gaven aan dat in zeer uitzonderlijke situaties in de samenkomsten participanten zich languit op de grond uitstrekken, met het gezicht naar beneden gericht. Er werden twee redenen gegeven voor het zich uitstrekken tijdens de samenkomsten. Ten eerste ligt het zich uitstrekken op de grond in het verlengde van het knielen. De participant maakt zich nog kleiner voor God. Ten tweede gaf een geïnterviewde aan dat er van het zich uitstrekken op de

---

²¹⁸ Door de geïnterviewden werden ook redenen aangedragen waarom er zo weinig werd geknield door de participanten tijdens de samenkomsten. De eerste beperking is de fysieke ruimte. Door de rijen stoelen is er weinig ruimte om te knielen. De tweede beperking is de schaamte die mensen kunnen ervaren. Het knielen is een goed zichtbare houding. De eigen onwil is de derde beperking die mensen kunnen ervaren. Met het knielen maakt de participant zichzelf klein. De mens is echter van nature niet geneigd zichzelf te vernederen.

grond ook een genezende kracht uitgaat. De participant geeft zich in het uitstrekken helemaal over aan God en laat al het andere los.

3.1.5. Bewegingen met attributen

3.1.5.1. Vlaggen

Als laatste is nog het vlaggen genoemd. Met vlaggen wordt het zwaaien met vlaggen en banieren bedoeld. Dit vlaggen is niet waargenomen in de samenkomsten, maar de geïnterviewden van LEEF! Doetinchem en de Pinkstergemeente gaven aan dat in hun samenkomsten toch wel regelmatig gevlagd wordt. De paar geïnterviewden die spraken over vlaggen, legden het zelf als volgt uit. Er zijn verschillende kleuren vlaggen en iedere kleur symboliseert iets over God. Rood symboliseert bijvoorbeeld vergeving en de kleur wit symboliseert reiniging. Naast de vlaggen bestaan er ook banieren, die gedetailleerder zijn en naar concretere zaken over God verwijzen. Het is niet altijd belangrijk welke kleur een vlag heeft voor de participant die vlagt. Het zwaaien met de vlag op zichzelf is vaak al genoeg. Slechts één van de geïnterviewden gaf aan zelf wel eens te vlaggen. Tijdens het zingen pakt zij soms een vlag om daarmee uiting te geven aan wat er gezongen wordt.²¹⁹ Het vlaggen gebeurt voornamelijk tijdens het zingen. Omdat tijdens het bidden onvoorspelbaarder is wat gebeden gaat worden, is er minder ruimte voor vlaggen. Alleen in het kader van voorbede, gebedsstrijd genoemd door de geïnterviewde, kan er gevlagd worden. Dan is namelijk beter in te schatten wat er gebeden zal worden.

Door de geïnterviewden werden drie redenen gegeven voor het vlaggen tijdens de samenkomsten, het is proclamatie, een uiting van strijdbaarheid en een uiting van vreugde. Ten eerst staat de proclamatie centraal in het vlaggen. Een geïnterviewde noemt dit 'uiting geven aan Gods majesteit'. Door het vlaggen van een rode vlag wordt bijvoorbeeld de vergeving door het bloed van Jezus geproclameerd. Ten tweede maakte een andere geïnterviewde de vergelijking met vaandels in het leger. Er gaat een strijdbaarheid uit van het vlaggen. Ten derde werd er door dezelfde geïnterviewde nog de verbinding gelegd tussen vlaggen en feest en vreugde. Het vlaggen is ook een uiting van vreugde.

We hebben gezien dat veel verschillende lichamelijke handelingen een plaats krijgen in de *Praise and Worship Liturgy*. Sommige handelingen worden door bijna alle aanwezige gemeenteleden verricht, andere maar door enkelingen. Sommige handelingen zijn ingetogen, andere handelingen uitbundig.

---

²¹⁹ De vlaggen worden soms door de koster van tevoren neergelegd. Op dit gebied is de persoonlijke voorkeur van de koster die die zondag dienst heeft, van belang. Een koster die niet zo van vlaggen houdt, legt volgens de geïnterviewde de vlaggen niet neer. Een koster die wel van vlaggen houdt, legt de vlaggen wel neer.

Handelingen worden verricht om daarmee iets naar God te uiten of juist om zelf op God gericht te kunnen zijn.

3.2. Algehele motivatie

In het tweede deel van het hoofdstuk gaan we verder met de redenen die de geïnterviewden aandroegen voor het verrichten van de lichamelijke handelingen. Ik zal een duidelijke en gedetailleerde beschrijving geven van de motivatie voor de grote plaats die het lichaam krijgt in de samenkomsten.²²⁰ Wat speelt er allemaal mee? Achtereenvolgens worden de context, de oorsprong en het doel van de handelingen en houdingen in kaart gebracht.

3.2.1. Context

Wat gebeurt er in en rondom de participant, wat hem ertoe brengt deze lichamelijke handelingen uit te voeren of deze lichamelijke houdingen aan te nemen? In welke context vindt dit alles plaats?

3.2.1.1. Centrale boodschap

De centrale boodschap van de samenkomst heeft invloed op welke handelingen worden uitgevoerd. In een samenkomst waarin vreugde een centralere rol speelt, zullen meer uitbundige lichamelijke vormen, zoals dansen en klappen, te zien zijn. In een samenkomst waarin zonde en verootmoediging een centralere plaats krijgen, zullen juist het knielen en het uitstrekken op de grond voorkomen.²²¹ De boodschap die de participanten te horen hebben gekregen, kan hen brengen tot het uitvoeren of aannemen van bepaalde handelingen en houdingen.

3.2.1.2. Oproep

De lichamelijke handelingen van de participanten kunnen ook ingeleid worden door een oproep of door het voorbeeld van de voorganger of aanbiddingsleider.²²² Eerder werd duidelijk hoe het dansen in de samenkomst van LEEF! Doetinchem werd aangewakkerd door de aanbiddingsleider. Het kan ook zijn dat de voorganger van tevoren een antwoord op de verkondiging heeft bedacht en de

---

²²⁰ De motivatie voor de specifieke handelingen die verricht worden is in het eerste deel van het hoofdstuk al kort aan de orde gekomen bij de beschrijving van de waargenomen en genoemde handelingen. Met het oog op de duidelijkheid leek het mij goed om de motivatie voor de verschillende handelingen daar al een plaats te geven.

²²¹ In de praktijk kan dit ertoe leiden dat er minder lichamelijke uitingen zijn, omdat meer mensen in de *Praise and Worship Liturgy* deelnemen aan de uitbundige uitingen, zoals dansen, dan aan de verootmoedigende uitingen, zoals knielen.

²²² Uit de interviews werd duidelijk dat zulke oproepen als redelijk vrijblijvend worden ervaren.

Uit de interviews werd ook duidelijk dat de geïnterviewden weinig oog hebben voor wat anderen doen. Wat anderen doen is niet of nauwelijks van invloed op wat de geïnterviewden zelf doen. Wel beseffen ze zich dat er mensen aanwezig kunnen zijn die door het voorbeeld van anderen zelf ook tot lichamenlijk handelen komen. Ze zijn zich ervan bewust dat ze de lichamelijke handelingen zelf ook zo voor een gedeelte hebben geleerd.

participanten oproept op deze (lichamelijke) manier te antwoorden. Zulke oproepen werden door de geïnterviewden meer als suggesties ervaren dan als dwingende aanwijzingen.

3.2.1.3. *Muziek*

Muziek brengt mensen in beweging. Dat geldt niet alleen voor het dagelijks leven, maar ook voor de muziek in de *Praise and Worship Liturgy*. Twee van de geïnterviewden wezen heel sterk op de natuurlijke reactie van de mens op het horen van muziek. Zeker het dansen is zo'n natuurlijke reactie. Het maakt in dit kader ook een verschil wat voor muziek er verbonden is aan een lied. Snellere en vrolijkere muziek zal tot vrolijkere en uitbundigere lichamelijke handelingen leiden, terwijl rustigere muziek tot rustigere houdingen zal brengen.

3.2.1.4. *Tekst van het lied*

Niet alleen de muziek kan de participanten tot bepaalde houdingen en handelingen brengen, ook de tekst van een lied kan een aanleiding tot handelen zijn. Elk van de geïnterviewden die over het verband tussen de tekst van het lied en de lichamelijke handeling sprak, gaf aan dat het eigenlijk wel gek is wanneer de tekst en de handeling niet met elkaar overeenstemmen. 'Wij heffen onze handen op' kan eigenlijk niet gezongen worden zonder opgeheven handen.

3.2.1.5. *Gevoel of besef*

Naast deze concrete invloeden van buitenaf die de participant tot een bepaalde lichamelijke handeling kunnen brengen, noemden de geïnterviewden ook andere zaken die hen tot handelen konden brengen. Dit zijn geen concrete invloeden van buitenaf, maar zaken die spelen binnen de participant zelf. Het eerste is een bepaald gevoel of besef van binnen.²²³ De voorganger van de pinkstergemeente beschreef hoe hij soms een fysiek gevoel in de benen krijgt.²²⁴ Dit fysieke gevoel dwingt hem ertoe te knielen.²²⁵ Een bepaald gevoel of besef van God kan tot een bepaalde handeling leiden. Als Gods grootheid ervaren wordt kan het zijn dat de participanten knielen of juist lovend de handen opheffen. Voor de voorganger van LEEF! is het besef van Gods genade van groot belang. Als hij zich beseft hoe genadig God is, kan hij niets anders dan blij zijn en komt de dans als vanzelf op gang. Het juiste gevoel werd door sommige geïnterviewden ook een voorwaarde genoemd voor lichamelijke aanbidding. Eén

---

²²³ Gevoelens die de participanten waarnemen bij zichzelf staan natuurlijk niet los van de hiervoor genoemde zaken die de context bepalen waarin de lichamelijke handeling plaatsvindt. De muziek of de tekst van een lied kunnen ook bepaalde gevoelens tot stand brengen. Hiermee is echter niet alles gezegd. Verschillende geïnterviewden gaven aan dat de gevoelens die zij bij zichzelf waarnemen ook schijnbaar vanuit het niets kunnen ontstaan.

²²⁴ Hij liet in het interview in het midden of dit gevoel bij de Heilige Geest vandaan komt of een aangeleerd gevoel is.

²²⁵ Het was voor mij en voor de geïnterviewden niet altijd duidelijk wat zo'n gevoel precies was. Vaak klonk een 'gevoel' als een onbestemd iets waarvan de oorsprong niet altijd duidelijk was.

van de geïnterviewden gaf bijvoorbeeld aan hoe zij een intens ervaren van God nodig heeft, voordat ze haar handen kan opheffen tijdens het zingen.

3.2.1.6. *Bewuste keuze*

Het tweede, naast het gevoel, is de bewuste persoonlijke keuze. Verschillende geïnterviewden gaven aan dat soms het juiste gevoel waardoor ze in beweging komen, niet aanwezig is. Dat betekent voor hen echter niet dat daarmee de zaak is afgedaan. Juist dan kunnen zij de bewuste keuze maken om in beweging te komen. De geïnterviewden die de eigen keuze benadrukten gaven aan hoe het hebben van een bepaald gevoel geen voorwaarde is voor lichamelijke handelingen en houdingen tijdens het zingen.²²⁶ De lichamelijke kant van het zingen en bidden mag niet door het gevoel gegijzeld worden. Juist dan komt het op gehoorzaamheid en discipline aan, zo gaven verschillende geïnterviewden aan. Er zijn twee verschillende verhoudingen tussen gevoel en handeling te zien. Bij sommigen gaat het gevoel voorop en is de handeling een antwoord op of uiting geven aan het gevoel. Voor anderen is de beweging het eerste en komen bepaalde gevoelens of een bepaald besef in de handelingen en houdingen tot stand. Het verschilt ook per handeling of houding. Dansen wordt vaak genoemd als reactie op een gevoel of bepaalde stemming, terwijl iets als het knielen juist een middel kan zijn om tot het juiste besef te komen. Het kan voor de participanten ook per dienst verschillen wat vooropgaat.

3.2.1.7. *Heilige Geest*

Er werd door de geïnterviewden weinig gesproken over de Heilige Geest in relatie tot de lichamelijke handelingen. Dat is opvallend, aangezien de openheid naar het werk van de Geest één van de kenmerken van de *Praise and Worship Movement* is.²²⁷ Enkel de twee voorgangers en de muzikant spraken uitgebreid over de Heilige Geest. De voorganger van de pinkstergemeente, die soms een gevoel in zijn benen ervaart, vertelde dat dit gevoel ook van de Heilige Geest afkomstig kan zijn.²²⁸ De voorganger van LEEF! vertelde dat bepaalde handelingen door de Heilige Geest ingegeven kunnen zijn. Volgens hem komt soms een beweging bij de Heilige Geest vandaan en soms kiest de gelovige daar zelf voor. Hij was echter wel kritisch op bepaalde charismatische fenomenen die vaak worden bestempeld als werken van de Geest. Hij had weleens meegemaakt dat mensen vielen in de Geest of

---

²²⁶ Hier is dus een duidelijk onderscheid te zien tussen verschillende geïnterviewden.

Een gevoel en een hartsgesteldheid zijn niet hetzelfde. Voor de meeste geïnterviewden was een bepaald gevoel geen voorwaarde voor het verrichten van de handelingen. Een juiste hartsgesteldheid was voor al de geïnterviewden echter wel noodzakelijk. Hypocrisie was voor iedereen uit den boze. Een participant kan de handelingen niet uitvoeren zonder dat hij er iets van meent en als uit zijn leven het complete tegendeel blijkt.

²²⁷ Work beschrijft de bewegingen in de charismatische samenkomsten zelfs als bewegingen van de Heilige Geest. *Work, Pentecostal and Charismatic Worship*, 578.

²²⁸ Er is een overlap tussen de lichamelijke handelingen als resultaat van een gevoel en de handelingen als resultaat van het werken van de Heilige Geest. De Heilige Geest kan de gelovige een bepaald besef geven, waardoor de gelovige een bepaalde houding aanneemt. Toch bespreek in een gevoel en de Heilige Geest los van elkaar. Het spreken over de Geest is van principiële aard dan het spreken over een gevoel of besef.

ongecontroleerde bewegingen of geluiden maakte, maar zelf heeft hij daar niet zoveel mee. In de samenkomsten van LEEF! was hier geen ruimte voor. Zulke fenomenen zijn te afleidend voor andere aanwezigen in de samenkomsten. Wel klonk in zijn antwoorden het diepe besef door dat de Heilige Geest in de samenkomsten werkt, ook in het lichamelijke aspect. De muzikant van LEEF! stelde dat de Heilige Geest door de lichamelijke handelingen aan het werk is. Hij laat ze ontstaan.

3.2.2. Oorsprong

Wil duidelijk worden waarom participanten van de *Praise and Worship Liturgy* de verschillende lichamelijke handelingen en houdingen uitvoeren en aannemen, dan moet ook achterhaald worden waar deze handelingen en houdingen volgens de respondenten hun oorsprong vinden. Waar komen ze vandaan?

3.2.2.1. Bijbel

Voor bijna elke geïnterviewde is het van groot belang dat de lichamelijke handelingen die ze uitvoeren, hun oorsprong vinden in de Bijbel.²²⁹ Ze mogen niet maar ergens vandaan komen. Op de vraag waarom een geïnterviewde bijvoorbeeld danst tijdens het zingen of knielt tijdens het bidden werd herhaaldelijk geantwoord dat de geïnterviewde dit doet omdat de gelovigen in de Bijbel het ook doen. De Heilige Geest bracht in de gelovigen in die tijd deze lichamelijke handelingen tot stand, en Hij doet dat vandaag de dag nog steeds zo. Het feit dat een lichamelijke handeling in de Bijbel voorkomt, is voor verschillende geïnterviewden een legitimering van hun eigen uitvoeren van de handeling. Het maakt niet uit of de handeling een plaats krijgt in de Israëlitische liturgie, of dat de handeling door de apostelen verricht of bevolen werd. Zo werd verschillende keren de geschiedenis van David en de ark aangehaald als verdediging van het dansen in de samenkomsten.

3.2.2.2. Scheppingsgave

Voor de geïnterviewde was het duidelijk dat het aanbidden van God niet een zaak is van de mond alleen, ook de rest van de mens komt erin mee. Eén van de geïnterviewden stelde dat het vanuit de Bijbel duidelijk wordt dat God de mens geschapen heeft met een geest, ziel en lichaam. Elk van deze drie delen van de mens is door God geschapen en moet dus ook een plaats krijgen in de dienst aan God. Het lichaam mag niet achterwege blijven. Alles wat God gegeven heeft aan de mens moet een plaats krijgen in de aanbidding, ook de lichamelijke uitingen.

---

²²⁹ Hier moet ook kort gesproken worden over de verschillende lichamelijke handelingen en houdingen die in de liederen genoemd worden. Zoals de Bijbel bepalend is voor de keuze welke lichamelijke handelingen worden uitgevoerd, zo kan de tekst van de liederen dat ook zijn.

3.2.2.3. *Persoonlijkheid*

De volgende 'oorsprong' sluit hierbij aan. Zoals de handelingen die de participant uitvoert bepaald worden door de menselijke natuur, zo worden ze ook bepaald door de eigen persoonlijkheid. Ieder van de geïnterviewden gaf aan dat de lichamelijke handelingen en houdingen in de samenkomsten een uiterst persoonlijke zaak zijn. Iedere participant moet doen wat hij of zij zelf prettig vindt. Uit de interviews werd duidelijk dat de geïnterviewden dat ook zelf doen.²³⁰ De geïnterviewde muzikant van LEEF! houdt zijn bewegingen redelijk ingetogen, omdat hij dat als introvert persoon prettig vindt. Geïnterviewden gaven meerdere keren aan dat participanten die handelingen moeten uitvoeren die bij hen zelf passen. Zoals de gelovige is, zo moet hij God tegemoet treden in de aanbidding, met zijn eigen karaktertrekken en uitingvormen.

3.2.2.4. *Godsbeeld*

De handelingen die een participant uitvoert worden ook bepaald door het beeld dat de participant van God heeft. De voorganger van de Pinkstergemeente legde uit waar de verschillen in lichamelijke houding tussen traditionele en charismatische kerken vandaan komen. Volgens hem heeft het te maken met het beeld dat de leden van de verschillende gemeentes van God hebben. In traditionele kerken wordt God eerder als een Koning gezien. In de aanwezigheid van een koning is een eerbiedige, ingetogen houding op zijn plaats. In de charismatische kerken wordt Jezus als Vriend gezien. Als je bij een vriend komt voel je je vrijer dan wanneer je bij een hoog verheven koning komt. Participanten kiezen die houdingen en handelingen uit die zij vinden passen bij het beeld dat ze van God hebben.

3.2.2.5. *Cultuur van de gemeente*

Uit de interviews werd ook duidelijk dat voor de lichamelijke handelingen en houdingen van de participanten in de samenkomsten ook de cultuur van de gemeente van belang is. De geïnterviewden laten zich bij hun lichamelijke handelingen ook leiden door de gemeente in wier samenkomst ze aanwezig zijn. Is het bijvoorbeeld gebruikelijk in de gemeente dat participanten knielen tijdens het zingen of bidden? Er zijn op dit gebied duidelijke verschillen tussen de verschillende geobserveerde gemeenten. Verschillende van de geïnterviewden gaven aan dat zij bepaalde handelingen in hun eigen gemeente niet uitvoeren, die ze in een andere gemeente wel zouden uitvoeren. Ze laten het in de eigen gemeente na omdat het niet gebruikelijk is. Dat de cultuur van de gemeente ook bepalend is voor het wel of niet uitvoeren van bepaalde lichamelijke handelingen in de samenkomsten, wordt ook duidelijk als er gekeken wordt naar de kerkelijke achtergrond van de geïnterviewden die ingetogen

---

²³⁰ Eerder zijn de twee voorbeelden gegeven van de lerares Nederlandse gebarentaal die zingt in gebarentaal, en van de afgestudeerde van het conservatorium die zich in de samenkomsten uit door middel van dans.

waren in hun lichamelijke handelingen. De twee geïnterviewden die aangaven dat zij weinig behoefte hadden om te knielen of te dansen, komen van oorsprong uit een gereformeerde kerk.

3.2.2.6. *Dagelijks leven*

Door de geïnterviewden die lid zijn van LEEF! Doetinchem werden de lichamelijke handelingen en houdingen die zij constateerden in hun samenkomsten vaak vergeleken met lichamelijke handelingen en houdingen die men tegenkomt in het dagelijks leven. Zoals er gestaan wordt bij een concert, wordt er ook tijdens de samenkomsten gestaan. Zoals men een polonaise doet op een feest, zo kan men tijdens de dienst ook een polonaise doen tijdens een feestelijk nummer. Bepaalde uitingen, bijvoorbeeld van vreugde, uit onze maatschappij krijgen zo ook een plaats in de samenkomsten.²³¹ De voorganger van LEEF! stelde enkele keren in het interview dat het belangrijk is dat niet-christelijke gasten niet geconfronteerd worden met vreemde lichamelijke handelingen. Samenkomsten moeten toegankelijk zijn. Er is daarom in de ochtendsamenkomsten geen ruimte voor vlaggen, spreken in tongen of het scheuren van de kleren. De lichamelijke handelingen in de samenkomsten moeten aansluiten bij de gangbare lichamelijke handelingen in de maatschappij.

3.2.3. Doel

In het laatste deel van dit hoofdstuk geef ik antwoord op de vraag met welk doel de participanten de lichamelijke handelingen uitvoeren of de houdingen aannemen.

3.2.3.1. *Aanbidding*

Centraal staat de aanbidding; dat is uiteindelijk het belangrijkste antwoord en geeft in één woord het duidelijkst weer met welk doel de participanten de lichamelijke handelingen verrichten. ‘Aanbidding’ was een woord dat vaak gezegd werd in de interviews. Zoals de gelovigen God aanbidden met hun mond, zo aanbidden ze God ook met hun lichaam. Door het opheffen van de handen, door het knielen en door al de andere handelingen en houdingen erkennen ze God als God en maken ze Hem groot. De lichamelijke handelingen zijn zo daden van aanbidding.

Daarmee is echter niet alles gezegd. De geïnterviewden noemden nog andere doelen van hun lichamelijke handelingen. De eerste twee antwoorden, ‘hulpmiddel’ en ‘uiting’, werden het vaakst gegeven. Dit zijn de twee belangrijke antwoorden.²³² De drie resterende antwoorden in deze paragraaf werden enkele keren gegeven en zijn minder belangrijk.

---

²³¹ De geïnterviewden zelf legden niet de nadruk op deze oorsprong van de lichamelijke handelingen. De andere oorsprongen kregen meer aandacht. De Bijbel is voor de geïnterviewden namelijk veel belangrijker en bepalender dan de cultuur van onze maatschappij.

²³² De geïnterviewden gaven aan dat het meestal het één of het ander is, of de handeling als ‘hulpmiddel’, of de handeling als ‘uiting’. De handeling wordt uitgevoerd omdat het nuttig is voor de participant zelf, of om met de

3.2.3.2. *Hulpmiddel*

Ieder van de geïnterviewden gaf op een moment in het interview aan dat de handelingen ook positieve gevolgen voor henzelf hebben. Hiermee bedoelden ze dat de handelingen en houdingen ook in henzelf iets bewerkstelligt. De handelingen helpen de gelovige om op God gericht te zijn. Door het sluiten van de ogen en het vouwen van de handen worden sommige participanten niet afgeleid en kunnen ze hun aandacht bij het gebed en op God gericht houden. Met het opheffen van de handen kunnen andere participanten ook hun aandacht en hun harten op God richten. Ook het staan tijdens het zingen of het knielen werd door sommigen benoemd als een middel om geconcentreerd te blijven. De aandacht is op God gericht en andere zaken doen er even niet meer toe. Het is opvallend dat de verschillende, uiteenlopende handelingen en houdingen allemaal de verschillende participanten kunnen helpen op God gefocust te blijven. Blijkbaar is het per participant verschillend welke handeling of houding nuttig is. Ik denk dat de specifieke houding er niet altijd toe doet, maar dat vooral de bewuste keuze om een bepaalde houding aan te nemen de participant helpt op God gericht te zijn. Met de lichamelijke handelingen als hulpmiddel om te concentreren hangt samen dat enkele van de geïnterviewden zeiden dat de lichamelijke handelingen hen helpen om met God in verbinding te komen.

3.2.3.3. *Uiting*

Het andere antwoord dat zeer vaak werd gegeven op de vraag met welk doel de geïnterviewden hun lichamelijke handelingen uitvoerden, was om met de handelingen iets tot uiting te brengen. Door de handeling maakt de gelovige iets duidelijk, communiceert hij iets naar God toe. Welke handeling een participant verricht is nauw verbonden aan wat de participant tot uiting wil brengen. Elk van de waargenomen en genoemde handelingen kan worden gezien als een uiting van overgave. Het opheffen van de handen werd door sommigen een uiting van dankbaarheid genoemd, door anderen een uiting van verlangen. Het knielen werd verschillende keren een uiting van onderwerping of nederigheid genoemd.

3.2.3.4. *Proclamatie*

We hebben al verschillende keren gezien dat participanten door hun handelingen ook proclameren. Bepaalde daden van God of van Jezus worden verkondigd. Zowel bij het dansen als bij het vlaggen is dit aan de orde gekomen.²³³ Een geïnterviewde gaf aan dat hij door het opheffen van de handen Jezus

---

handeling iets tot uiting te brengen. Per geïnterviewde kan het per handeling verschillen met welk van de twee doelen ze de handeling uitvoeren.

²³³ Van de Poll noemt het vlaggen een 'symbolische, wapperende omlijsting van de lofprijzing.' Verbonden met een 'theologie van kleursymboliek' worden door het vlaggen bepaalde Godswaarheden geproclameerd en wordt er voor God gestreden. Van de Poll, *Samen in de naam van Jezus*, 86.

als Overwinnaar proclameerde. Dit komt overeen met de observatie dat bij bepaalde liederen waarin Jezus' daden werden bezongen, veel mensen de handen ophieven.

3.2.3.5. *Strijd*

Het strijden als doel van de handelingen en houdingen sluit aan bij het vorige doel dat genoemd is, de proclamatie.²³⁴ De overwinning van Jezus werd door de handelingen niet alleen verkondigd, maar ook werkelijkheid gemaakt. Eerder werd al gesteld dat één van de geïnterviewden door te dansen strijd levert in de hemelse gewesten. Door zijn dans wordt er terrein gewonnen op de kwade machten en wordt Jezus' koninkrijk verwerkelijkt.

3.2.3.6. *Plezier*

De reden dat het hebben van plezier als doel hier wordt genoemd, komt voort uit de oproep die de aanbiddingsleider in de samenkomst van LEEF! Doetinchem deed, namelijk om te dansen, want 'God wil ook dat we lol hebben'. Een genadige God die vreugde geeft wil ook dat die vreugde beleefd wordt. Dit sluit aan bij de gedachte die in de interviews enkele keren terug kwam, dat de samenkomst ook een feest is. Er wordt in samenkomsten niet alleen gedanst als uiting van vreugde maar ook om die vreugde te beleven. Er werd vrolijk gedanst zoals er op feesten wordt gedanst.²³⁵

Er zijn dus veel dingen die meespelen wat betreft de lichamelijke handelingen die de participanten van de *Praise and Worship Liturgy* verrichten. Wat er in de samenkomst zelf gebeurt, doet ertoe. De handelingen worden verricht als reactie ergens op en met een bepaald doel. Verschillende visies van de geïnterviewden hebben een invloed op de handelingen die ze gepast achten. De geïnterviewden hebben een bepaalde kijk op Wie God is, hoe God de mens geschapen heeft, op de Bijbel, de cultuur

---

²³⁴ Van de Poll constateert in zijn boek dat voor sommige gelovigen de lofprijzing ook een geestelijke strijd kan zijn. Lofprijzing zou een manier zijn om in de hemelse gewesten overwinningen te boeken. Lofprijzing zou een militante functie hebben. De zingende gemeente wordt gezien als het strijdende leger van God dat vijandelijk gebied in bezit neemt. Vanuit de woorden van de geïnterviewde werd duidelijk dat hij zijn dans ook zo verstond. Van de Poll is trouwens niet te spreken over de militante functie van de lofprijzing. Van de Poll, *Samen*, 164.

De woorden van het derde couplet van Opwekking 468 maken duidelijk dat het idee van strijden in lied en gebed de *Praise and Worship Movement* niet vreemd is:

'Stap voor stap wordt land veroverd,
Langzaam maar zeker gaan wij door.
Elke muur wordt afgebroken;
Door gebed... vallen ze neer
En neer en neer en neer...'

²³⁵ Door de geïnterviewden werd nog een andere reden genoemd waarom participanten lichamelijke handelingen kunnen uitvoeren. Een participant kan zijn handen bijvoorbeeld opheffen omdat hij de mensen om zich heen dat ook ziet doen. Hij wil erbij horen. Dit werd door de geïnterviewden die erover spraken niet bestempeld als verkeerd. Participanten moeten ook gewoon leren hoe zij hun lichaam kunnen gebruiken tijdens de samenkomsten.

van de gemeente en het dagelijks leven. Deze dingen spelen allemaal mee wat betreft de ruimte die de participanten zien voor de verschillende lichamelijke uitingen.

3.3. Conclusies

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat veel verschillende lichamelijke handelingen en houdingen in mindere of meerdere mate een plaats krijgen in de *Praise and Worship Liturgy*. Aan het einde van het hoofdstuk kunnen er een aantal conclusies getrokken worden:

- De handelingen en de houdingen die de revue zijn gepasseerd variëren van sobere handelingen die nauwelijks waar te nemen zijn tot zeer uitbundige handelingen. Elf handelingen zijn genoemd of waargenomen:
  - o Het staan en zitten.
  - o Het opheffen of vouwen van de handen, het klappen in de handen en het gebaren met de handen.
  - o Het sluiten van de ogen.
  - o Het dansen, knielen en het zich uitstrekken op de grond.
  - o Het vlaggen.

Van deze handelingen komen het vlaggen, knielen en het zich uitstrekken op de grond niet zo vaak voor in de *Praise and Worship Liturgy*.

- Tijdens het zingen zijn er meer verschillende en uitbundigere handelingen waar te nemen dan tijdens het bidden.
- Het is duidelijk geworden dat de meeste participanten veel vrijheid krijgen en ervaren om die handelingen te verrichten en houdingen aan te nemen die zij prettig vinden en gepast achten. Het is aan de participant zelf om vorm te geven aan zijn lichamelijke aanbidding.
- De lichamelijke handelingen ontstaan als reacties op een bepaalde liedtekst, melodie, oproep of boodschap. Een aanwezig lid van de gemeente kan zich laten leiden door een bepaald gevoel of besef, maar hij kan ook bewust de keuze maken om een bepaalde lichamelijke handeling te verrichten. De Heilige Geest kan ook Degene zijn die een bepaalde handeling veroorzaakt.
- De participanten van de *Praise and Worship Liturgy* verrichten die handelingen die ze tegenkomen in de Bijbel of die in de maatschappij ook een plaats krijgen. Deze handelingen krijgen een plaats omdat God de mens ook met een lichaam geschapen heeft en het lichaam dus ook in de aanbidding moet meedoen. Van belang voor de handelingen die gekozen worden zijn ook nog de eigen persoonlijkheid van de participant, de cultuur van de gemeente en het beeld dat de gelovige van God heeft.
- De participanten verrichten de lichamelijke handelingen als daad van aanbidding. Zoals de woorden die van de lippen komen tijdens het gebed en zingen woorden van aanbidding zijn,

zo zijn ook de bewegingen van het lichaam bewegingen van aanbidding. Door de handelingen brengen de participanten iets tot uiting. De handelingen zijn echter ook hulpmiddelen die de participanten helpen in het aanbidden van God. Soms worden handelingen ook verricht als proclamatie van Jezus, om strijd te leveren tegen de kwade machten of om samen plezier te hebben.

4. Calvijn en de *Praise and Worship Liturgy*

In hoofdstuk 1 heb ik beschreven hoe Calvijn spreekt over het lichamelijke aspect van het gebed en het lied in de liturgie en aan welke normen de liturgische onderdelen volgens Calvijn moeten beantwoorden. In hoofdstuk 3 heb ik beschreven welke lichamelijke handelingen en houdingen er aanwezig zijn tijdens het zingen en bidden in de *Praise and Worship Liturgy*, en waarom deze handelingen en houdingen een plaats krijgen volgens participanten van die liturgie. In dit vierde en laatste hoofdstuk wordt de balans opgemaakt. Ik geef een antwoord op de derde en laatste deelvraag: 'In hoeverre beantwoorden de lichamelijke handelingen in het kader van lied en gebed in de *Praise and Worship Liturgy* aan de liturgische normen van Calvijn?'

Om een goed antwoord te kunnen geven op deze vraag, zal ik eerst kort de overeenkomsten en verschillen tussen Calvijns spreken en de *Praise and Worship Liturgy* op een rij zetten.

4.1. Vergelijking

Voor de vergelijking volgen we de perspectieven op het lichamelijke aspect die ook in hoofdstuk 3 aan de orde zijn gekomen. Achtereenvolgens worden de lichamelijke handelingen zelf, de context waarin de lichamelijke handelingen worden verricht, de oorsprong en het doel van de lichamelijke handelingen vergeleken. Aan deze vier perspectieven die een plaats kregen in het derde hoofdstuk wordt nog een vijfde perspectief toegevoegd. De uitvoering van de lichamelijke handelingen komt ook ter sprake. Bepaalde handelingen kunnen bijvoorbeeld met hetzelfde doel en met dezelfde oorsprong een plaats krijgen in de verschillende liturgieën, maar dan kunnen er nog steeds grote verschillen zijn wat betreft de manier waarop de handelingen een plaats krijgen. Daarom moeten de overeenkomsten en de verschillen in de uitvoering van de handelingen ook aan de orde komen.

4.1.1. Overeenkomsten

4.1.1.1. *Lichamelijke handelingen*

Er zijn twee lichamelijke handelingen en houdingen die we tegenkomen in zowel Calvijns spreken over de liturgie als in de *Praise and Worship Liturgy*, namelijk het opheffen van de handen en het knielen. Het eerste, het opheffen van de handen, gebeurt in de *Praise and Worship Liturgy* op verschillende momenten tijdens het zingen en bidden. Bij Calvijn krijgt het opheffen van de handen enkel een plaats tijdens het gebed. De tweede handeling die in beide liturgieën een plaats kan krijgen is het knielen. In de *Praise and Worship Liturgy* doen zich tijdens het bidden of zingen momenten voor waarop men kan knielen. In de liturgie in Straatsburg knielde de hele gemeente neer tijdens de schuldbelijdenis en absolutie.

Daarnaast zijn er nog drie andere handelingen en houdingen die een plaats krijgen in de *Praise and Worship Liturgy* en die genoemd worden in sommige beschrijvingen van de Geneefse en Straatsburgse liturgieën in Calvijns tijd, namelijk het staan, het zitten en het vouwen van de handen. Calvijn spreekt echter zelf niet over deze handelingen. De eerste hiervan, de staande houding, vinden we in beide liturgieën: er zijn momenten waarop de gemeenten staat tijdens het zingen of bidden.²³⁶ Zo staat een groot deel van de gemeente bij de liederen die worden gezongen in de *Praise and Worship Liturgy*. In Straatsburg gingen de gemeenteleden staan voor de gemeenschappelijke gebeden en het zingen van de psalm. Hier tegenover staat de zittende houding. In de *Praise and Worship Liturgy* zitten de gemeenteleden, volgens de observaties en interviews, regelmatig tijdens het bidden en sporadisch tijdens het zingen. Volgens een beschrijving van een roomse polemicus zongen de participanten van de samenkomsten te Genève en Lausanne de psalm zittend.²³⁷ Het verschil is wel dat het zitten in Calvijns liturgie zich meer concentreert rondom het zingen en in de *Praise and Worship Liturgy* rondom het bidden. De derde lichamelijke handeling die in beide liturgieën een plaats krijgt is het vouwen van de handen. Verschillende geïnterviewden uit de traditie van de *Praise and Worship Liturgy* gaven aan tijdens het bidden de handen te vouwen. Dit komen we ook tegen in de liturgie van Calvijn. Volgens een beschrijving vouwde ook de voorganger in Genève en Lausanne de handen tijdens het bidden.²³⁸

4.1.1.2. Context

Wat de context betreft waarin de lichamelijke handelingen plaatsvinden, zijn er meer verschillen dan overeenkomsten. Uit het praktijkonderzoek werd duidelijk dat participanten van de *Praise and Worship Liturgy* tot bepaalde lichamelijke handelingen komen als ze zich bewust worden van God. Ook bij Calvijn zagen we hoe een bepaald gevoel of besef de gelovige tot het aannemen van een bepaalde lichamelijke houding kan brengen. Het duidelijkst is dit zichtbaar in het kader van de schuldbelijdenis. De gemeente wordt geconfronteerd met Gods heiligheid en de eigen zondigheid en knielt in een moment van schuldbelijdenis. Een verschil is echter wel dat bij de participanten van de *Praise and Worship Liturgy* de individuele overtuiging doorslaggevend is, en in Calvijns liturgie een gemeenschappelijk gedeeld besef.

4.1.1.3. Oorsprong

Zowel Calvijn als de geïnterviewden legden er een grote nadruk op dat de lichamelijke handelingen die een plaats krijgen in de liturgie, hun oorsprong vinden in de Bijbel. Calvijn ziet alleen ruimte voor

---

²³⁶ Witvliet, *Liturgie*, 459, 461.

²³⁷ Maag, *Lifting*, 63.

Er zijn mogelijk conflicterende beschrijvingen van de lichamelijke houding tijdens het zingen in de samenkomst van Calvijn. Volgens de ene beschrijving stond de gemeente tijdens het zingen van de psalm. Volgens de andere beschrijving zat de gemeente. Het is mogelijk dat er lokale verschillen waren of dat door de jaren heen de gebruiken veranderden.

²³⁸ Maag, *Lifting*, 63.

lichamelijke handelingen in de Bijbel die door de apostelen bevestigd zijn. Voor de geïnterviewden was het voorkomen van de lichamelijke handelingen en houdingen in de Bijbel ook een grote reden waarom zij zelf deze handelingen en houdingen een plaats gaven in de samenkomsten.

Ook hebben zowel Calvijn als de geïnterviewden er oog voor dat God deze lichamelijke handelingen in de menselijke natuur ingelegd heeft. Zo zegt Calvijn over het opheffen van de handen dat dit een handeling is die de menselijke natuur tijdens het gebed bij de mens opwekt.²³⁹ Een aantal geïnterviewden gaf aan dat God het lichaam ook een plaats heeft gegeven in de aanbidding. De woorden die Calvijn en de geïnterviewden gebruiken verschillen van elkaar, maar komen in essentie op hetzelfde neer: God heeft de mens op een bepaalde manier geschapen, met lichaam en lichamelijke uitingsvormen inbegrepen. In de aanbidding krijgen deze ook een plaats.

Zowel Calvijn als een deel van de geïnterviewden hebben oog voor het werk van de Heilige Geest.²⁴⁰ De reactie van de aanwezigen in de samenkomst gaat niet buiten God om. Ook de lichamelijke handelingen kunnen door de Heilige Geest in gang worden gezet.

4.1.1.4. Doel

Wat het doel van de lichamelijke houdingen en handelingen betreft, zien we grote overeenkomsten tussen Calvijn en de geïnterviewden. Zowel bij Calvijn als in de *Praise and Worship Liturgy* krijgen bepaalde lichamelijke handelingen een plaats als hulpmiddel. Calvijn vertelt hoe lichamelijke handelingen hulpmiddelen zijn die de gelovige helpen zijn hart en gedachten te verheffen tot God. De geïnterviewden vertelden hoe bijvoorbeeld het staan of het opheffen van de handen hulpmiddelen kunnen zijn die hen helpen zich te concentreren op God.

Calvijn en de geïnterviewden hebben er ook beiden oog voor dat de lichamelijke handelingen een eigen uitingsvorm zijn. Door de lichamelijke handelingen communiceren de participanten met God. Calvijn stelt bijvoorbeeld dat het knielen een uiting is van nederigheid en eerbied, en het opheffen van de handen een uiting van verlangen. Bij de geïnterviewden kreeg het uitingsaspect van de lichamelijke handelingen veel aandacht. Ook zij stelden dat door de lichamelijke handelingen de gelovige iets kan uiten naar God toe. Wat de verschillende lichamelijke handelingen volgens de geïnterviewden tot uitdrukking brengen, komt overeen met wat de lichamelijke handelingen volgens Calvijn uitdrukken. Zowel Calvijn als de geïnterviewden stelden ook dat de lichamelijke handelingen en houdingen meer zijn dan ondersteuning van het gesproken woord, ze zeggen zelf ook iets.²⁴¹

---

²³⁹ Calvijn, *Comm. in Psalm 28*, 2 (CO 31:281), Calvijn, *Comm. in 1 Timotheüs 2*, 8 (CO 52:274).

²⁴⁰ Buschbeck, *Gottesdienst*, 175.

²⁴¹ Zie paragraaf 1.2.4.2 en 3.1.2.4.

Calvijn staat, net als de geïnterviewden, afwijzend tegenover het verrichten van lichamelijke handelingen om door andere gezien te worden. In paragraaf 1.3.3.3. is beschreven hoe de kerkgangers oprecht moeten zijn in hun gebed en de lichamelijke houdingen die ze daarbij aannemen.

4.1.1.5. *Uitvoering*

De concrete uitvoering van de lichamelijke handelingen is lastiger te vergelijken. Van Calvijn is vooral zijn theologische visie op de verschillende lichamelijke handelingen en houdingen bekend. Over de manier waarop de handelingen werden uitgevoerd is minder bekend.²⁴² Wat we wel weten wat betreft de uitvoering van de lichamelijke handelingen in de Geneefse en Straatsburgse liturgie, laat ons meer verschillen dan overeenkomsten zien. In paragraaf 4.1.2.5. wordt dit verder behandeld.

4.1.2. *Verschillen*

4.1.2.1. *Lichamelijke handelingen*

Naast de lichamelijke handelingen die we zowel in Calvijns spreken over de liturgie als in de *Praise and Worship Liturgy* tegenkomen, zijn er ook enkele handelingen die slechts in één van beide aanwezig zijn. Van de drie lichamelijke handelingen waarvoor Calvijn ruimte ziet in zijn liturgie, het opheffen van de handen, het knielen en het bedekken en ontbloten van het hoofd, is het bedekken of ontbloten van het hoofd niet waargenomen of genoemd in het praktijkonderzoek. Een aantal andere lichamelijke handelingen zijn wel waargenomen of genoemd in het praktijkonderzoek, maar deze handelingen krijgen geen plaats in Calvijns liturgie. Dit zijn het klappen in de handen, het gebaren met de handen, het dansen, het zich uitstrekken op de grond en het vlaggen.²⁴³

Deze vijf laatst genoemde lichamelijke handelingen vallen in drie groepen uiteen: Als eerste groep het dansen en klappen, als tweede groep het zich uitstrekken op de grond en als derde groep het gebaren met de handen en het vlaggen. Calvijns staat afwijzend tegenover de eerste groep lichamelijke handelingen. Zoals eerder werd vastgesteld was Calvijn zich ervan bewust dat deze handelingen een plaats kregen in de liturgie van Israël, maar in Calvijns ogen is er in de christelijke liturgie geen plaats voor het dansen en het klappen. De tweede groep lichamelijke handelingen wijst Calvijn in principe niet af. Hij spreekt echter ook niet over de aanwezigheid van het zich uitstrekken in de christelijke

---

²⁴² Er zijn documenten bewaard gebleven die de erediensten in de tijd van Calvijn beschrijven. Karin Maag heeft in haar boek *Lifting Hearts to the Lord* een aantal van deze documenten samengevoegd. Maag, *Lifting*, 48-72.

²⁴³ Ik ga nu voorbij aan een lichamelijke handeling die in het praktijkonderzoek wel is genoemd en waargenomen, het sluiten van de ogen. Calvijn spreekt in zijn commentaar op Lucas wel over het opslaan van de ogen of juist het neerslaan van de ogen tijdens het gebed. Over het sluiten van de ogen tijdens het gebed spreekt Calvijn echter niet. Toch kunnen we uit de afwezigheid van Calvijns spreken over het sluiten van de ogen in het gebed niet opmaken dat de gemeenteleden in de samenkomsten te Straatsburg en Genève hun ogen niet sloten. We hebben eerder al gezien dat Calvijn ook niet sprak over het staan, zitten en vouwen van de handen, maar dat deze handelingen wel een plaats hadden in de Straatsburgse en Geneefse liturgie. Calvijn, *Comm. in Lucas* 9, 16 (CO 45:439), Calvijn, *Comm. in Lucas* 18, 13 (CO 45:420).

liturgie. Het zich uitstrekken op de grond was geen gangbaar gebruik in Calvijns tijd. De derde groep bestaat uit de lichamelijke handelingen waar Calvijn niet over spreekt en die we ook niet tegenkomen in de Bijbel (in het kader van het gebed of lied).

4.1.2.2. Context

Wat de context betreft waarin de lichamelijke handelingen plaatsvinden, zijn er juist grote verschillen tussen Calvijns liturgie en de *Praise and Worship Liturgy*. Zoals in hoofdstuk 3 duidelijk werd, kunnen er voor participanten van *Praise and Worship*-samenkomsten verschillende zaken zijn die hen tot lichamelijk handelen aanzetten. In paragraaf 3.2.1. heb ik beschreven hoe de centrale boodschap van de dienst, een oproep van een voorganger, de melodie of tekst van een lied, een bepaald gevoel of bewustwording, de eigen keuze of het werk van de Heilige Geest er allemaal toe kunnen leiden dat de participant in beweging komt. Bij Calvijn zijn er veel minder zaken die de gemeenteleden tot bewegen kunnen aanzetten. Bij Calvijn is vooral het moment in de liturgie van belang. Wordt er gebeden? Dan knielen de gemeenteleden of heffen zij de handen op. Belijdt de gemeente schuld voor God? Dan knielen de gemeenteleden. Ook in de beschrijving van de roomse polemicus is deze structuur waar te nemen. Hoewel Calvijn stelt dat de persoonlijke omstandigheden medebepalend zijn voor de lichamelijke houding die men kiest tijdens het persoonlijke gebed, hebben deze persoonlijke omstandigheden geen invloed op de houding die men aanneemt tijdens het zingen en bidden in de samenkomsten. De handeling die de participant verricht en de houding die hij aanneemt staan al van tevoren vast.²⁴⁴

In hoofdstuk 1 is duidelijk geworden dat Calvijn vooral spreekt over de lichamelijke handelingen in het kader van het gebed. In de *Praise and Worship Liturgy* concentreren de lichamelijke handelingen zich echter rondom het zingen. Tijdens het zingen verrichten de geïnterviewden meer verschillende soorten handelingen dan tijdens het bidden. De handelingen tijdens het zingen zijn bovendien in de meeste gevallen nadrukkelijker aanwezig dan de handelingen tijdens het bidden.

4.1.2.3. Oorsprong

Bij de overeenkomsten wat betreft de lichamelijke handelingen in de liturgie, heb ik gesteld dat zowel Calvijn als de participanten van de *Praise and Worship*-samenkomsten er sterk aan hechten dat de lichamelijke handelingen hun oorsprong hebben in de Bijbel. Toch zijn er op dit punt ook verschillen. Zoals in hoofdstuk 1 duidelijk werd, ziet Calvijn niet voor alle lichamelijke handelingen ruimte in de christelijke liturgie. Sommige lichamelijke handelingen, zoals de dans, waren alleen voor Israël

---

²⁴⁴ Calvijn begon het gebed na de preek steeds met de woorden: 'Laten we ons nu klein maken voor de majesteit van onze goede God' ('Now let us prostrate ourselves before the majesty of our good God'). Maag, *Lifting*, 106. Bedoeld Calvijn met het 'kleinmaken' een innerlijke gesteldheid of het knielen? Het zou beide kunnen.

bedoeld. De geïnterviewden maakten dit onderscheid niet. Voor hen maakt het niet uit of een lichamelijke handeling voorkwam in het Oude Testament of in het Nieuwe Testament. In paragraaf 1.2.2. is echter duidelijk geworden hoe Calvijn aankijkt tegen het overnemen van al Israëls ceremoniën, hij noemt het na-aperij.

In het praktijkonderzoek is ook duidelijk geworden dat lichamelijke uitingsvormen uit het dagelijks leven hun weg hebben gevonden naar de *Praise and Worship Liturgy*. Calvijn maakt echter regelmatig duidelijk dat er een groot verschil is tussen de samenkomst en het normale leven buiten de samenkomsten. Voor bepaalde zaken die in het dagelijks leven een plaats kunnen krijgen, zoals de muziekinstrumenten, is in de eredienst volgens Calvijn geen ruimte. We zien dat Calvijn ook regelmatig kritisch is op verschillende zaken in de maatschappij.²⁴⁵ Tegelijkertijd bepleit Calvijn ook een aanpassing van de liturgie aan de omstandigheden van tijd en volk.²⁴⁶ Dus ook bij Calvijn heeft de cultuur invloed op de vormgeving van de liturgie.

In de vorige paragraaf heb ik beschreven hoe de persoonlijke omstandigheden geen invloed hebben op de houding die men aanneemt in Calvijns samenkomsten. De eigen persoonlijkheid, die volgens de geïnterviewden ook bepalend is voor welke handelingen men uitvoert, heeft bij Calvijn ook geen invloed op de houding die men aanneemt. Alleen het moment in de liturgie is van belang.

4.1.2.4. Doel

In 3.2.3. heb ik beschreven hoe de geïnterviewden een vijftal doelen noemden, waartoe ze hun handelingen verrichtten. De twee belangrijke doelen, de lichamelijke handelingen als hulpmiddel en als uiting, hebben bij Calvijn ook een plaats, zoals beschreven is in 4.1.1.4. De andere drie doelen, de lichamelijke handeling als proclamatie, als strijd en om plezier te hebben, verbindt Calvijn echter niet aan de lichamelijke handelingen in de liturgie.

---

²⁴⁵ Te denken valt aan wat Calvijn zegt over de dans in zijn commentaar op Jeremia: 'het is een baldadigheid waaraan de wereld toegeeft in zijn joligheid.' ('that wantonness in which the world indulges in its hilarity'). Calvijn, *Comm. in Jer.* 31, 13 (CO 38:663).

Echter, zoals uit de beschrijving van de roomse polemicus duidelijk werd, had het vouwen van de handen wel een plaats in de Geneefse liturgie. Volgens Kuyper is het vouwen van de handen een gebruik van Indisch-Germaanse oorsprong dat de Joden onbekend was. Het vouwen van de handen is volgens Kuyper een teken van diepe verootmoediging. Deze gewoonte van een heidens volk had dus wel een plaats in Calvijns liturgie. Waarom Calvijn wel ruimte zag voor het vouwen van de handen en niet voor het dansen heeft alles te maken met zijn liturgische normen. In het tweede deel van dit hoofdstuk komen we hierop terug. Kuyper, *Eeredienst*, 237.

²⁴⁶ Anders dan de dopersen in zijn tijd wijst Calvijn de wereld en cultuur rondom de kerk niet af. Calvijn spreekt over de algemene genade, over God die door zijn Heilige Geest na de zondeval nog steeds de schepping onderhoudt en volken begiftigd met zijn gaven. Ook bij de heidenen zijn daarom wijsheden te vinden, zoals het vouwen van de handen. Geluk, *Cultuur in beweging*, 41.

Deze dubbele houding van afwijzing en incorporatie komt overeen met de twee lijnen die Geluk ziet bij Calvijn wat betreft de verhouding tussen de christen en de wereld. De lijn van terughoudendheid en de lijn van verwondering. Geluk, *Cultuur*, 44.

Calvijn spreekt niet over de lichamelijke handelingen als proclamatie of verkondiging. De lichamelijke handelingen worden verricht voor God, voor de gelovige zelf en in mindere mate voor de medegelovigen. Nergens spreekt Calvijn over het knielen of opheffen van de handen als verkondiging van de grote daden van God.²⁴⁷

Ook voor de lichamelijke handelingen als manier om te strijden tegen de kwade machten en om gebied te winnen lijkt bij Calvijn geen ruimte te zijn. Niet de christenen boeken de overwinning op satan, maar Christus. Wel ligt het in de lijn van Calvijn om de lichamelijke handelingen als hulpmiddelen te zien die de gelovige helpen om staande te blijven tegenover de verleidingen van satan. Niet alleen de eigen traagheid belet de gelovige goed te bidden, maar ook satan probeert volgens Calvijn de gelovige van het bidden af te houden.²⁴⁸

De lichamelijke handelingen worden in Calvijns liturgie al helemaal niet verricht om daarmee plezier te hebben. We moeten niet denken dat we God dienen met de zaken waar wij zelf plezier in hebben, aldus Calvijn.²⁴⁹ Het betekent niet dat vreugde geen plaats mag hebben in de liturgie, maar de lichamelijke handelingen zijn er niet als bron van vreugde of plezier.

4.1.2.5. *Uitvoering*

Als laatste noem ik nog twee verschillen wat betreft de uitvoering van de lichamelijke handelingen. Zoals in 4.1.2.1. is beschreven, zien we in de *Praise and Worship Liturgy* een aantal lichamelijke handelingen en houdingen, die bij Calvijn geen plaats krijgen. Drie van deze vijf lichamelijke handelingen zijn behoorlijk uitbundig: het klappen, dansen en vlaggen. Ook het gebaren tijdens het zingen kon op sommige momenten behoorlijk uitbundig worden. De lichamelijke handelingen en houdingen die bij Calvijn een plaats krijgen, zijn echter veel soberder. Het knielen, opheffen van de handen of met bedekt of ontbloot hoofd bidden, zijn allemaal houdingen waarbij weinig wordt bewogen en die dus minder de aandacht trekken.

Een laatste en belangrijk verschil is het verschil tussen de individuele uitvoering van de handelingen in de *Praise and Worship Liturgy* en de gezamenlijke uitvoering in Calvijns liturgie. Steeds weer kwam in de interviews en observaties terug dat de lichamelijke handelingen een persoonlijke aangelegenheid waren, eenieder kiest zelf wat hij of zij doet. Bij Calvijn werd echter juist duidelijk dat de gemeente gezamenlijk de handelingen uitvoert. De gemeenteleden gaan samen zitten of staan, ze knielen gezamenlijk. Bij Calvijn zijn orde en rust in de liturgie van belang. Van al de verschillen die er zijn wat betreft het lichamelijke aspect van lied en gebed, is dit verschil het belangrijkste verschil met de meest

---

²⁴⁷ Gods grootheid wordt wel beleden door de lichamelijke handelingen, maar niet geproclameerd of verkondigd.

²⁴⁸ Calvijn, *Institutio*, III 20,16.

²⁴⁹ Calvijn, *Comm. in Joh.* 4, 24 (47:90).

verstreckende gevolgen. Als de handelingen gezamenlijk worden verricht, is er geen ruimte voor spontane bewegingen. Er is geen ruimte voor lichamelijke uitingen die worden ingegeven door het gevoel, de situatie of de persoonlijkheid van de individuele gelovige. De liturgie is leidend en de handelingen van de individuele gelovige moeten de beweging van de liturgie volgen.

Ik vat kort samen: De meeste van de handelingen die in Calvijns spreken en de liturgieën van Straatsburg en Genève een plaats kregen, zijn ook aanwezig in de *Praise and Worship Liturgy*. Er zijn echter ook andere handelingen die bij Calvijn geen plaats kregen. Wat betreft de context en de uitvoering van de handelingen zijn er grote verschillen. In de *Praise and Worship Liturgy* zijn de eigen beleving en voorkeuren doorslaggevend, terwijl bij Calvijn het moment in de liturgie en het gemeenschappelijke element een grote rol spelen. Wat betreft de oorsprong en het doel van de handelingen zijn er echter wel veel overeenkomsten. Het grootste deel van de handelingen is in beide liturgieën op God gericht.

4.2. Liturgische normen

Nu scherp in beeld is wat de overeenkomsten en verschillen zijn tussen Calvijns spreken over de liturgie en de *Praise and Worship Liturgy*, wordt er in dit deel tweede deel van het hoofdstuk een antwoord gegeven op de derde deelvraag: 'In hoeverre beantwoorden de lichamelijke handelingen in het kader van lied en gebed in de *Praise and Worship Liturgy* aan de liturgische normen van Calvijn?' Dit doe ik door de vijf liturgische normen van Calvijn langs te gaan en per liturgische norm te beoordelen of de lichamelijke handelingen uit de *Praise and Worship Liturgy* beantwoorden aan die liturgische norm.

4.2.1. Schriftmatig

Zijn de lichamelijke handelingen in overeenstemming met de Schrift? Deze vraag moet voor elk van de elf waargenomen en genoemde lichamelijke handelingen beantwoord worden. Het is namelijk goed mogelijk dat de ene handeling wel schriftmatig is, en de andere niet.

De elf waargenomen en genoemde lichamelijke handelingen zijn te verdelen in drie groepen. De eerste groep handelingen komen we tegen in de Bijbel, zowel in het Oude als het Nieuwe Testament.²⁵⁰ Deze handelingen worden verricht door de gelovigen in het Oude Testament en door de Here Jezus of de apostelen. Deze eerste groep bestaat uit het opheffen van de handen, het knielen, het zich uitstrekken en het staan. De tweede groep handelingen komen we ook in de Bijbel tegen, echter alleen in het Oude Testament. Deze tweede groep bestaat uit het dansen en het klappen. De derde groep handelingen

---

²⁵⁰ Het dansen wordt ook in het Nieuwe Testament genoemd, echter alleen in een negatieve context en in een gelijkenis. Zie Matteüs 11:17 en 14:6.

treffen we niet in de Bijbel aan. Deze groep bestaat uit het zitten, het vouwen van de handen, het sluiten van de ogen, het gebaren met de handen en het vlaggen.

Over de eerste groep handelingen hoeft niet veel gezegd te worden. Deze handelingen die we in de liturgie van Israël tegenkomen, krijgen ook onder de nieuwe bedeling een plaats. Het opheffen van de handen en het knielen hebben ook een plaats in Calvijns spreken over de liturgie. Deze ceremoniën heeft God ook aan de kerk gegeven. Het zich uitstrekken komt weliswaar niet voor in Calvijns liturgie, maar Calvijn wijst deze handeling ook nergens af. Het zich uitstrekken was alleen niet gebruikelijk in de tijd van Calvijn. In de ogen van Calvijn zijn deze handelingen schriftmatig.

De tweede groep handelingen is lastiger te beoordelen. Zoals we gezien hebben ziet Calvijn ook dat het klappen en het dansen voorkomt in de Bijbel. Calvijn ziet echter geen ruimte voor deze handelingen in de christelijke liturgie. Dit heeft met Calvijns hermeneutiek te maken, met de manier waarop hij het Oude Testament leest. Door de komst, sterven en opstanding van en vervulling in Christus is er een wezenlijk verschil tussen de oude en nieuwe bedeling, onder andere in de manier waarop God met de mens omgaat en dus ook in de liturgie. Calvijn ziet geen ruimte voor deze handelingen, omdat ze voor Israël bedoeld waren. Ze worden door Jezus of de apostelen ook niet verricht of geboden aan de kerk. Deze handelingen zijn niet dus schriftmatig. Dus hoewel deze handelingen in de Bijbel staan, zijn ze in de ogen van Calvijn niet geschikt en verplicht voor de liturgie van de christelijke gemeente. We hebben eerder gezien dat Calvijn het na-aperij noemt dat in de roomse mis verschillende Israëlitische ceremoniën een plaats krijgen.

De derde groep handelingen krijgt geen nadrukkelijke plaats in een liturgische context in de Bijbel. Toch hebben we gezien dat enkele van deze handelingen een plaats krijgen in Calvijns samenkomsten, namelijk het zitten en het vouwen van de handen. In Numeri 2 en 10 en in verschillende hoofdstukken van Jesaja worden vlaggen, banieren of vaandels wel genoemd. Daar staan ze echter niet in een liturgische context, maar zijn het tekenen van stammen en volken of tekenen van strijd. Deze vijf handelingen zijn dus niet in die zin schriftmatig te noemen, dat God ze gebiedt in zijn Woord. In paragraaf 1.3.1. heb ik echter nog een manier beschreven hoe zaken schriftmatig kunnen en moeten zijn. Ook de zaken die God niet geboden heeft moeten namelijk toch gegrond zijn op de algemene regels die God geeft.²⁵¹ Of deze vijf handelingen gegrond zijn op de algemene regels in Gods Woord en dus schriftmatig zijn, moet blijken in de volgende paragrafen.²⁵² Zijn de handelingen opbouwend, theocentrisch, betamelijk en worden ze gemeenschappelijk verricht?

---

²⁵¹ Calvijn, *Institutio*, IV 10,30.

²⁵² De liturgische normen van Calvijn stel ik gelijk aan de algemene regels voor de liturgie die Calvijn ziet in de Bijbel. Calvijns liturgische normen zijn namelijk ook stuk voor stuk Bijbels gefundeerd.

4.2.2. Opbouwend

In het eerste hoofdstuk is duidelijk geworden dat de liturgische handelingen volgens Calvijn opbouwend moeten zijn en daarom geen ergernis mogen wekken, voor iedereen te begrijpen moeten zijn en eenvoudig moeten zijn. Voldoen de waargenomen handelingen hieraan?

Over de handelingen valt in het algemeen te zeggen dat ze opbouwend zijn. Verschillende lichamelijke handelingen helpen de gelovige namelijk om zijn aandacht te richten op God en in de juiste houding voor God te verschijnen. Dit werd door de geïnterviewden gezegd over het vouwen van de handen, het sluiten van de ogen, het staan, het knielen en het opheffen van de handen. Calvijn heeft echter voornamelijk oog voor de onderlinge stichting. Bouwen de lichamelijke handelingen in de *Praise and Worship Liturgy* ook de andere participanten op? In paragraaf 3.2.3.6. werd duidelijk dat lichamelijke handelingen ook een voorbeeld kunnen zijn voor andere participanten. De lichamelijke handelingen wekken dus ook andere gelovigen op tot de aanbidding van God. De geïnterviewde participant van LEEF! vertelde ook hoe er van zijn dansen een getuigenis uit kan gaan, waarmee hij de andere gelovigen kan opbouwen.

Zijn de handelingen gematigd?²⁵³ Enkele keren is in de interviews gezegd dat andermans lichamelijke handelingen soms ergernis wekken bij de geïnterviewde. De ander verricht zijn lichamelijke handelingen bijvoorbeeld zo opzichtig, dat het bij de geïnterviewde irritatie opwekt. Het kan dus voorkomen dat bepaalde lichamelijke handelingen een participant in de weg staan en hem beletten op God gericht te zijn.²⁵⁴ Zijn de lichamelijke handelingen in de *Praise and Worship Liturgy* dan gematigd, wekken ze geen ergernis op? Ja, ze zijn gematigd, mits ze niet zo uitbundig en opzichtig zijn dat ze alle aandacht naar zich toe trekken.

Zijn de handelingen te begrijpen, weten anderen wat er met de lichamelijke handelingen bedoeld wordt?²⁵⁵ Wat betreft de handelingen die Calvijn een plaats geeft, wel. Het opheffen van de handen is een handeling die uit de menselijke natuur opkomt, dus dat moet voor eenieder te begrijpen zijn. Ook het grootste deel van de andere lichamelijke handelingen die tijdens het zingen of bidden in de *Praise and Worship Liturgy* een plaats krijgen, zal te begrijpen zijn voor de meeste mensen. Het zijn eenduidige handelingen en houdingen die ook te begrijpen zijn voor mensen die geen christelijke opvoeding hebben gehad. De twee grote uitzonderingen zijn het vlaggen en de symbolische dans. Zo

---

²⁵³ In paragraaf 1.3.2.1 heb ik gesteld dat met 'gematigd' 'ingeperkt' wordt bedoeld. Worden de handelingen ingeperkt met het oog op de mogelijke ergernis bij een ander?

²⁵⁴ Of specifieke lichamelijke handelingen ergernis opwekken of niet is verschillend per gemeente. Lichamelijke handelingen die in evangelische gemeenten gebruikelijk zijn en geen ergernis opwekken, zijn dat in gereformeerde kerken niet en kunnen daar wel ergernis opwekken.

²⁵⁵ De verstaanbaarheid was niet alleen voor Calvijn van belang, ook de geïnterviewden gaven verschillende keren aan dat wat er in de samenkomst gebeurt te begrijpen moet zijn voor gasten in de kerk.

gaf een voorganger van de Pinkstergemeente tijdens het interview aan dat hij het vlaggen ook niet helemaal begreep. Vlaggen (zelfstandig naamwoord) komen we weliswaar wel tegen bij overheidsinstanties of rondom het voetbalveld, maar deze vlaggen hebben niet de diepe symbolische betekenis die het vlaggen in de samenkomsten wel heeft. De symbolische dans werd door één van de geïnterviewden genoemd, en waargenomen op de beelden van de Opwekkingsconferentie. Omdat de dansers zelf de bewegingen kiezen, zal het niet voor iedereen duidelijk zijn wat ze ermee bedoelen, zelfs als bewegingen door de dansers gevormd worden naar de woorden die zij horen. Het vlaggen en het dansen zijn dus niet voor iedereen te begrijpen en daardoor niet opbouwend. Zouden deze complexe handelingen worden uitgelegd of toegelicht, dan zouden ze opbouwender zijn.

Zijn de handelingen eenvoudig? Stellen ze Christus in het licht of verduisteren ze Christus juist? Van het grootste gedeelte van de handelingen²⁵⁶ valt te zeggen dat ze eenvoudig zijn. Het zijn geen complexe handelingen of schouwspelen die de aandacht naar zichzelf toe trekken. Het vlaggen en ook de dans zijn echter een ander verhaal. Het vlaggen stelt voor de aanwezigen niet vanzelfsprekend Christus in het licht. Het is een handeling die zelf de aandacht kan trekken.²⁵⁷ Voor de symbolische dans gaat hetzelfde op. Hier moet echter ook nog het dansen om het dansen genoemd worden. In de geobserveerde samenkomst van LEEF! Doetinchem werd er gedanst om plezier te hebben. Deze handeling werpt het licht dus niet op Christus. Van de dans in het algemeen en ook van het klappen zou Calvijn naar alle waarschijnlijkheid zeggen dat ze niet eenvoudig zijn. Als ceremoniën die alleen bestemd waren voor Israël verduisteren ze nu, na de komst van Christus, Christus juist.

4.2.3. Theocentrisch

Staat God in de lichamelijke handelingen centraal? Zijn de participanten in hun handelingen niet gericht op een verkeerd beeld van God, op de handeling zelf of op zichzelf? Uit de interviews is naar voren gekomen dat de geïnterviewden het net als Calvijn belangrijk vinden dat de participanten oprecht zijn in de handelingen die ze verrichten. Zoals een geïnterviewde aangaf, gaat het om het hart achter de bewegingen. Er zullen, net als in de tijd van Calvijn, wel mensen zijn die op zichzelf gericht zijn in de handelingen, maar daar is in principe geen ruimte voor. Wel kan men bedenkingen hebben bij een aantal lichamelijke handelingen. Neem het constant zingen met gesloten ogen: is gelovige nog wel gericht op God en gaat hij niet teveel op in zijn eigen gevoelens er ervaringen? Of wat betreft het vlaggen: is het gemeentelid echt op God gericht en niet een voorstelling aan het geven? Ook bij het

---

²⁵⁶ Het staan, zitten, sluiten van de ogen, het vouwen van de handen, het opheffen van de handen, het gebaren met de handen, het knielen, het uitstrekken en in mindere mate het dansen.

²⁵⁷ De geïnterviewde die aangaf weleens te vlaggen gaf dit ook toe. Als zij vlagt gaat ze daarom achterin de zaal staan, om zo de andere participanten niet af te leiden.

dansen kan men vraagtekens hebben: is het dansen daadwerkelijk een uiting van vreugde om wat God heeft gedaan, of zijn de gemeenteleden eigenlijk toch vrolijk aan het dansen om het dansen?

De vraag of de participanten in hun lichamelijke handelingen gericht zijn op een verkeerd beeld van God, is niet zo makkelijk te beantwoorden. Hoe weet je wat voor beeld de participanten van God hebben? Toch valt hier het één en ander over te zeggen. Uit de lichamelijke handelingen die iemand verricht en de redenen die iemand voor deze handelingen aandraagt blijkt namelijk wel impliciet wat voor beeld hij of zij van God heeft.²⁵⁸ Zo laat het knielen zien dat de participant God ziet als een grote God, waarvoor mensen dienen te knielen en zich klein dienen te maken. Het ontvangend ophouden van de handen tijdens het gebed laat zien dat de participant God ziet als een God die geeft. Het dansen en het klappen in de handen laten impliciet zien dat de participanten God zien als een God die vreugde geeft. Het vlaggen laat impliciet zien dat de participant God ziet als een God die grote daden verricht. Geen van deze en de andere lichamelijke handelingen laten impliciet een verkeerd beeld van God zien. Vanuit de handelingen op zich valt dus niet te zeggen dat de participanten in hun handelingen gericht zijn op een verkeerd beeld van God. In dit kader moet nog wel aan de orde komen wat gezegd is in de geobserveerde samenkomst van LEEF! Doetinchem en in het interview met de voorganger van de Pinkstergemeente. De voorganger stelde dat de leden van charismatische kerken Jezus meer als Vriend dan als Koning zien. In de nabijheid van een vriend voelt men zich vrijer dan in de nabijheid van een koning. Wat de aanbiddingsleider van de samenkomst van LEEF! zei sluit hier bij aan: 'God wil ook dat we lol hebben.' Het is duidelijk de gelovigen binnen de *Praise and Worship Movement* God zien als een God bij Wie men zichzelf kan zijn en kan doen en laten wat men zelf prettig en aangenaam vindt. Calvijn legt de nadruk echter, in de context van zijn spreken over de liturgie, op de verhevenheid van God. Ik vermoed dat Calvijn het niet eens zou zijn met dit beeld van Jezus, Jezus die voornamelijk als Vriend wordt gezien bij Wie je jezelf kan zijn.

Calvijns norm van de theocentrische gerichtheid betekent ook dat de participanten niet gericht mogen zijn op de liturgische handelingen zelf en aan deze liturgische handelingen niet mogen zien als magische handelingen. Over het algemeen dichtten de geïnterviewden de lichamelijke handelingen niet een bijzondere werking toe. Er is echter één geval dat niet beantwoordt aan deze liturgische norm. In paragraaf 3.2.3.5. heb ik beschreven hoe één van de geïnterviewden stelde dat hij door zijn dans strijd levert in de hemelse gewesten. De gedachte hierachter is dat door lichamelijke handelingen vijandelijk gebied in bezit genomen wordt. Op dit punt wordt er aan de lichamelijke handeling een

---

²⁵⁸ Wolterstorff spreekt in zijn boek *The God We Worship* uitgebreid over het impliciete Godsbeeld achter allerlei liturgische handelingen. Zo zit er achter de schuldbelijdenis in de liturgie het impliciete beeld van God als een God die onrecht kan worden aangedaan. Op dezelfde manier laten ook de lichamelijke handelingen een impliciet beeld van God zien. Wolterstorff, *Worship*, 58.

werking toegeschreven die die handeling, in de ogen van Calvijn, niet zal hebben. Door op zo'n manier te dansen is de participant teveel op de dans gericht en niet genoeg op God.

Over het algemeen valt echter te zeggen dat de lichamelijke handelingen in het kader van het lied en gebed in de *Praise and Worship Liturgy* beantwoorden aan de norm van de theocentrische gerichtheid. De participanten zijn naar hun beleving op God gericht in hun handelingen.

4.2.4. Betamelijk

Zijn de lichamelijke handelingen betamelijk? Zijn de handelingen gepast wanneer we in de samenkomsten in de aanwezigheid van God en zijn engelen zijn, en dus niet uitgelaten, weelderig, buitensporig²⁵⁹, baldadig²⁶⁰ en wellustig²⁶¹, maar sober, verheven en majesteitelijk?

Wat betreft deze liturgische norm schieten verschillende van de geobserveerde en genoemde lichamelijke handelingen tekort. Verscheidene handelingen zouden door Calvijn waarschijnlijk bestempeld worden als uitgelaten, buitensporig of baldadig. Ik doel op het dansen en het aanverwante springen, het klappen, het vlaggen en de gebaren bij het zingen. Zeker in de samenkomst van LEEF! Doetinchem kon het er uitbundig aan toegaan. Ook het waargenomen opheffen van de handen tijdens het zingen was soms verre van sober, soms werden armen keer op keer wijd uitgestrekt. Hier moet nog wel herhaald worden wat in paragraaf 1.3.4. gezegd is: De zeden van een tijd en volk zijn ook bepalend in de keuze welke inzetten wel en welke inzetten niet gepast zijn.²⁶² Zaken die in de tijd van Calvijn niet gepast waren, zouden dat vandaag de dag dus wel kunnen zijn.²⁶³ Wel blijft staan dat de handelingen in overeenstemming moeten zijn met de aanwezigheid van God en zijn engelen.

De andere lichamelijke handelingen beantwoorden wel aan de norm van de betamelijkheid. Het staan, zitten, sluiten van de ogen, vouwen van de handen, knielen, zich uitstrekken en in de meeste gevallen het opheffen van de handen, zijn stuk voor stuk sobere handelingen en houdingen. De meerderheid van deze handelingen krijgt in Calvijns liturgie ook een plaats.

4.2.5. Gemeenschappelijk

Worden de lichamelijke handelingen gemeenschappelijk uitgevoerd? Voor het grootste gedeelte niet. Natuurlijk is er wel een bepaalde mate van gemeenschappelijkheid in de uitvoering van de lichamelijke handelingen. Verschillende lichamelijke handelingen zijn bij meerdere participanten te zien en worden door meerdere geïnterviewden genoemd. Bepaalde handelingen worden door bijna alle participanten

---

²⁵⁹ Calvijn, *Comm. in Ex.* 32, 18 (CO 25:90).

²⁶⁰ Calvijn, *Comm. in Ps.* 30, 12 (CO 31:299).

²⁶¹ Calvijn, *Comm. in Jer.* 31, 4 (38:646).

²⁶² Calvijn, *Institutio*, IV 10,30.

²⁶³ Dansen blijft echter voor veel bevindelijk-gereformeerden iets ongepasts, binnen en buiten de eredienst.

gemeenschappelijk uitgevoerd. In het gezamenlijke staan, zitten en sluiten van de ogen komt wel degelijk gemeenschappelijkheid tot uiting. Daar houdt het echter wel op. De geïnterviewden stelden keer op keer dat de lichamelijke houdingen een persoonlijke zaak zijn. Eenieder kiest zelf de handelingen uit die hem liggen. Een geïnterviewde vertelde ook hoe de andere participanten wegvallen als zij met gesloten ogen en opgeheven handen staat te zingen. Het gevaar van deze handelingen is dat de participanten op zichzelf gericht raken en zo losraken van de andere gelovigen in de samenkomst. In de observaties werd het gebrek aan gemeenschappelijkheid ook duidelijk. Het dansen, gebaren met de handen, opheffen van de handen en het klappen werden niet door iedereen verricht, niet tegelijk verricht en niet op dezelfde manier verricht. Aan oproepen van de voorganger of aanbiddingsleider wordt niet altijd gehoor gegeven. Het voorbeeld van de aanbiddingsleider wordt lang niet altijd gevolgd.²⁶⁴ Van eendracht was in de lichamelijke handelingen weinig te zien.

4.3. Conclusies

Nu duidelijk is aan welke liturgische normen de verschillende handelingen in de *Praise and Worship Liturgy* voldoen, kunnen we een aantal conclusies trekken die ons dichterbij de beantwoording van de hoofdvraag van het onderzoek brengen.

In hoeverre beantwoorden de lichamelijke handelingen in het kader van lied en gebed in de *Praise and Worship Liturgy* aan de liturgische normen van Calvijn? Er is een verschil te zien wat betreft de verschillende lichamelijke handelingen. Enkele lichamelijke handelingen beantwoorden aan al de liturgische normen, andere aan de meeste liturgische normen en weer andere aan slechts een paar van de liturgische normen.

- Het staan, zitten en het sluiten van de ogen, in het kader van het gebed en lied in de *Praise and Worship Liturgy* beantwoorden aan alle liturgische normen.
- Het knielen, zich uitstrekken, vouwen van de handen, sluiten van de ogen en opheffen van de handen beantwoorden aan de meeste liturgische normen. Alleen wat betreft de gemeenschappelijkheid schieten ze tekort. Het opheffen van de handen kan soms ook wat ongepast zijn.
- Het gebaren tijdens het zingen is wel schriftmatig, opbouwend en theocentrisch, maar niet altijd betamelijk en gemeenschappelijk.

---

²⁶⁴ Op de beelden van de Opwekkingsconferentie was er een groot verschil te zien tussen de lichamelijke handelingen die de aanbiddingsleider en muzikanten verrichtten, en de lichamelijke handelingen die de participanten verrichtten.

- Het klappen in de handen beantwoordt enkel aan de norm van de theocentrische gerichtheid en de norm van de opbouw van de gemeente. Het klappen is niet schriftmatig, betamelijk en gemeenschappelijk.²⁶⁵
- De laatste twee lichamelijke handelingen beantwoorden aan bijna geen enkele norm. Het dansen en vlaggen zijn niet schriftmatig, niet opbouwend omdat ze niet altijd begrijpelijk en eenvoudig genoeg zijn, niet betamelijk en worden ook niet gemeenschappelijk verricht. In het vlaggen staat God wel centraal, maar in het dansen niet altijd.

---

²⁶⁵ Enkel in het geval dat geapplaudisseerd werd voor de band of voor God was er sprake van gemeenschappelijkheid.

5. Conclusie

Welke ruimte is er in een op Calvijn geijkte liturgie voor het lichamelijke aspect van lied en gebed in de *Praise and Worship Liturgy*? Dit is de hoofdvraag waarop een antwoord is gezocht in dit onderzoek. In hoofdstuk 1 is beschreven hoe Calvijn spreekt over het lichamelijke aspect van het lied en gebed en zijn de normen achterhaald waaraan de liturgische onderdelen volgens Calvijn dienen te voldoen. In hoofdstuk 2 zijn de historische ontwikkelingen in de gereformeerde liturgie beschreven en verklaard. In hoofdstuk 3 hebben de resultaten van het praktijkonderzoek een plaats gekregen, en is duidelijk geworden welke lichamelijke handelingen een plaats krijgen in de *Praise and Worship Liturgy* en waarom ze deze plaats krijgen. In hoofdstuk 4 is de verbinding tussen Calvijn en de *Praise and Worship Liturgy* gemaakt. Calvijn maakt zelf duidelijk dat er niet één geldige liturgie is voor alle tijden, maar dat de liturgie aangepast moet worden aan de gebruiken van de verschillen tijden en volken. Gebruiken die geen plaats krijgen in Calvijns spreken over de liturgie of in de liturgieën van Straatsburg of Genève kunnen dus toch wel een plaats krijgen in een liturgie die op Calvijn geijkt is, vandaag de dag. De gebruiken moeten dan wel aan verschillende normen beantwoorden, die voor elke tijd en elk volk van kracht zijn. De lichamelijke handelingen uit de *Praise and Worship Liturgy* zijn zo langs Calvijns liturgische normen gelegd.

Nu duidelijk is aan welk van Calvijns liturgische normen de verschillende handelingen uit de *Praise and Worship Liturgy* wel en niet voldoen, kan een antwoord worden gegeven op de hoofdvraag. De vraag wordt gesteld per lichamelijke handeling. Doorslaggevend zijn Calvijns spreken over de lichamelijke handeling en het wel of niet beantwoorden aan de liturgische normen van Calvijn.

- Voor het staan en zitten is alle ruimte in een op Calvijn geijkte liturgie tijdens het bidden en zingen. Deze twee houdingen zijn we ook bij Calvijn tegengekomen en de houdingen beantwoorden aan elk van de vijf liturgische normen van Calvijn. Een gelovige kan trouwens ook niet bidden zonder een houding aan te nemen. Hij moet zijn lichaam op een bepaalde manier een plaats geven. Staan en zitten zijn zulke manieren.
- Voor het opheffen van de handen en het knielen is ook alle ruimte. Deze twee lichamelijke handelingen krijgen in Calvijns spreken een grote plaats. Het is duidelijk geworden dat Calvijn deze handelingen als nuttige hulpmiddelen ziet. Een voorwaarde is wel dat het opheffen van de handen op een betamelijke, niet te uitbundige, manier gebeurt.
- Het sluiten van de ogen en het vouwen van de handen komen we weliswaar niet tegen in Calvijns spreken en in de Bijbel, maar toch is voor deze twee handelingen ook alle ruimte. Het zijn opbouwende en betamelijke handelingen die de gelovige helpen op God gericht te zijn. De

handelingen zijn dus ook schriftmatig. Ze komen weliswaar niet voor in de Schrift, maar ze zijn wel gegrond op algemene regels die God in zijn Woord geeft.

- Voor het zich uitstrekken op de grond is ook ruimte. Deze praktijk was niet aanwezig in Calvijns liturgie, maar Calvijn spreekt er ook niet afwijzend over. Principieel gezien is er geen groot verschil met het knielen in de eredienst. Het zich uitstrekken op de grond voldoet aan de liturgische normen van Calvijn. Wel is het zaak om erop te letten dat het zich uitstrekken op de grond op een ordelijke manier plaatsvindt. Ook is het de vraag of deze liturgische handeling wel past binnen de gewoontes van onze tijd en ons land. Voor Calvijn is dit laatste ook van belang.
- Voor het gebaren met de handen is een beperktere ruimte. Deze handeling ondersteunt wat gezongen of gebeden wordt en verschilt wat dat betreft niet principieel met het knielen of het opheffen van de handen. Wel moet het gebaren op een betamelijke manier gebeuren. De gebaren moeten passen in de aanwezigheid van God en zijn engelen en dus ingetogen en eerbiedig zijn. De gebaren mogen niet te uitgelaten of opzichtig zijn. Voor de gebaren bij kinderliedjes is daarom waarschijnlijk geen ruimte, deze gebaren zijn vaak allesbehalve ingetogen.
- Voor het klappen in de handen en het dansen is geen ruimte. Wat betreft het dansen is Calvijn duidelijk. Het klappen in de handen is een handeling die te vergelijken valt met het dansen en bespelen van muziekinstrumenten. Voor het klappen in de handen is daarom ook geen ruimte. Zoals we zagen voldoen het klappen en het dansen ook niet aan de meeste van de vijf liturgische normen.
- Voor het vlaggen is in een op Calvijn geijkt liturgie ook geen ruimte. Deze handeling is niet betamelijk, want hij is te uitbundig en opzichtig. De handeling is ook niet opbouwend, veel mensen begrijpen namelijk niet wat het vlaggen inhoudt.

Willen de bovenstaande, goedgekeurde, lichamelijke handelingen een plaats krijgen in een op Calvijn geijkte liturgie, dan is het ook zaak om nog een paar dingen in het oog te houden.

- De gezamenlijkheid van de liturgie dient in het oog gehouden te worden. Het is niet aan de individuele gelovige om te doen wat hij of zij prettig vindt. Voor Calvijn is de gezamenlijkheid in de liturgie belangrijk. Er is in een op Calvijn geijkte liturgie ruimte voor het staan, zitten, knielen, zich uitstrekken op de grond, en het opheffen van de handen, mits ze gezamenlijk worden uitgevoerd.
- De orde in de samenkomsten dient bewaard te worden. Is het duidelijk wanneer de gemeente staat, zit, knielt of de handen opheft? Is er voldoende ruimte voor het knielen?

- Alles dient op een betamelijke manier te geschieden. De bewegingen moeten dus ingetogen en eerbiedig zijn. Ook moeten de handelingen passen binnen de heersende zeden. Wat de heersende zeden zijn, verschilt volgens Calvijn per volk en tijd.²⁶⁶
- De gemeente moet begrijpen wat ze doet; voor Calvijn is dat van groot belang. Daarom zei hij keer op keer weer dat de gebeden en de preek in de volkstaal moesten worden uitgesproken. De gemeenteleden moeten weten wat ze doen als ze knielen of de handen opheffen.

Er is in een op Calvijn geijkte liturgie dus redelijk veel ruimte voor de verschillende lichamelijke handelingen die we aantreffen in de *Praise and Worship Liturgy*. Er is veel meer ruimte dan nu benut wordt in de meeste erediensten van gereformeerde kerken. We hebben gezien hoe in de loop van de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw de lichamelijke houdingen en handelingen er steeds minder toe deden. Het knielen verdween grotendeels uit de eredienst en het opheffen van de handen heeft helemaal geen vaste voet aan grond gekregen.

Aanbevelingen

Aan het einde van deze scriptie wil ik nog een aantal aanbevelingen doen. Wat is de winst van dit onderzoek voor de gereformeerde liturgie vandaag de dag? Willen gereformeerde kerken in hun liturgie in de lijn van Calvijn staan, dan kunnen ze niet om het lichamelijke aspect van het bidden en zingen heen. Voor Calvijn hoort de lichamelijke houding of handeling onlosmakelijk bij het gebed. God vraagt om deze houdingen. Het zijn houdingen waarmee de gelovige communiceert met God en waardoor de gelovige zijn hart en gedachten op God kan richten. Met het verdwijnen van het gebruik om te knielen tijdens het gebed is iets waardevols verdwenen. Ik pleit daarom aan het einde van dit onderzoek voor meer lichamelijke in de kerk. Geef het knielen weer een plaats. Geef ruimte aan het opheffen van de handen.

Belangrijk hulpmiddel

Mensen, en vooral jongeren, vandaag de dag zijn steeds minder goed in staat om voor een langere tijd geconcentreerd te blijven op één zaak. We zijn gewend geraakt aan grote hoeveelheden prikkels door de telefoons die we met ons meedragen, door de televisieseries die we kijken en door de grote hoeveelheid advertenties waar we mee geconfronteerd worden. We krijgen telkens weer kleine stukjes informatie op ons afgevuurd. In een aantal van de lichamelijke handelingen hebben we nuttige hulpmiddelen, deze handelingen helpen ons gericht te zijn op God. Juist in onze tijd en juist met het oog op jongeren kunnen we zulke nuttige hulpmiddelen niet naast ons neerleggen.

---

²⁶⁶ Het gaat te ver om hier te beoordelen welke handelingen binnen de zeden van vandaag de dag passen. Het is überhaupt de vraag of zulke algemeen geldende zeden er wel zijn.

Intrakerkelijk gesprek en onderwijs

Dit alles betekent echter niet dat een synode of kerkenraad van bovenaf het knielen of het opheffen van de handen maar moet invoeren in de erediensten. Zoiets dient in overleg te gebeuren. Maak de lichamelijke handelingen van het bidden en zingen in de eredienst bespreekbaar. Begin bij de houdingen die al een plaats krijgen in de erediensten. Waarom staan we op bepaalde momenten? Waarom sluiten we de ogen? Kijk naar de gebedshoudingen die in de Bijbel een plaats krijgen, zoals het knielen, het zich uitstrekken op de grond en het opheffen van de handen. Kijk ook welke handelingen in onze cultuur zouden passen. Maak mensen duidelijk dat gebed ook een zaak van het lichaam is. Zo begrijpen de gemeenteleden wat de lichamelijke handelingen tot uiting brengen, en wordt de drempel voor het verrichten van de handelingen verlaagd. Heb daarbij ook oor voor de bezwaren van gemeenteleden. Als gemeenteleden geen ruimte zien voor bepaalde lichamelijke handelingen, dan moet daar rekening mee gehouden worden. Of, om in de woorden van Calvijn te spreken, het moet voorkomen worden dat de zwakken in gemeente geërgerd worden.

Houdt de gemeenschappelijkheid in het oog

Calvijn vond het belangrijk dat de gemeente in de samenkomsten een gemeenschap was en eendracht en broederschap toonde. In de lichamelijke handelingen in de *Praise and Worship Liturgy* was echter niet veel eenheid te zien. Enkele geïnterviewden gaven zelf ook aan dat zij het gemeenschappelijke element van de lichamelijke handelingen missen. Kerken die bepaalde lichamelijke handelingen een plaats willen geven, dienen voor ogen te houden dat de gemeente samenkomt in de eredienst, samen bidt, samen zingt, samen luistert naar Gods Woord. Laat de aanwezigen dus ook samen de lichamelijke handelingen verrichten en houdingen aannemen.

Praktische aanpassingen

In hoofdstuk 2 is duidelijk geworden dat het gebrek aan fysieke ruimte in de kerkgebouwen één van de redenen is dat het knielen langzaam verdween uit de gereformeerde liturgie. Door de vaste banken was er geen ruimte voor het knielen en was de gemeente wel genoodzaakt een andere gebedshouding aan te nemen. Een gemeente die het knielen een plaats wil geven in de eredienst, dient ook ruimte te creëren voor het knielen. Misschien is het voorbeeld van dr. W. Aalders wel navolgingswaardig en kunnen er weer knielbanken in onze kerken geplaatst worden. Knielen op knielbanken is aan te bevelen boven het knielen op de grond. De lichamelijke houding tijdens het bidden moet lichamen niet te ongemakkelijk zijn.

Moment van schuldbelijdenis

In hoofdstuk 1 en 2 hebben we gezien hoe er in verschillende gereformeerde liturgieën werd geknield tijdens het moment van schuldbelijdenis. Bezinning op een aparte schuldbelijdenis en absolute of

genadeverkondiging in de eredienst is dus ook het overwegen waard zijn. Juist op een moment van schuldbelijdenis is de nederige houding van het knielen op zijn plaats. Er zijn anno 2020 ook gemeenten binnen de Christelijke Gereformeerde Kerken die de schuldbelijdenis een eigen plaats geven in de liturgie.

Calvijns normen

Men kan het natuurlijk op enkele punten oneens zijn met Calvijn. Calvijn ziet het dansen en het gebruik van instrumenten als Israëlitische ceremonieën die geen plaats hebben in de christelijke liturgie. Een gemeente die dit echter anders ziet, zou het dansen of het klappen in de handen wel een plaats kunnen geven in de eredienst. Een andere prioritering of waardering van de liturgische normen kan tot andere conclusies leiden. Het blijft echter belangrijk om normen te blijven hanteren voor de handelingen die een plaats kunnen krijgen in de eredienst. De normen van Calvijn zijn hiervoor zeer geschikt: ze zijn gegrond in de Bijbel, theologische verantwoord en goed toepasbaar.

Samenvatting

De evangelische traditie beïnvloedt de gereformeerde liturgie. Een groeiend aantal leden van gereformeerde kerken heft bijvoorbeeld hun handen op tijdens het zingen. Maar is er eigenlijk wel ruimte voor? Dit heb ik onderzocht met de hoofdvraag: 'Welke ruimte is er in een op Calvijn geijkte liturgie voor het lichamelijke aspect van lied en gebed in de *Praise and Worship Liturgy*?'

In hoofdstuk 1 kreeg Calvijns spreken een plaats. Calvijn heeft vooral oog voor het knielen, opheffen van de handen en het ontbloten of bedekken van het hoofd. Deze handelingen acht hij geschikt voor de christelijke liturgie omdat ze door Jezus of de apostelen gebezigd of geboden werden. Ze moeten een plaats krijgen omdat God van de gelovige ook een uiterlijk belijden vraagt, omdat ze zelf iets uiten richting God en omdat ze ook nuttig zijn voor de gelovigen, ze helpen de gelovigen hun harten te verheffen tot God.

Vervolgens zijn verschillende liturgische normen van Calvijn aan bod gekomen. De liturgische onderdelen moeten schriftmatig, opbouwend, theocentrisch en betamelijk zijn en gemeenschappelijk worden uitgevoerd. Deze liturgische normen maken duidelijk waarvoor ruimte is in de liturgie.

In hoofdstuk 2 is de brug geslagen tussen Calvijns spreken en de situatie vandaag de dag. In de loop der eeuwen is het knielen grotendeels verdwenen uit de gereformeerde liturgie om praktische, theologische en anti-roomse redenen. Het opheffen van de handen heeft nooit echt voet aan grond gekregen.

In hoofdstuk 3 hebben de resultaten van het praktijkonderzoek een plaats gekregen. Deze resultaten geven een beeld van de *Praise and Worship Liturgy*. Waargenomen zijn het staan, zitten, opheffen en vouwen van de handen, klappen, gebaren, sluiten van de ogen, dansen, knielen, zich uitstrekken op de grond en vlaggen. Vervolgens heb ik uiteengezet welke dingen de gelovigen in beweging kunnen zetten, waar de lichamelijke handelingen vandaan komen en met welk doel de participanten deze handelingen verrichten.

In hoofdstuk 4 zijn de bevindingen van hoofdstuk 1 en 3 naast elkaar gelegd. Eerst zijn de overeenkomsten en verschillen beschreven. In het tweede deel van het hoofdstuk zijn de elf waargenomen handelingen langs de liturgische normen van Calvijn gelegd. Het is duidelijk geworden dat de meeste waargenomen handelingen beantwoorden aan de liturgische normen, met hier en daar een kanttekening. Enkele andere handelingen beantwoorden echter niet aan de meeste liturgische normen.

Voor het staan, zitten, opheffen of vouwen van de handen, sluiten van de ogen, knielen en het zich uitstrekken op de grond is ruimte in een liturgie die op Calvijn geijkt is. Voor het gebaren met de

handen is een beperkte ruimte. Voor het klappen, dansen en vlaggen is er geen ruimte. Bij de verrichting van de handelingen waarvoor ruimte is moet in het oog gehouden worden dat de handelingen gemeenschappelijk, ordelijk en betamelijk moeten worden verricht, en dat de gemeenteleden de handelingen begrijpen.

Aan het einde van de scriptie heb ik de aanbeveling gedaan om het knielen en het opheffen van de handen een plaats te geven in de gereformeerde eredienst.

Bijlage 1 – Observaties

In de inleiding heb ik het praktijkonderzoek ingeleid en toegelicht. Ik herhaal voor ieder observatieverslag de beschrijving van de geobserveerde gemeente die ik in de inleiding heb gegeven.

LEEF! Doetinchem

LEEF! Doetinchem is een op zichzelf staande evangelische gemeente met honderdvijftig leden. De gemeente is in 2003 geplant door de voorganger en zijn vrouw. De gemeente wordt geleid door drie echtparen. Er zijn veel kinderen en jongeren lid van de gemeente. Er zijn, redelijk oppervlakkige, banden met het Hillsong Netwerk. Op zondag zijn er twee samenkomsten, één gericht op de gasten en één op de gemeenteleden. De visie van LEEF! is als volgt verwoord: 'LEEF! verbindt mensen met God en elkaar. God houdt van deze wereld, die Hij gemaakt heeft, en van alle mensen die [er]op leven. Ieder mens is uniek, waardevol en welkom. LEEF! zijn we samen en we helpen en stimuleren elkaar om te groeien in gezonde relaties.'²⁶⁷

Op 16 februari heb ik een ochtendsamenkomst van LEEF! Doetinchem bijgewoond en geobserveerd. De gemeente komt samen op een afgelegen locatie aan de rand van Doetinchem, in een oude gymzaal. De kinderen en de jongeren van de gemeente hadden hun eigen samenkomst op een andere plek in het gebouw. Voor de samenkomst was er een moment van koffiedrinken. Op het moment dat de dienst begon, werden de lichten gedimd en scheen er alleen licht op het podium. De samenkomst begon met de muziekvideo van een seculier lied als binnenkoper, waarna het aanbeddingsteam de aanwezigen begeleidde in het zingen. Het aanbeddingsteam bestond uit één aanbeddingsleider, twee zangers die ook gitaar speelden, een pianist en een drummer. Achtereenvolgens werden een loflied, een overwinningslied, een lied van verootmoediging en een keuzelied gezongen. Met dit laatste is een lied bedoeld waarin de aanwezigen zingen dat zij de keuze voor God maken. Na het eerste grote blok, dat bestond uit afwisselend lofprijzing en gebed, en een moment voor de collecte, volgde het tweede blok, de preek. Na de preek werd er nog een loflied gezongen, waarna de dienst werd beëindigd. Muziek had een grote plaats in de dienst. Er werd veel gezongen. Er werd niet alleen tijdens het zingen muziek gemaakt, de muzikanten speelden ook tijdens het gebed en tijdens een gedeelte van de preek. Er waren geen andere liturgische onderdelen naast het zingen, bidden, collectemoment en de preek.

Het lichaam van de aanwezigen kreeg veel ruimte in de samenkomst. De fysieke omgeving was erop ingericht om de drempels weg te nemen die aanwezigen kunnen ervaren, zo vertelde een gemeentelid mij vóór de samenkomst. Alles was erop gericht de aanwezigen bij God te brengen. Door de zaal donker te maken werd de aandacht niet gericht op de aanwezigen. Tijdens het zingen en bidden stond de

---

²⁶⁷ www.leef-doetinchem.nl/wie-zijn-we [14 mei 2020]

gemeente. De liederen aan het begin van de dienst werden gezongen in een hoog tempo en dit had zijn invloed op de gemeente. Aan het begin van het blok lofprijzing werd door de meerderheid van de aanwezigen namelijk uitgebreid gedanst. De gemeente bewoog door de rijen heen en weer. De aanbiddingsleider riep de mensen op mee te doen. Zij gebruikte onder andere de volgende woorden: 'God wil ook dat we lol hebben'. Ze gaf ook zelf het voorbeeld. De aanbiddingsleider nam de gemeente mee door haar voorbeeld en haar oproepen. Ook de voorganger en de oudsten van de gemeente waren heel nadrukkelijk in hun gebaren, zij dansten, hieven de handen op, knielden. Door deze personen werd een situatie gecreëerd waarin al de lichamelijke handelingen tijdens het zingen helemaal op hun plaats waren. Een groot deel van de gemeente participeerde in de lichamelijke handelingen. Toch ervoer ik ook ruimte voor mensen die niet mee wilden in het dansen. Bij de eerste liederen werd ook geklapt door de aanwezigen en hieven de aanwezigen de handen op. De handen werden vooral opgeheven op momenten dat God werd geloofd of op momenten dat Jezus' overwinning werd bezongen. In het verloop van het blok lofprijzing werden de liederen en de bewegingen rustiger. Er werd steeds minder gedanst en geklapt. Tijdens het lied van verootmoediging knielde de voorganger op de eerste rij. Aan het einde van het blok werden de liederen intiemer en werden bepaalde zinnen erg vaak herhaald. Eén zin, waarin de gemeente zong de keuze voor God te maken, werd twintig keer herhaald in het tijdsbestek van tien minuten. Mensen stonden tijdens het keuzelied met gesloten ogen te zingen en gebaren kregen uitdrukkelijk een plaats. Het leek alsof de aanwezigen door hun gebaren wat ze zongen meer kracht wilden bijzetten. Door de herhaling, rustigere muziek en gesloten ogen leek bijna een soort trance te ontstaan.

De meerderheid van de aanwezigen gebruikte het lichaam nadrukkelijk in de aanbedding. Kort samengevat zijn de volgende lichamelijke handelingen waargenomen tijdens het zingen en bidden:

- Staan
- Opheffen van de handen
- Gebaren met de handen
- Klappen in de handen
- Sluiten van de ogen
- Dansen
- Knielen

[Pinkstergemeente Doetinchem](#)

Pinkstergemeente Doetinchem is verbonden aan de 'Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten', een kerkgenootschap. De gemeente telt zo'n tweehonderd leden, waaronder redelijk veel ouderen. De gemeente wordt geleid door een aantal echtparen en heeft een aantal mensen die voorgaan in de

diensten. Iedere zondag is er één samenkomst, die belegd wordt in de aula van een middelbare school. De gemeente wordt als volgt beschreven: 'Wij zijn een groep mensen die volgelingen willen zijn van Jezus. We zijn allemaal anders, en samen zijn we een huisgezin van God. In dit gezin is er plaats voor iedereen, jong en oud, rijk en arm, allochtoon en autochtoon en ga zo maar door. We kunnen van elkaar leren en elkaar aanvullen. We geloven dat iedereen uniek is, geschapen door God en dat een ieder gaven en talenten krijgt door de Heilige Geest. Zowel naar elkaar als naar de buitenwereld kunnen we zo een verschil maken en impact hebben.'²⁶⁸

Op 8 maart heb ik de samenkomst van de Pinkstergemeente in Doetinchem bijgewoond. Vóór de dienst was er gelegenheid voor koffiedrinken. Daarna begaf de gemeente zich richting de zaal, waarna een kort woord van welkom werd gesproken door de gastvrouw.²⁶⁹ Het begin van de dienst was gericht op de kinderen. Er werd een kinderlied gezongen, waarna de kinderen naar voren werden geroepen en werden toegesproken, waarop de gastvrouw voor de kinderen bad. Daarna vertrokken de kinderen naar elders voor hun eigen dienst. Na het kindermoment was er een tijd van aanbidding, er werd afwisselend gezongen en gebeden. Het bidden en zingen in de samenkomst waren nauw aan elkaar verbonden. Ze wisselden elkaar vaak af en in het grote gemeentegelied werden er ook liederen gezongen. Tijdens het grote gemeentegelied was er ruimte voor inbreng van alle aanwezigen: gemeenteleden baden voor verschillende dingen en er werden (tijdens het bidden) liederen ingezet. Er werden veel liederen gezongen in de samenkomst, vooral lofliederen. De liederen werden begeleid door een aanbiddingsteam. De aanbiddingsleider zong en speelde gitaar. Naast hem bestond het team uit een bassist, pianist en iemand die elektrisch gitaar speelde. Naast de liederen die door het aanbiddingsteam waren uitgezocht, was er ook ruimte voor inbreng van liederen uit de gemeente. Op de aanbidding volgde de preek. Deze werd door een vrouwelijke voorganger gehouden. Aan het einde van de preek was er ruimte voor een getuigenis van een gemeentelid dat aansloot bij de boodschap van de preek. Ter afsluiting werd er nog een lied gezongen en de zegen uitgesproken, waarop de dienst was afgelopen.

Aan het begin van de dienst zei de gastvrouw dat iedere aanwezige vrij was om dat te doen wat hij zelf prettig vond. Als iemand wilde staan, mocht hij gaan staan, maar wanneer iemand wilde blijven zitten kon hij blijven zitten. Wel waren er drie momenten in de dienst waarop de hele gemeente werd opgeroepen te gaan staan of juist te gaan zitten. Voor het eerste lied werd iedereen gevraagd te gaan staan en voor het gemeentegelied en bij de preek werd de gemeente gevraagd te gaan zitten. Over het algemeen stonden de meeste mensen tijdens het zingen van de liederen, en zaten de meeste mensen tijdens de gebeden. De persoon die in het gebed aan het woord was, ging echter wel staan.

---

²⁶⁸ www.pgd.nu/go/wij-zijn/ [14 mei 2020]

²⁶⁹ Ik gebruik hier het woord gastvrouw. Ik weet echter niet wat de officiële functie van deze vrouw was.

Tijdens de liederen met een snel tempo waren er aanwezigen die uitbundig in hun handen klaptten en meebewogen op de muziek, maar de grote meerderheid van de aanwezigen stond met de handen langs het lichaam. Enkele gemeenteleden stonden een groot deel van de aanbidding met hun handen opgeheven, ongeacht het soort lied dat gezongen werd. Tijdens het zingen van Opwekking 237, Jezus, wij verhogen U, waarvan in het interview met de aanbiddingsleider van de pinkstergemeente bleek dat het vaak gezongen wordt, hieven veel aanwezigen hun handen op. In dit lied wordt Jezus gevraagd om zijn troon te bouwen in het midden van de aanbeddende gemeente.

De lichamelijke uitingen hadden in deze samenkomst een bescheiden plaats. De gemeente stond en hief op een gegeven moment de handen op. Maar op een enkeling na bleef het hier ook bij. De volgende lichamelijke handelingen zijn waargenomen tijdens het zingen en bidden:

- Staan
- Zitten
- Opheffen van de handen
- Klappen in de handen
- Sluiten van de ogen
- Vouwen van de handen
- Meebewegen met de muziek

Mozaiek0318

Mozaiek0318 is een grote evangelische gemeente van zo'n vierduizend leden, gevestigd te Veenendaal. Deze gemeente is acht jaar geleden door Kees Kraayenoord geplant en sinds de planting sterk gegroeid. De gemeente trekt veel jongvolwassenen aan. Op zondagen zijn er drie diensten, om negen, elf en één uur. Het is nodig om drie diensten te houden omdat de hele gemeente niet in één dienst aanwezig kan zijn. De gemeente heeft een aantal voorgangers. De kerk wordt gekenmerkt door een hoge mate van professionaliteit in de organisatie van allerlei zaken. De gemeente wordt als volgt beschreven: 'Wij zijn een kerk waar je welkom bent, zoals je bent. Wij geloven dat Jezus van je houdt. Wie je ook bent, waar je ook vandaan komt en wat jouw verhaal ook is. Of je leven nu in puin ligt of alles op rolletjes loopt. Daarom heten we Mozaiek0318. Wij zijn een kunstwerk van gebrokenheid en Jezus is de Kunstenaar. Hij maakt van onze puinhoop en ons succes, onze twijfel en ons geloof een fantastisch mooi kunstwerk: een mozaïek.'²⁷⁰

Van Mozaiek0318 heb ik een samenkomst geobserveerd, die op 5 april live gestreamd werd. Aan het begin van de dienst werden na het woord van welkom votum en groet uitgesproken door een gastheer.

---

²⁷⁰ www.mozaiek0318.nl/go/over-mozaiek/wie-zijn-wij/ [14 mei 2020]

Na votum en groet volgde een blok waarin twee keer gebeden werd, verschillende liederen gezongen werden en waarin bijzondere aandacht was voor het gemeentezijn: mensen werden op de hoogte gebracht over het werk in de gemeente. De liederen die gezongen werden, waren een intochtslied en een aantal lofliederen. De liederen werden begeleid door vijf muzikanten: twee zangers, van wie één ook gitaar speelde, een bassist, een drummer en een pianist. Op het eerste deel volgde de preek, die gehouden werd door de voorganger. Na de preek werden nog twee lofprijzingsliederen gezongen en sprak de voorganger nog een gebed uit. De dienst werd beëindigd door de gastheer die nog enkele mededelingen deed, mensen opriep bij te dragen aan de digitale collecte en de luisteraars en kijkers een soort zegen meegaf: 'Wees gezegend en wees een zegen, in het bijzonder voor de mensen om je heen.'

Wat het lichamelijke aspect van het zingen en bidden betreft, kan ik alleen de handelingen van de muzikanten, gastheer en voorganger beschrijven. Tijdens het bidden sloot de gastheer zijn ogen. De voorganger had zijn ogen tijdens het gebed afwisselend open en dicht. Hij keek regelmatig op zijn laptop, waar hij waarschijnlijk zijn gebedspunten of de tekst van het gebed had staan. De gastheer en voorganger vouwden hun handen niet tijdens het gebed, maar zij maakten gebaren waarmee ze hun woorden benadrukten. De voorganger gebaarde tijdens het gebed op dezelfde manier als tijdens de preek, met gebaren die het gesprokene benadrukken. Tijdens het zingen was regelmatig te zien hoe de zangers de ogen sloten en hoe de zangeres (die geen gitaar in haar handen had) haar handen ophief. Ook andere muzikanten hieven sporadisch hun handen op. De handen werden vooral opgeheven op momenten dat Gods grootheid en koningschap bezongen werden en God geloofd werd, zoals bij het zingen van de woorden 'hosanna' en 'halleluja'. De zangeres maakte ook gebaren met haar lege hand (in haar andere hand had ze een microfoon). De gebaren leken geen andere functie te hebben dan het kracht bijzetten van wat zij zong. Vergelijk het met de gebaren die professionele zangers en zangeressen ook maken. Opvallend was dat tijdens het zingen van 'wij knielen neer, wij knielen neer' niet geknield werd. Er werd door de muzikanten niet uitbundig gedanst of bewogen. Iedere muzikant had zo'n 2 vierkante meter bewegingsruimte.

Naast de samenkomst heb ik ook de opname van het lied *Jezus Overwinnaar* bestudeerd. Dit lied is door Mozaiek Worship geschreven. In het lied wordt beschreven hoe Jezus heeft overwonnen en hoe Hij regeert. De Here Jezus wordt in dit lied direct aangesproken en geprezen. De opname van het lied is gemaakt tijdens de samenkomst op 20 januari 2019. Tijdens het zingen van het lied werd zichtbaar dat de muzikanten vaak de ogen sloten tijdens het zingen en ook vaak de handen ophieven. Dit gebeurde vooral op momenten dat Jezus direct geloofd werd en op momenten waarop Jezus' overwinning bezongen werd. De handen werden soms ook gebald opgestoken, als overwinningsgebaar. Voor sommige muzikanten en aanwezigen leek het opheffen van de handen ook een

standaardgebaar te zijn. Zij stonden, onafhankelijk van de specifieke woorden die gezongen werden, het grootste deel van het lied met de handen opgeheven. Er was een duidelijk verschil te zien tussen de bewegingen van de muzikanten en de bewegingen in de zaal. Op de voorste rij stonden enkele gemeenteleden die ook hun handen ophieven, maar verder in de zaal waren er nauwelijks mensen die handen ophieven. Het grootste deel van de mensen bewoog de handen of het lichaam niet. Aan het einde van het lied werd bescheiden geapplaudisseerd door de verschillende muzikanten en aanwezigen in de zaal.

In de samenkomsten was niet heel veel lichamelijke expressie waar te nemen, op de handelingen van het aanbiddingsteam na. Enkelingen, op de voorste rij, hieven wel de handen en gebaarden uitgebreid.

Kort samengevat kregen de volgende lichamelijke handelingen een plaats:

- Staan
- Opheffen van de handen
- Gebaren met de handen
- Klappen in de handen
- Sluiten van de ogen

Bijlage 2 – Interviews

Interviewvragen

De vragen die ik tijdens de interviews heb gesteld zijn als volgt verwoord, om zo helder te krijgen welke lichamelijke handelingen de geïnterviewden verrichten en waarom de geïnterviewden deze handelingen verrichten. Bij de interviews van de voorgangers lag de nadruk op de theologische onderbouwing van en de gemeentelijke visie op het lichamelijke aspect van het lied en het gebed. Naast de reguliere vragen hebben de voorgangers daarom nog een aantal extra vragen gekregen. Deze staan genoemd onder het kopje 'theologische motivatie'. Van al de onderstaande vragen zijn de eerste twee vragen onder het kopje 'persoonlijke motivatie' het belangrijkste. Voor de beantwoording van deze twee vragen is in de interviews de meeste tijd genomen. De andere vragen zijn hulpvragen om een genuanceerd en gedetailleerd antwoord op deze twee vragen te vinden.

Inleidend

- Hoe oud bent u?
- Hoe lang bent u al lid van uw gemeente?
- Waarom bent u lid van uw gemeente?
- Hoe zou u de samenkomsten omschrijven?
- Wat voor plaats heeft aanbidding in de samenkomst?

Persoonlijke motivatie

- Op welke manieren krijgt uw lichaam een plaats tijdens het zingen en bidden?
- Waarom gebruikt u uw lichaam op deze manier?
- Heeft wat er in de samenkomst gebeurt invloed op wat u doet?
- Wat wil u met de handelingen tot uiting brengen?
- Wat ervaart u tijdens de handelingen?
- Welke belemmeringen ervaart u soms?
- Welke verschillen zijn er tussen het gebruik van uw lichaam thuis en het gebruik van uw lichaam in de samenkomsten?
- Heeft u altijd uw lichaam op deze manier gebruikt?

Bestuurlijke organisatie

- Hoe wordt de gemeente in de samenkomsten aangemoedigd om bepaalde handelingen te verrichten?
- Zijn de handelingen altijd voor alle aanwezigen te begrijpen?
- Is het aan iedereen zelf om te bepalen wat hij of zij doet?
- Zijn er grenzen aan de handelingen die acceptabel zijn?

Theologische motivatie²⁷¹

- Wat is de theologische motivatie voor de plaats die al deze handelingen krijgen in de samenkomsten?
- Waarom is er ruimte voor al deze bewegingen in een samenkomst waarin de gelovigen God ontmoeten?
- Komt u de handelingen die u verricht en de handelingen die in de samenkomsten door anderen verricht worden, ook tegen in de Bijbel?
- Zijn de handelingen in overeenstemming met wie God zelf is? Met zijn genade, liefde, heiligheid etc.?
- Welke rol speelt de Heilige Geest bij al de bewegingen die gelovigen maken en de houdingen die ze aannemen?

Interviewverslagen

Hier volgen verslagen van de interviews die hebben plaatsgevonden. In de verslagen heb ik voornamelijk beschreven welke lichamelijke handelingen de geïnterviewde verricht in de samenkomsten tijdens het zingen en bidden, en waarom de geïnterviewde deze lichamelijke handelingen verricht. Daarnaast hebben ook andere relevante en opmerkelijke uitspraken een plaats gekregen.

LEEF! Doetinchem

Voorganger

Het interview met de voorganger van LEEF! Doetinchem heeft plaatsgevonden op 4 mei 2020 via WhatsApp-video-oproepen. Het interview duurde anderhalf uur. De voorganger is een man van vijftig jaar. Hij heeft de gemeente zelf gesticht. De voorganger heeft geen theologische scholing.

In het interview werd duidelijk dat de samenkomsten op de zondagochtend sterk gericht zijn op mogelijk aanwezige gasten. Veel wordt op de gasten aangepast, om voor hen de stap om de samenkomst binnen te komen zo klein mogelijk te maken. Voor de voorganger is het belangrijk dat de lichamelijke handelingen de aanwezigen naar God brengen. Daarom is er geen ruimte voor vreemde, afleidende handelingen die voor andere aanwezigen de weg naar God blokkeren. Daarom is er een aantal jaren geleden besloten om 'vreemde elementen', zoals het vlaggen of spreken in tongen, te weren uit de ochtendsamenkomsten. Voor mensen van buiten de gemeente moet alles wat er in de

---

²⁷¹ Deze vragen heb ik niet gesteld aan de voorganger van de Pinkstergemeente die ik als eerste interviewde. In de loop van het onderzoek werd duidelijk welke aspecten van de lichamelijke handelingen onderbelicht waren gebleven. Daarom heb ik deze concrete vragen later zo verwoord om juist op de onderbelichte gebieden antwoord te krijgen. Dit betekent echter niet dat de voorganger van de Pinkstergemeente helemaal niet gesproken heeft over de onderwerpen waarover deze vragen gaan.

dienst gebeurt te begrijpen zijn. Al de handelingen die hij tegenkomt in de Bijbel en die in onze cultuur niet vreemd of 'choquerend' zijn, kunnen een plaats krijgen in de samenkomst. Zo kan het ook gebeuren dat een bepaalde handeling in de ene gemeente wel een plaats krijgt en in de andere niet. Deze verscheidenheid mag er volgens de voorganger zijn. De voorganger was kritisch over de ongecontroleerde handelingen die hij wel eens tegenkwam in andere charismatische gemeenten, die de gelovige zouden zijn ingegeven door de Heilige Geest. Hij noemde als voorbeeld een 'oeh-geluid' dat een andere voorganger weleens maakt. De Heilige Geest kan verantwoordelijk zijn voor de lichamelijke handelingen, maar is dat niet altijd. Voor de voorganger is van groot belang wat de Bijbel over bepaalde zaken zegt. In het interview haalde hij regelmatig Bijbelteksten aan. Zo sprak hij bijvoorbeeld over vers 8 van 1 Timotheüs 2.²⁷²

Zelf verricht hij veel verschillende handelingen in de samenkomsten. Hij heft zijn handen op, hij knielt, hij buigt, hij danst. De handelingen zijn daden van aanbidding. Het opheffen van de handen is een uiting van dankbaarheid. Het knielen is een uiting van overgave en zelfvernedering. Het dansen is een uiting van vreugde. Voor de voorganger is een bepaald besef van wie God is vaak de aanleiding voor de handelingen. Zo kan een besef van Gods genade de voorganger vreugdevol aan het dansen brengen. Een besef is voor de voorganger meer dan een gevoel.

Muzikant

Het interview met één van de muzikanten van het aanbeddingsteam van LEEF! Doetinchem heeft plaatsgevonden op 31 maart 2020 via Skype. Het interview duurde een uur. De muzikant is een man van negentien jaar. Hij is drie jaar lid van de gemeente en al die jaren ook werkzaam geweest in het aanbeddingsteam. Hij zingt en hij speelt gitaar. Voorheen was hij lid van een Indonesische Pinkstergemeente.

Aanbedding en verbinding waren kernwoorden in het interview. Aanbedding heeft een grote plaats in de samenkomsten. Aanbedding is ook meer dan alleen maar het spreken van woorden van lofprijzing. Aanbedding is een levensstijl. De geïnterviewde noemde het grootmaken van God het doel van de aanbidding. De aanbidding heeft echter ook nog een ander doel. Door de aanbidding komt de gelovige in verbinding met God. Als muzikant helpt hij de gemeente daarin. De muzikant had veel aandacht voor de plaats van muziek ten opzicht van de lichamelijke handelingen. Muziek kan de handelingen op gang brengen. Soms kan echter ook een gevoel vanbinnen of de persoonlijke keuze de persoon in beweging zetten. De lichamelijke handelingen zijn daden van aanbidding. De lichamelijke handelingen kunnen echter ook bij de gelovige bepaalde zaken in herinnering brengen, wie God is en wie hijzelf

---

²⁷² 'Ik wil dat bij iedere samenkomst de mannen met geheven handen bidden, vol toewijding, zonder wrok of onenigheid.'

voor God is. Als muzikant is hij een voorbeeld voor de aanwezige gemeente en zorgt hij voor verbinding tussen God en de gemeente. De geïnterviewde vertelde hoe het sluiten van de ogen eraan bijdraagt dat aanwezigen vrijmoediger zijn en bijvoorbeeld antwoord durven te geven op de vraag aan het einde van de dienst wie zijn leven aan Jezus wil geven. Als niemand je ziet, schaam je je ook minder. De muzikant stelt dat bijna alle bewegingen een plaats kunnen krijgen in de samenkomsten. De enige grens die volgens hem gesteld wordt, is dat je een ander niet heel ernstig mag hinderen. Hierbij denkt hij vooral aan bewegingen die zo wild zijn dat ze een ander in gevaar brengen.

De handelingen die hij zelf verricht zijn: staan, het opheffen van de handen, dansen, gebaren en knielen. Deze lichamelijke handelingen horen er volgens hem gewoon bij. Het is voor de geïnterviewde een kwestie van discipline. Ook als zijn lichaam hem tegenwerkt en hij eigenlijk niet wil, neemt hij toch de stap om de bewegingen te maken. De bewegingen zijn voor hem een hulp om te herinneren waar het eigenlijk om gaat. De geïnterviewde beschrijft zichzelf als een introvert persoon. Daarom zijn zijn handelingen ook niet heel uitbundig. Als hij bijvoorbeeld danst in de samenkomsten, dan is dat vooral een heen en weer schuifelen. De gemeente staat tijdens het zingen omdat het staan een actieve houding is. Als mensen staan, nemen ze deel aan de aanbidding. Het opheffen van de handen is voor hem een uiting van afhankelijkheid naar God. Het knielen is voor de geïnterviewde een kwetsbare houding. In het knielen geeft de gelovige zich over aan God. De muzikant kiest die gebaren uit die hij ook tegenkomt in de Bijbel. Hij noemde de tekst in Timotheüs waarin Paulus de mannen in de gemeente opdraagt met opgeheven handen te bidden.²⁷³ Wat de gelovigen doen in de aanbidding heeft ook alles met de Heilige Geest te maken. De Heilige Geest werkte in de Bijbel door deze handelingen en zo werkt de Heilige Geest vandaag de dag ook nog.

Participant

Het interview met de participant uit LEEF! Doetinchem heeft plaatsgevonden op 2 april 2020, via Skype. Het interview duurde anderhalf uur. De participant is een man van 45 jaar en hij is veertien jaar lid van de gemeente. Deze man heeft het conservatorium gedaan, de dansopleiding.

In het gesprek met deze participant werd duidelijk dat er een groot verschil is tussen de ochtendsamenkomsten van LEEF! en de avondsamenkomsten. De ochtendsamenkomsten zijn op mogelijke gasten aangepast en vinden plaats zoals beschreven is in bijlage 1. In deze ochtenddiensten is er ruimte voor bewegingen die men ook kan tegenkomen in het dagelijks leven, zoals het opheffen van de handen, het dansen of springen. Zo hebben ze weleens een polonaise gedaan in een samenkomst. Mensen van buiten de gemeente moeten de handelingen kunnen begrijpen. De geïnterviewde vergeleek de bewegingen in de samenkomst met de bewegingen die iemand maakt

---

²⁷³ 1 Timotheüs 2:8.

tijdens een concert. Uit het gesprek met deze participant werd duidelijk hoe de ochtendsamenkomsten in de loop der jaren steeds meer gestructureerd werden. Er worden volgens de geïnterviewde twee andere eisen gesteld aan de handelingen die verricht worden, naast de eis van de begrijpelijkheid. Ze moeten de orde in de samenkomst niet wegnemen en ze moeten op een veilige manier gebeuren. De avondsamenkomsten zijn echter veel minder gestructureerd en er is veel meer ruimte voor inbreng uit de gemeente. In de avondsamenkomsten is er wel ruimte voor elementen die vreemd heel overkomen op mensen van buiten de gemeente, zoals het vlaggen en het spreken in tongen.

God geeft veelkleurigheid in de schepping, en dus ook veelkleurigheid in de manieren waarop men aanbidt en het lichaam gebruikt in de aanbidding, volgens de participant. Een ieder mag gebruiken wat hij of zij van God ontvangen heeft. Het lichaam heeft zijn eigen plaats in de aanbidding, het kan tot uiting brengen wat er in de gelovige omgaat. De handelingen die in de aanbidding van de geïnterviewde participant een grote plaats krijgen, zijn het dansen en het opheffen van de handen. Dans is voor de geïnterviewde een belangrijk uitingsmiddel, omdat dans ook iets is waar hij in het dagelijks leven mee bezig is. Dansen is voor deze man een uiting van verbondenheid met God. Tijdens de avondsamenkomsten gebeurt het regelmatig dat hij tijdens het gebed of het zingen danst. Hij zoekt de bewegingen uit die passen bij de woorden die er klinken. Deze handelingen 'zetten iets neer in de hemelse gewesten', ze bewerkstelligen iets. Door de bewegingen strijdt hij tegen de kwade machten. De handelingen worden ook verricht om verbinding te creëren. Door de bewegingen opent de gelovige zich voor God. De geïnterviewde verricht de handelingen niet alleen voor zichzelf, maar hij beweegt ook voor anderen. Hij getuigt in de dans met zijn lichaam. Zo is zijn bewegen, en dan vooral zijn dansen, opbouwend voor anderen. De lichamelijke handelingen zijn daarnaast ook een manier om emoties te uiten. De participant gaf aan dat hij door de dans of het opheffen van de handen uiting wil geven aan wat er in hem gebeurt, of aan woorden die er gesproken of gezongen worden.

Uit deze drie interviews werd duidelijk dat er veel ruimte is voor de verschillende lichamelijke handelingen in de samenkomsten van LEEF! en dat de aanwezigen een grote vrijheid hebben om zelf invulling te geven aan de handelingen. Lichamelijke handelingen zijn belangrijke uitings- en aanbiddingsvormen. Er worden maar een paar grenzen gesteld aan de lichamelijke handelingen die worden toegelaten: De handelingen moeten voor gasten te begrijpen zijn en niet vervreemdend werken. De handelingen mogen de orde van de dienst niet in gevaar brengen. Daarnaast mogen de handelingen de veiligheid van andere aanwezigen niet in gevaar brengen. De bewegingen moeten daarom met een zekere mate van controle verricht worden.

Voorganger

Het interview met één van de voorgangers van Pinkstergemeente Doetinchem vond plaats op 26 maart 2020, via Skype. Het interview duurde anderhalf uur. Deze voorganger heeft theologie gestudeerd in Amsterdam, aan de theologische hogeschool Azusa, het opleidingsinstituut van de Verenigde Pinksteren Evangeliegemeenten. Na zijn afstuderen is hij werkzaam geweest als jongerenwerker in de Pinkstergemeente te Doetinchem. Een aantal jaar geleden is hij wegens gezondheidsredenen gestopt met dat werk en sindsdien werkt hij bij Derek Prince Ministries Nederland. Hij is nog wel, samen met zijn vrouw, oudste in de gemeente en gaat ook nog weleens voor in de diensten. Hij is 37 jaar en tien jaar lid van de gemeente. Van oorsprong komt de voorganger uit een Nederlands Gereformeerde Kerk.

De voorganger noemde drie lichamelijke handelingen die een grote plaats krijgen in de samenkomsten van de Pinkstergemeente: Het staan, het opheffen van de handen en het klappen. Dit zijn de meest gangbare handelingen. Volgens de voorganger wordt het opheffen van de handen door de leden van zijn gemeente als een typische Pinksterhandeling gezien. Welke lichamelijke handelingen men verricht is een uiterst persoonlijke zaak. In de samenkomsten is het aan eenieder om te bepalen wat hij of zij doet. De voorganger gaf aan dat jammer te vinden, graag zou hij meer gemeenschappelijkheid zien in de handelingen die worden verricht. Tegelijkertijd wil hij uit de buurt blijven van de handelingen als standaardrituelen. Daarom is variatie in de bewegingen belangrijk, want zo neemt de gemeente bewust deel. De voorganger vertelde ook dat de gemeente moet doen wat er gezongen wordt. De voorganger vindt het gek als er gezongen wordt over knielen, maar de gemeente niet knielt. Knielen is niet gebruikelijk in de samenkomsten. Zijn verklaring hiervoor is dat het knielen gênant kan zijn en fysiek ongemakkelijk. De gemeente is het niet gewend, ook al doet hij het zelf soms wel. Er wordt wel soms gevlagd in de samenkomsten. Het vlaggen is volgens de voorganger een proclameren, een zichtbaar maken van een geestelijke realiteit. De voorganger legde ook uit waar de verschillen in lichamelijke houding tussen traditionele en charismatische kerken vandaan komen. Volgens hem heeft het te maken met het beeld dat de leden van de verschillende gemeentes van God hebben. In traditionele kerken wordt God eerder als een Koning gezien. In de aanwezigheid van een koning is een eerbiedige, ingetogen houding op haar plaats. In de charismatische kerken wordt Jezus als Vriend gezien. Als je bij een vriend komt, voel je je vrijer dan wanneer je bij een hoog verheven koning komt.

De lichamelijke handelingen zijn voor de voorganger een vanzelfsprekend onderdeel van de aanbidding. Hij gaf aan dat hij naast het staan, opheffen van de handen en het klappen ook weleens knielt in de samenkomsten. Het knielen is een daad van onderwerping en erkenning van Gods grootheid. Het knielen kan een gevolg zijn van een bepaald fysiek gevoel in de benen waar hij op reageert. De voorganger liet in het midden of dit fysieke gevoel van de Heilige Geest afkomstig was of

dat het een aangeleerd gevoel was. Het knielen kan echter ook een bewuste keuze zijn. De voorganger stelt dat hij bereid moet zijn om God ook fysiek te aanbidden en gehoorzaam te zijn, ook als zijn hoofd er niet naar staat en hij het niet voelt. De mens dient God met zijn hele wezen, dus ook met zijn lichaam. Naast het knielen strekt de voorganger zich een heel enkele keer uit op de grond. In het zich uitstrekken op de grond gaat de gelovige nog een stap verder dan knielen en maakt hij zich nog kleiner. Dit heeft hij in de samenkomsten van de Pinkstergemeente in Doetinchem nog niet gedaan. Naast dat de handelingen iets tot uiting brengen, kunnen de handelingen je, volgens de voorganger, ook helpen om geconcentreerd te zijn in het zingen en bidden. Dit gaat op voor het staan, maar ook voor het knielen. De voorganger geeft de bewegingen die hij ziet in de Bijbel een plaats in zijn persoonlijke aanbidding. Dit kwam in het interview meerdere malen terug.

Aanbiddingsleider

Het interview met één van de aanbiddingsleiders van Pinkstergemeente Doetinchem heeft plaatsgevonden op 30 maart, bij mij thuis. Het gesprek duurde twee uur. De man is vijftig jaar oud. Hij heeft, net als de voorganger, bij Derek Prince Ministries Nederland gewerkt.

Voor de aanbiddingsleider is het aanbidden van God een belangrijk onderdeel van de samenkomsten. In de aanbidding staat God centraal, niet de eigen emoties of ervaringen. 'Als we Hem grootmaken, worden alle andere dingen klein.' Zo is de aanbidding ook opbouwend voor de gelovige zelf, hij gaat de dingen in het juiste perspectief zien. De grote aanwezigheid van lichamelijke bewegingen werd door de aanbiddingsleider als een kenmerk van de Pinksterbeweging bestempeld. In de samenkomsten krijgen volgens de aanbiddingsleider veel bewegingen een plaats. Er wordt geklapt, gedanst, gevlagd, de handen worden in de lucht gestoken. Er zou van de aanbiddingsleider echter wel meer mogen worden gedanst, er zou meer vreugde en vrijheid in de samenkomsten mogen zijn. De verschillende handelingen die een plaats krijgen in de samenkomsten brengen verschillende dingen tot uiting. In het buigen van het hoofd komen nederigheid en verootmoediging tot uiting. Het dansen en het klappen zijn uitingen van vreugde en vrijheid. Het opheffen van de handen is een uiting van adoratie, dankbaarheid en verlangen. Het vlaggen is een uiting van vreugde en strijdbaarheid. De geïnterviewde maakte de vergelijking met de rol die vaandels in het leger hebben. Al de verschillende handelingen zijn tekenen van overgave. De handelingen brengen niet alleen iets tot uiting, maar de handelingen helpen de gelovige ook gericht te zijn op God. In de aanbidding is de gelovige volledig op God gericht, daar helpen de bewegingen en houdingen dus ook bij. De lichamelijke aanbidding moet zuiver zijn. De handelingen mogen niet uitgevoerd worden om gezien te worden. Zolang de gelovigen in hun bewegingen op God gericht zijn is er ruimte voor welke beweging dan ook.

Als aanbiddingsleider heeft hij als taak zelf God te aanbidden. Als hij zelf op een zuivere manier God aanbidt, gaat de rest wel mee. Zelf gebruikt hij zijn lichaam op verschillende manieren in de samenkomsten. Hij klapt, danst, heft zijn handen op, buigt zijn hoofd, knielt en gaat languit op de grond liggen. Vooral deze laatste twee zijn handelingen waaraan de aanbiddingsleider veel waarde hecht. Hij ziet ze als bevrijdende handelingen, omdat hij zich in die handelingen compleet kan overgeven aan God. Zo werken deze handelingen ook genezend. Hij voert het knielen en het zich uitstrekken op de grond echter niet zo vaak uit, omdat hij daarvoor een bepaalde geestelijke hoogte moet bereiken. Voor de aanbiddingsleider is het van groot belang dat de handelingen die hij verricht ook voorkomen in de Bijbel.

Participant

Op 1 april 2020 heb ik een gemeentelid van Pinkstergemeente Doetinchem geïnterviewd, via WhatsApp-video-oproepen. Het interview duurde 55 minuten. Het gemeentelid is een vrouw van 33 jaar en is tien jaar lid van de gemeente. Van jongs af aan is zij lid geweest van een Pinkstergemeente. Zij is getrouwd met de voorganger van Pinkstergemeente Doetinchem die ook geïnterviewd is. Ze is opgeleid tot leraar Nederlandse gebarentaal.

Volgens de geïnterviewde participant zijn de handelingen die iemand verricht nauw verbonden aan de persoon zelf. Zo laten de gebaren die iemand maakt en de houding die hij aanneemt ook zien wat er in de persoon zelf omgaat. Er moet een balans zijn tussen de individuele gelovige en de gemeente als geheel in de aanbedding en dus ook in de lichamelijke handelingen. Er is ruimte voor persoonlijke voorkeuren en uitingen, maar er moet ook een eenheid zijn in de handelingen. Ze gaf aan dat ze het als heel mooi ervaart wanneer de gemeente verbonden is in de lichamelijke aanbedding.

In het interview werd duidelijk dat de participant op veel verschillende manieren haar lichaam inzet in de samenkomsten. Zij danst, vlagt, heft haar handen op, spreekt met haar handen, knielt en gaat op de grond liggen. Al deze handelingen zijn voor de vrouw expressiemiddelen. God heeft de mens op een bepaalde manier geschapen, met lichaam, geest en ziel, en zo de mens verschillende manieren gegeven om zich te uiten. Dansen is voor haar bijvoorbeeld een uiting van vreugde of nog sterker: 'een uitbarsting van blijheid', en knielen een uiting dat zij zichzelf ondergeschikt maakt aan God. De bewegingen kunnen ook uitingen van verlangen zijn, een verlangen dat God in haar zal werken. Dansen kan zo bijvoorbeeld niet alleen een uiting van vreugde zijn, maar ook een uiting dat zij ernaar verlangt dat God vreugde in haar bewerkt. Zij geeft door de bewegingen echter niet alleen uiting aan wat in haar speelt, ze stelt ook dat ze door te vlaggen of te dansen 'uiting geeft aan Gods majesteit'. Door het vlaggen en het dansen wil zij een beeld geven aan de woorden die gezongen worden. De geïnterviewde is zich ervan bewust dat het vlaggen voor sommige mensen afleidend of ongepast kan zijn. Op

momenten dat zij vlagt gaat zij daarom achter in de zaal staan. Zo trekt ze niet alle aandacht naar haarzelf toe. Soms zingt de vrouw niet in het Nederlands, maar in de Nederlandse gebarentaal. In deze taal, die veel nauwer dan het Nederlands verbonden is aan expressie en lichaamshouding, kan zij soms meer zeggen dan in het Nederlands. Voor de vrouw vormen de woorden die gesproken en gezongen worden en de gebaren die ze verricht een paar, ze horen bij elkaar. De lichamelijke handelingen zijn niet alleen expressiemiddelen. De vrouw gaat in de samenkomsten ook staan en heft haar handen op om zo op God gericht te zijn. Tijdens het gebed zijn de handelingen die ze verricht rustiger. Er is bijvoorbeeld geen ruimte voor het dansen en het vlaggen tijdens het gebed, met uitzondering van de momenten van gebedsstrijd. Met gebedsstrijd doelt ze op het indringende bidden voor anderen. Tijdens het bidden krijgen het opheffen van de handen, het opleggen van de handen en zegenende gebaren door de gemeente wel een plaats.

Mozaiek0318

Participanten 1 en 2

Op 31 maart heb ik twee gemeenteleden van Mozaiek0318 geïnterviewd via Microsoft Teams. De twee gemeenteleden zijn een verloofd stel, de man is 31 jaar en de vrouw is 28 jaar oud. Beiden komen van oorsprong uit de Protestantse Kerk in Nederland. Ze zijn vijf jaar lid in Mozaiek0318. Het interview duurde een uur.

Uit het interview werd duidelijk dat er niet veel verschillende handelingen verricht worden in de samenkomsten van Mozaiek0318. De gemeente staat tijdens het zingen en zit tijdens het bidden. Mensen heffen hun handen op. Slechts in zeer uitzonderlijke situaties dansen, knielen of vlaggen enkele van de aanwezige gemeenteleden. De mensen die vrijer zijn in de lichamelijke handelingen gaan vaak op de eerste rij staan. In de ogen van de geïnterviewde participanten is groepsgedrag ook een reden waarom mensen bewegingen maken en bijvoorbeeld hun handen opsteken. Ze waren hier niet negatief over. Zo werkt het gewoon. Mensen worden door elkaar beïnvloed en nemen elkaar mee.

Bij deze twee gemeenteleden krijgt het lichaam een beperkte plaats in de samenkomsten. Ze staan, net als de rest van de gemeente, tijdens het zingen en zitten tijdens het bidden. Het staan is een natuurlijke houding tijdens het zingen. Als men staat is men actiever en zingt men bovendien ook beter. Het zitten tijdens het gebed is een ontspannen houding. Daarnaast houdt de vrouw soms haar handen ontvangend op voor haar lichaam en heft ze haar handen zegenend op als iemand in de samenkomst gezegend wordt. De man gebruikt zijn handen niet op deze manier. Beide sluiten hun ogen en vouwen hun handen tijdens het bidden. De handelingen die ze verrichten, verrichten ze voornamelijk om praktische redenen. Ze staan tijdens het zingen om zo actief en betrokken te zijn. Ze vouwen hun handen en sluiten hun ogen tijdens het bidden om zo gefocust te blijven op God. De vrouw

houdt daarnaast soms haar handen op waarmee ze uit dat ze God toelaat. Voor de handelingen die de vrouw met haar handen verricht heeft ze wel nodig dat ze God op een sterke manier ervaart. De reden die de man gaf voor de beperkte manier waarop hij zijn lichaam gebruikt was een gebrek aan behoefte. Ook speelde mee dat zij beiden in kerken zijn opgegroeid waar bijvoorbeeld het opheffen van de handen en het knielen in de samenkomsten niet gebruikelijk waren. Daarnaast speelt ook een gevoel van schaamte een rol, het voelt raar om de handen op te heffen of om te knielen waar al die mensen bij zijn. Ze ervaren in de samenkomsten ook de ruimte om op hun sobere manier een lichamelijke houding aan te nemen. De oproepen die in de samenkomsten weleens klinken om een bepaalde handelingen uit te voeren ervaren ze niet als dwingend.

Participant 3

Op 1 april 2020 heb ik een ander gemeentelid van Mozaiek0318 geïnterviewd. Het interview heeft plaatsgevonden via Skype en duurde een uur. De geïnterviewde is een vrouw van 33 jaar. Voordat ze lid werd van Mozaiek0318 is ze lid geweest van een evangelische kerk, een Baptistengemeente en een Nederlands Gereformeerde Kerk. Uiteindelijk is ze lid geworden van Mozaiek0318 omdat de muziek modern is en de preek gedegen. Ze is één jaar lid van Mozaiek0318.

Voor deze geïnterviewde is de situatie waarin ze zich bevindt van grote invloed op de handelingen die ze verricht. Thuis en in samenkomsten van charismatische kerken is zij veel vrijer en ervaart ze wel de vrijheid om bijvoorbeeld haar handen op te heffen. In de samenkomsten van Mozaiek0318 ervaart ze die vrijheid niet, omdat het daar niet zo gebruikelijk is dat mensen de handen opheffen. Ze heeft het gevoel dat ze anderen in de weg staat als ze wel uitbundig de handen opheft of danst. Voor de geïnterviewde is het belangrijk dat de lichamelijke handelingen oprecht zijn. Het gaat uiteindelijk om het hart achter de bewegingen. Het gevoel is daarom voor de geïnterviewde een te wankel basis voor de bewegingen. De gelovige moet de bewegingen bewust kiezen en uitvoeren, en hij moet er eerlijk in zijn.

De geïnterviewde gaf aan dat de hele persoon een plaats moet krijgen in de samenkomst, dus ook het lichaam. In de aanbidding geeft de gelovige zichzelf als offergave, zoals de persoon zelf is, inclusief lichamelijke handelingen. Dit kan dus per persoon verschillen. In de loop van het interview werd duidelijk dat de bewuste keuze om bepaalde lichamelijke handelingen uit te voeren bij haar vaak vooropgaat. Ze sluit bewust haar ogen en plaatst haar handen in een biddend gebaar voor haar lichaam om zo op God gericht te zijn. Op momenten dat ze niet in de juiste stemming is en met haar gedachten elders is, maakt ze bewust de keuze om een bepaalde lichamelijke houding aan te nemen. De handelingen zijn een hulp om verbinding met God te krijgen. Soms volgt een ervaren van God op de handelingen die ze uitvoert. Ze sluit haar ogen om zich te kunnen concentreren, om de woorden die

ze zingt tot zich door te laten dringen. Als ze haar ogen sluit is ze helemaal op God gericht en vallen de mensen om haar heen langzaam weg. Met het opheffen van de handen strekt ze zich uit naar God en met het ophouden van haar handen uit ze een verlangen naar vervulling. Naast al de genoemde handelingen klapt ze ook in de samenkomsten van Mozaiek0318 en danst ze in de samenkomsten van andere gemeenten waarin voor het dansen wel ruimte is. De gemeente kan dansen in de samenkomst zoals David danste voor de ark. Het dansen is voor haar een natuurlijke reactie op het zingen en de muziek. De bewegingen die ze tegenkomt in de Bijbel zijn echter geen richtlijnen, het zijn slechts voorbeelden.

Participant 4

Op 2 april 2020 heb ik een vierde gemeentelid van Mozaiek0318 geïnterviewd. Het interview heeft via Skype plaatsgevonden en duurde vijftig minuten. De geïnterviewde is een man van 25 jaar. Hij is anderhalf jaar lid van de gemeente. Voorheen was hij lid in een gemeente van de Vergadering van Gelovigen.

De geïnterviewde participant beschreef de samenkomsten van de gemeente als laagdrempelig, gastvrij en goed georganiseerd. Hij beschrijft hoe het aanbiddingsteam de gemeente aanmoedigt om ook met het lichaam God te prijzen. Het aanbiddingsteam geeft zelf het voorbeeld en de voorganger roept de gemeente soms ook op om bepaalde lichamelijke handelingen uit te voeren, zoals het applaudiseren voor God of het knielen tijdens een bijzondere dienst. De geïnterviewde beschreef ook hoe tijdens de kinderliederen gebaren een plaats kunnen krijgen. De geïnterviewde stelde dat de gebaren de kinderen helpen om de tekst beter tot zich te nemen. Hij vertelde ook hoe na liederen weleens geapplaudisseerd werd. Dit applaudiseren na de liederen vond de geïnterviewde niet zo gepast. De gemeente is dan teveel op de muzikanten gericht en te weinig op God.

De handelingen die hij een plaats geeft in de samenkomsten zijn handelingen waarmee hij God eert. Door de handelingen laat hij aan God zien dat hij God aanbidt. Met de handelingen beaamt hij de woorden die gezongen worden. Hij vertelde ook dat muziek een grote rol heeft met betrekking tot de lichamelijke handelingen. Muziek kan hem in beweging zetten, hij kan mee gaan klappen of mee gaan tikken met de voeten. Beweging is een natuurlijke reactie op sommige soorten muziek. Hiernaast heft de geïnterviewde tijdens het zingen zijn handen op, soms met gebalde vuisten, soms met de handpalmen naar boven, soms met de handpalmen naar voren. Het opheffen van de handen is een uiting van overgave en een uiting waarmee hij laat zien dat hij wil ontvangen wat God hem wil geven. Ook heft de geïnterviewde de handen op om zo wat Jezus heeft gedaan te proclameren. Vooral bij het lied *Jezus Overwinnaar* doet hij dat. De juiste stemming is voor de geïnterviewde belangrijk. Hij moet in de juiste stemming zijn voordat hij de lichamelijke handelingen verricht. Hij kan zo niet meteen aan

het begin van de dienst met de handen in de lucht staan, hij moet er even inkomen. In de praktijk betekent dit dat hij bewust zijn aandacht op God moet richten en bewust mee moet doen. Andere mensen die bewegingen maken kunnen hem ook meenemen, dat werkt drempelverlagend. Tijdens het bidden moeten de handelingen die hij verricht eerbiedig zijn en hem helpen gefocust te zijn. Hij staat soms, zit soms. Hij sluit zijn ogen en vouwt meestal zijn handen. Als er voor anderen gebeden wordt maakt hij soms een zegenend gebaar. Een enkele keer heft hij tijdens het gebed zijn handen op, om God uit te nodigen of wanneer er een strijdgebed plaatsvindt.

Transcriptie

Dit is de transcriptie van het interview met één van de voorgangers van de Pinkstergemeente die op 26 maart 2020 heeft plaatsgevonden. 'I' staat voor 'interviewer', dat ben ik. 'PV' staat voor 'Pinkstergemeente-Voorganger', dat is de geïnterviewde.

[Aan het begin van het gesprek hebben we kort gesproken over de bijzondere situatie die is ontstaan door de verspreiding van het coronavirus, en hoe alles nu zo anders is. Nadat ik de geïnterviewde om toestemming had gevraagd om het interview op te nemen, heb ik mijn onderzoek en het interview kort ingeleid. Hierna begon het daadwerkelijke interview.]

I1: Wat is jouw leeftijd?

PV1: Ik ben 37

I2: Hoe lang ben jij lid van de Pinkstergemeente in Doetinchem?

PV2: Sinds september 2009. Dus dat is, zeg maar, 10,5 jaar.

I3: Waarom ben je lid in deze gemeente?

PV3: Ik studeerde af in de theologieopleiding en ik wilde aan de slag in de gemeente. En bij ons op de opleiding, wat de ambtsopleiding (niet officieel, maar officieus) is van de Pinksteropleiding, kwam een mail binnen vanuit Doetinchem dat zij een echtpaar zochten voor het jongerenwerk. En dat werd doorgestuurd naar de mensen die afgestuurd waren, en een aantal daarvan kende ik goed. En ik was op dat moment met mijn eindstage bezig en mijn scriptie. Ik was mijn scriptie aan het afronden. Het was zomer 2009, en ik heb die in augustus ingeleverd. Ik kreeg de mail niet, maar ik kreeg die doorgestuurd van een klasgenoot. En toen ben ik naar de website gaan kijken en heb ik contact gehad. Ik ben met [naam vrouw] een keertje undercover deze kant op gereden op een zondag om te kijken hoe het hier aan toe ging. Een gesprek gehad en nog een gesprek gehad en nog een gesprek gehad. En toen hebben ze mij aangenomen en [naam vrouw] mocht ook meedoen, zij werd geacht mee te doen.

I4: Dus eigenlijk twee voor de prijs van één, dat was het idee erachter?

PV4: Ja precies. Ze wilden niet een single. Ze zochten breder. Daar kan ik me ook wel iets bij voorstellen. Ik weet ook niet of ik het zo zou doen. Goed, ik had al stages en jongerenwerk gedaan en ik had [naam vrouw] leren kennen toen we tienerwerk deden op conferenties een aantal jaar achter elkaar.

I5: Dat lag je dus al wel, dat tienerwerk?

PV5: Meteen voorganger worden dat zag ik niet zo zitten, überhaupt ambieerde ik dat niet zo erg. Maar dat leek me goed, toen zijn we vanuit Lelystad naar Doetinchem verhuist.

I6: Wat waren jullie van tevoren?

PV6: [Naam vrouw] is echt opgegroeid als pinkstermeisje. Ik ben opgegroeid in de Nederlands Gereformeerde Kerk, tot mijn vijftiende. Toen werd mijn vader losgemaakt. Toen zij ze gaan kijken: 'Waar gaan we nou heen?' Toen hebben we een Pinkstergemeente bezocht. Toen zaten we in de auto terug en toen zei ik: 'Nou, hier gaan we nooit meer naartoe he?' Die mensen, die sporen echt niet. Een drumstel in de kerk, dat vond ik al drie keer niks. En een zangleider die de hele tijd in tongen (ik wist niet wat het was, ik had ooit iets gehoord van tongentaal), was hij aan het bidden in de microfoon. En ik dacht, ik weet, aan mijn Bijbelkennis schort het nog wel een beetje, maar ik heb toch het idee dat er iets over in de Bijbel staat dat dat niet de bedoeling is. En voor mij was een man tijdens het bidden de hele tijd bezig: 'Hmm, hmm, amen, ja Heer, ja Heer, halleluja'. Ik weet nog gewoon, ik weet nog dat ik daar zat en dacht, man, toon een beetje respect, we zijn in de kerk. We zijn aan het bidden, hou je mond dicht, wees stil. Dat was mijn paradigma.

I7: Lekker gereformeerd.

PV7: Terwijl mijn ouders zeiden: 'Nou, we vonden het eigenlijk wel leuk.' En ik zei: 'Wel leuk? Het is allemaal leuk en aardig, maar ik ga niet mee.' Ik was zo'n opstandige zestienjarige inmiddels. En toen zeiden ze dat we het er later nog wel over zouden hebben. Uiteindelijk zeiden ze: 'Je gaat met ons mee naar de kerk, want wij hebben jou gedoopt. Tot je achttiende moet je gewoon mee naar de kerk. Maar, je bent nu ouder aan het worden en we vinden ook dat je het recht hebt om eigen keuzes te leren maken. Aan de andere kant vinden we het ook belangrijk om als gezin naar de kerk te gaan. Dus we hebben het volgende voorstel. Twee keer in de maand mag je met ons mee.' Met het hele gezin, in de auto van Zeewolde naar Harderwijk. De Pinksterkerk die duurde lang, niet normaal. En dan nog koffiedrinken en dan weer in de auto terug. 'En twee keer in de maand mag je zelf weten waar je naartoe gaat.'

I8: Wat heb je gedaan?

PV8: Toen dacht ik: 'Dat is beter dan dat ik elke week mee moet, deal'. Toen ben ik ruim anderhalf jaar lang om de week met hen meegegaan en om de week naar de PKN gegaan in Zeewolde, waar niemand mij kende.

I9: Een uurtje naar binnen en een uurtje naar buiten en je was er vanaf?

PV9: Ja. Er is nooit iemand geweest die gevraagd heeft hoe ik heette.

I10: Echt niet?

PV10: Echt niet.

I11: Als zestienjarig jongetje zat je daar en niemand die op je af kwam?

PV11: Niemand. Wel een 'hallo' zeg maar, een groet, van mensen in de rij ervoor of erachter. Maar verder...

I12: Niet: 'Wat doe jij hier?' of: 'Waar kom je vandaan?'

PV12: Niemand die me ooit heeft aangesproken. En in de Pinkstergemeente was er op een gegeven moment iemand, een zanger, een lied aan het zingen en daarna werd de zangdienst afgesloten. Ik zat op de achterste rij van mijn blok en zij liep achter mij langs en klopte me op mijn schouder: 'Deze was voor jou'. Ik wist helemaal niet waar dat hele lied over ging, joh. Ik zat uitgezakt, ik was niet op aan het letten. Geen flauw idee waar het over ging, en ik dacht: 'Wat een raar mens'. Maar ik dacht ook: 'Ik kan het haar toch moeilijk kwalijk nemen dat ze gewoon aardig wil zijn.'

I13: Dus het deed ergens wel wat met je?

PV13: Ja. Eigenlijk begon ik stiekem die Pinkstergemeente wel leuker te vinden. Maar op de momenten dat ik naar de PKN ging was het gewoon een uurtje. Dat was vijf minuten rennen vanaf ons huis. Als mijn ouders weg gingen kon ik achter de computer en als ik terugkwam kon ik achter de computer totdat zij terugkwamen. Dat was voor mij als zestienjarige wel een goede deal. Ik zei dat niet, ik vertelde dat niet. Soms spijbelde ik ook nog, dan bedacht ik iets waar de preek over zou zijn gegaan.

I14: Je was toen dus al bezig met preken maken in je hoofd?

PV14: Ja, ja, ja. Het was niet zo uitgebreid, iets over Mozes of zoiets. Ze geloofden er niets van volgens mij.

I15: Langzaam is het dus wel beter geworden?

PV15: Langzaam groeide dat. Op een gegeven moment vertelde mijn moeder dat ze zich wilde laten dopen. Geen eens wilde, dat ze dat ging doen. Dat vond ik helemaal drie keer niets. Mijn doop dan,

was dat dan een foutje? Mijn vader is nog steeds helemaal positief over de kinderdoop. Weet ik veel, ik weet ook niet hoeveel kinderen hij gedoopt heeft, dus dat ik ook wel logisch. Ik schopte daar ook wel een beetje tegenaan, maar ik ging toch naar die dienst. En toen waren daar een aantal jongeren van de straat, die hadden een Alphacursus gedaan en waren tot geloof gekomen. Die gaven hun getuigenis. Ik was wel op conferenties geweest en daar waren wel mensen die zeiden: 'Wil je Jezus volgen, steek dan je hand omhoog' (dan komen we bij het fysieke aspect). Dan deed ik dat wel, want ik wilde Jezus volgen. Maar alleen als iedereen zijn ogen dicht had. Aan de ene kant was ik op school wel heel uitgesproken over seks voor het huwelijk of over... Ik weet dat mijn godsdienstleraar vroeg: 'Wie van jullie is van plan geen seks voor het huwelijk te hebben?' En ik stak mijn hand op en ik wist wel dat er een aantal andere christenen waren, maar er was niemand anders. Ik keek om me heen en ik dacht: 'Huh?' Dat dan wel, maar dat was meer de morele kant ervan.

I16: Niet de persoonlijke?

PV16: Niet de persoonlijke kant, ergens. Meer de leerkant.

I17: Van: zo hoort het?

PV17: Ik ageerde tegen een drumstel en wat dan ook. Hoe het hoort. Dat kwam denk ik voort uit een goede intentie, maar je kunt het dan nog een beetje buiten jezelf plaatsen. Maar die gasten gaven hun getuigenis en de voorganger (dat gebeurt vaker in doopdiensten in evangelie- en Pinkstergemeentes, in Baptistengemeentes weet ik niet zo).

I18: Een getuigenis?

PV18: Ja, een getuigenis, maar ook dat de voorganger zegt of degene die de dienst leidt: 'Als je dit hoort en je wil dit ook, je wil je leven aan God geven, kan dat nu, kom naar me toe'. En dat was het moment waarop ik dacht: 'Oké, het maakt me nu niet meer uit wat mensen van me vinden. Wie me raar vindt of wie wat denkt van mij. Ik wil mijn toewijding aan God laten zien'. Ik had daar al wel over na zitten denken, hoe ik dat dan zou doen. Ik was niet echt onderdeel van die PKN en ik voelde me daar ook geen onderdeel van. Ik begon ook steeds meer te denken: 'Wat doe ik hier, als niemand iets tegen mij zegt?' Niet dat ik daar zelf initiatief toe nam. Maar ik had dus geen kerk om belijdenis te doen. Dus ik dacht: 'Dat wil ik.' Ik ging naar de voorganger toe, en huilen, en emotioneel. Dat had ik daarvoor wel bij andere mensen gezien, maar niet bij mijzelf. Hij zegt: 'Wat is er?' Ik: '[huilende stem] Ik wil belijdenis doen.' En ik dacht dat hij zou zeggen: 'Fantastisch!' Maar hij zei: 'Nee, nee, dat doen we hier niet!' Dat doen we hier niet? Ik was echt flabbergasted. Dus ik ben naar buiten gelopen en ik zei: 'Heer, U weet dat die man er echt niets van snapt.' Nog steeds mijn arrogante houding, religieuze houding. 'U weet dat dit echt is. Als dit niet mag voor mensen, dan weet ik ook niet hoe ik dat moet

doen. Maar U ziet dit. Dan ga ik er maar vanuit dat het nu goed is, dat ik mijn best gedaan heb.' Die voorganger vroeg een gesprek met mij aan. Ik was al helemaal aan het denken: 'Dan wil hij me natuurlijk zover krijgen dat ik me wel laat dopen.' Hij ging helemaal uitleggen waarom ze aan dopen doen: 'Wij in de charismatische kerken...' 'Charismatische kerken?' Ik snapte dat niet, wat is dat? 'Ja... Eh... Het werk van de Heilige Geest is heel belangrijk.' 'Maar, ik ga me niet laten dopen.' Dat was het einde.

I19: Dat was het einde, en toen was klaar daar?

PV19: Ja, in wezen wel. Ik had niet de behoefte aan nog een afspraak. En zij... Het intrigeert mij hoe wij als kerken omgaan met mensen waar we een gesprek mee hebben waar dan niet uitkomt wat we als insteek hadden. Of dat nou iets als dit is of we vragen iemand ergens voor waar ze nee op zeggen. En dan blijft het daar bij. Terwijl ik dan denk, en dat probeer ik als oudste ook nu, maar dat is wel moeilijk. Ik vroeg iemand om bij ons een kostertol op te nemen. Ook in het contact met het Ulenhofcollege. En hij zei: 'Dat moet ik niet doen, dat vind ik veel te spannend.' Dus ik zei: 'Oké, dank je wel.' Maar toen dacht ik: 'Dan kan ik nu weglopen, maar dan? Wat heb ik hem dan gebracht? Wat voor wederkerigheid zit daarin?' Als iemand komt en hij zegt: 'Ik wil wel wat doen. Ik wil wel meezingen in de band (of in het combo of hoe je dat noemt).' Dan zie je die persoon zingen of spelen, maar dan denk ik: 'Nou, dit is toch niet helemaal een goed idee.' Oké, en dan?

I20: Dan moet je verder met elkaar?

PV20: Dan moet je verder met elkaar! Dan moet je gaan praten: 'Wat voor dingen vind je dan nog meer leuk?' Nu vroeg ik die man: 'Zijn er nog andere dingen waar je wel enthousiast over bent, buiten de dingen waar je nu al mee bezig bent? Als je ideeën hebt dan mag je nog wel even nadenken over iets dat je wel graag zou willen oppakken. Daar heb ik behoefte. Laat het me weten.' Maar dat gebeurde niet op dat moment. Althans, wel dat gesprek met die voorganger. Maar niet: 'Zal ik je in contact brengen met onze jeugdleider?'

I21: Helemaal niet? Dus alleen dat gesprek, en dat was het?

PV21: Ja. Eigenlijk wel heel apart. Vervolgens kwam ik in een interkerkelijke Bijbelstudiegroep.

I22: Hoe oud was je toen?

PV22: Ik was toen... Het was twee jaar later. 1 april 2001 was die doopdienst. Dus ik was zeventien en een half. In november werd ik achttien. Vanaf dat moment had ik wel zo'n beetje besloten om wel gewoon met mijn ouders mee te gaan naar die Pinkstergemeente, 's ochtends.

I23: Toen ging je je wel steeds meer thuis voelen, of was het nog steeds: 'Wat gebeurt hier nou allemaal?'

PV23: Inmiddels was ik er wel aan gewend.

I24: Ook die kleine dingetjes die mensen deden?

PV24: Ja, dat accepteerde ik. Het was gewoon wat het was.

I25: Daar raak je gewoon aan gewend?

PV25: Ja....

I26: De Bijbelstudiegroep dus.

PV26: Ja, ik deed eindexamen, ik ging studeren. En op een gegeven moment zat ik daar en ik dacht: 'Wat doe ik hier? Het is allemaal zo vluchtig, ik wil bezig zijn met bestendigere dingen.' Een heel proces, uiteindelijk ben ik gestopt aan het einde van mijn eerst jaar en ben ik een discipelschapstrainingschool gaan doen, van 'Jeugd met een opdracht'. Vijf maanden naar het buitenland gegaan. Je kan het in Nederland doen, maar ik heb ervoor gekozen om dat toch in het buitenland te doen. Dan zie je ook weer andere aspecten, andere vormen. Maar dat is wel iets gemiddelder dan de Pinkstergemeente. Toen kwam ik terug en toen dacht ik: 'Wat ga ik nu doen? Ga ik nog een school van hun doen?' Toen hoorde ik over Azusa, theologische school in Amsterdam, wat eerder een internaat is geweest. Wat een Hbo-opleiding was, erkend. Toen ben ik na een jaar weer gestopt. Ik wilde met praktische dingen bezig zijn en het was allemaal theologische nonsens. Allemaal heel leuk, maar hoe relevant is dit echt? Ik was echt heel erg aan het zoeken: 'Ik moet de zending in, ik heb hier helemaal geen tijd voor.' Heel ongeduldig. Een jaar gewerkt en mijn propedeuse afgemaakt. En uiteindelijk heel veel gebeden en een profetie van iemand gekregen dat ik theologie gestudeerd had en dat ik gestopt was, maar dat ik weer verder moest gaan. Toen contact opgenomen, een tijdje later, of ik weer terug mocht komen. Teruggedaan en zo een aantal jaar later afgestudeerd. In die tijd in een band gezeten bij ons in Lelystad. Eigenlijk niet bij ons in de kerk. Ik zat in een kerk en daar kon ik niet in de band. In een andere kerk kon ik wel in de band. Dus ik naar de andere kerk. Dat is niet helemaal zo. Dat klinkt een beetje gek zo.

I27: Soms werkt dat zo.

PV27: Het liep zo. Dus dan ben je in de band. Ik vind altijd wel (daar heb ik nog eens feedback op gekregen): 'Kom op jongens, laat je eens een beetje horen!'

I28: Een beetje aanmoedigen.

PV28: Het was een jongerenband. In de jongerendiensten was dat. Ik hou heel erg van aanbidding.

I29: Dat vind je in diensten ook heel erg belangrijk? Dat er stukken aanbidding zijn?

PV29: Ja, zeker! Zing psalmen en hymnen en geestelijke liederen. Zing een nieuw lied voor de Heer. Maak een nieuw lied voor de Heer. Er staan 150 psalmen in het boek. Nog een aantal op andere plekken. Maria die zingt een lied. Zacharias zingt een lied. In het Oude Testament trekken ze door de Rode Zee en zingen ze een lied.

I30: Precies, bij Mirjam.

PV30: Ja. Dus muziek is denk ik heel belangrijk. Mijn eerste ding dat een drumstel niet kan, daar ging ik over nadenken. Waar staat het dan in de Bijbel dat alleen orgels kunnen? Dan kan ik nog steeds orgelmuziek heel erg mooi vinden.

I31: Maar dat is niet het enige, de rest kan ook?

PV31: Het is niet het enige. Ik heb op een gegeven moment gemeenteonderzoeken gedaan, dat vond ik wel interessant, voor mijn eindstage. Gemeenteontwikkelingsonderzoeken. Op een gegeven moment was er een vraag: 'De muziek in de gemeente helpt mij om God te aanbidden.' Er was heel bewust niet in gezet wat voor muziek, want daar gaat het helemaal niet om. Maar past het bij jou, en pas jij daarbij? Je kunt goede orgelmuziek hebben en je kunt slechte orgelmuziek hebben. Je kunt een goede band hebben staan en je kunt een slechte band hebben staan. Je kunt ook een goede band hebben staan die je dan toch niet kan helpen God te aanbidden.

I32: Waar zit dat dan in? Hoe helpt muziek je om God te aanbidden?

PV32: Helpen... Ik ben zelf... Volgens mij is het... Als die mensen daar staan en zelf niet God aan het aanbidden zijn, maar aan het spelen, dan kan het muziek-technisch allemaal kloppen... Maar als ik het idee heb dat ze zelf helemaal niet op God gericht zijn, dan stoort me dat. Dan nog merk ik, de afgelopen jaren, dan nog heb ik zelf een keus. Dat is mijn proces daarin. Eerst was ik daarvan afhankelijk en dan vind je de ene kerk goed want daar hebben ze goede aanbidding. Maar je hebt alsnog zelf een keus. Waar het ook gewoon zit... Als het de hele tijd onduidelijk is wat je nou moet zingen of de zangleider zingt een verkeerd couplet, of er wordt iets verkeerd gespeeld of de tekst is niet op tijd op de beamer. Dat zijn allemaal ook aspecten... Maar het belangrijkste is: de zangleider of aanbiddingsleider of hoe je het noemt... (voor mij is het een aanbiddingsleider, niet een zangleider. Want je bent niet aan het zingen, je doet het met een reden. Daar gebruik je de zang voor, maar je zou ook andere vormen kunnen gebruiken) Als je een leider bent, dan ga je ervoor.

I33: Je moet de gemeente mee kunnen nemen.

PV44: Dan neem je mensen mee. Of dat gebeurt, dat heeft te maken met ervaring, en voorbereiding en de eigen focus. Net zoals wanneer we een preek maken, zijn we de ene keer gefocuster...

I34: Precies, dan doe je hetzelfde. Dan neem je mensen mee. Niet in aanbidding, maar in het luisteren.

PV34: Ja. De juiste hartsgesteldheid of de juiste houding. Of, een goede houding, dat is heel belangrijk.

I35: Hoe heeft het lichaam daar een plaats in? Als we even een sprongetje maken. Je hebt het over hartsgesteldheid en houding zijn belangrijk. Helpt het lichaam dan om jezelf in een goede gesteldheid te brengen, of is het juist een uiting van? Hoe verhouden die twee zich tot elkaar? Dus de goede houding of hartsgesteldheid en het lichaam.

PV35: Het is een wisselwerking. Het is zo dat je fysieke uitingen een uitwerking hebben op je geestelijke emotionele beleving. Het is andersom zo dat je geestelijke emotionele beleving, dat je denkt: 'He, dat wil ik ook uiten.' Als ik mij handen in de lucht steek dan is dat niet alleen omdat ik iets wil bewerken, geestelijk, in mezelf of om me heen. Maar soms wel, is het meer een keus. Dan voel ik een drempel en dan denk ik toch: 'Ik ga dit gewoon doen.' Niet eens dat je de bedoeling hebt dat het die uitwerking in je heeft. Als ik het doe, als ik een drempel voel en ik stap daar overheen, dan doe ik dat omdat ik denk dat God het waard is. Omdat ik het met mijn verstand weet, omdat ik het geloof. Ook gewoon uit een stukje gehoorzaamheid. Vervolgens is het mooi dat je dat bijna niet kan doen zonder dat je daar met je hele wezen, met je geest en ziel, bij betrokken raakt. Je kunt in de kerk zitten terwijl je eigenlijk helemaal ergens anders zit. Je kunt in de diensten zitten en je kunt psalmen en hymnen en geestelijke liederen meezingen, terwijl je eigenlijk ergens anders zit.

I36: En je lichaam helpt je dan...

PV36: Maar je kunt niet je handen in de lucht steken of op je knieën gaan of wat dan doen, terwijl je eigenlijk heel ergens anders bent en het gewoon maar doet omdat het een religieus gebruik is. Dat kan wel, als iedereen dat altijd doet op hetzelfde moment. Er zijn ook zat mensen in kerken: 'Op dit moment gaan we allemaal staan.' Zo was het bij mij ook, zo is het bij jullie ook. Het eerste lied sta je. Daarna ga je weer zitten. En dat doe je niet vanuit: 'Nu ga ik bewust staan voor God.' Althans, dat kan je doen, maar dat hoeft niet.

I37: Als het je eigen persoonlijke keuze is, dan moet het gemeend zijn.

PV37: Ja. Als een zangleider daar staat en dingen zegt en er worden dingen gezongen, maar een zangleider doet dat zelf eigenlijk helemaal niet. Of andere vocals die erbij staan, staan er eigenlijk ook gewoon bij [PV houdt zijn armen langs zijn lichaam]. Die zingen heel mooi, maar ze uiten zich niet op een manier.

I38: Heeft het er dan mee te maken dat het gemeend moet zijn? Je ziet iemand zingen maar het blijkt voor de rest nergens uit zijn lichaam, heb je dan ook het idee dat het minder gemeend is of klopt het dan niet helemaal? Wat mis je dan precies?

PV38: Twee dingen. Het eerste is dat het dan wel gemeend kan zijn, maar het fysieke bewijs ervoor zie je niet. Als je het bewijs wil noemen. Twee: Als je de gemeente voor wil gaan, dan moet je er voor uit. Dan kun je zeggen: 'Laten we de Heer nu prijzen met onze eigen woorden.' Maar als je daarna zelf stil bent...

I39: Het meenemen is dus niet alleen in de woorden, maar ook in het hele lichaam dat dan meedoet?

PV39: Ja. Je ziet drummers bijna nooit zingen. Maar je ziet ze soms spelen en dan weet je dat ze er helemaal in zitten. Dit is hun aanbidding. Dit is hun dienst. Dat is anders. Je ziet verschil en dat raakt je. Dat is niet alleen voor de aanbidingsleiders, dat is voor de hele band.

I40: Voor jou is het dus echt een bewuste keuze, om je lichaam in te zetten tijdens het zingen?

PV40: Bij ons in de kerk is het allemaal een persoonlijke keuze. Het wordt wel eens gevraagd: 'Laten we onze handen opheffen.' Ik vind dat goed. En voor jouw beeld, je bent er geweest, er zijn heel veel mensen die zeggen: 'Onze gemeente is geen Pinkstergemeente meer.'

I41: Want?

PV41: Bijvoorbeeld dat er maar heel weinig mensen zijn die hun handen opheffen. Ik weet niet of ik dat nou het kenmerk van de Pinkstergemeente vindt. Maar dat is hun idee erbij.

I42: Pinkstergemeente, dus: handen de lucht in.

PV42: En dat komt omdat er een grote groep uit de Vergadering der Gelovigen is binnengekomen, die daar allemaal veel minder...

I43: Hoe komt dat denk je? Heb je daar een verklaring voor? Waarom die groep het minder makkelijk vindt om hun handen de lucht in te steken tijdens het zingen?

PV43: Ja ik heb wel een verklaring. Ik denk dat in heel veel charismatische gemeenten er nadruk ligt op vrijheid en op die uitingen, de uitingen van de Geest. En automatisch dan ook met fysieke uitingen. Als je in tongen spreekt dan heb je geleerd om fysiek iets anders te doen dan dat je geleerd hebt, om daarin een stap van overgave aan God te zetten. Dit is niet de theorie, dit zijn gewoon mijn gedachten. Dat is één. Twee is dat wij iets moeten, dat wij iets moeten bewerkstelligen. Dat wij strijd aan het voeren zijn in de hemelse gewesten. Ik denk dat aspect.

I44: Dat is dan bij de Pinkstergemeente meer aanwezig dan in zo'n Vergadering der gelovigen?

PV44: Dat weet ik niet. Kijk de Vergadering der gelovigen is eigenlijk ook een verzameling van een opwekking die in allerlei landen plaatsvond, en waar groepen uit voortkwamen. Maar daar is tientallen jaren een heel strak regime geweest, waarbij het heel vrij was en iedereen iets kon zeggen, er was niets voorbereid. Niet: 'Deze keer heeft die broeder wat voorbereid.' Iedereen kan erin participeren. Maar het meeste werd zittend in een kring gedaan.

I45: Dus het is hetzelfde als bij jou, jij kwam als zestienjarige de Pinkstergemeente binnen en je vond het allemaal wat gek. Hetzelfde bij de mensen uit de Vergadering der gelovigen? Ze hebben het gewoon niet geleerd van huis uit, ze zaten in een kring. Om dan de stap te zetten om je lichaam te gaan gebruiken, dat is een grote stap?

PV45: Dat is een grote stap. En ik vraag me af of er nog een aspect is. Wat ook in traditionelere kerken, of liturgische kerken, iets als een CGK, speelt, dat er meer nadruk is op de vrees voor God. Waar in charismatische kerken meer, als ik het negatief zeg... Als ik het positief zeg de persoonlijke relatie met God en... Jezus is onze vriend, zeg maar. En als ik het negatief zeg, God in onze broekzak. Maar dat is veel te kort door de bocht. Als je bij een vriend komt voel je je vrijer dan wanneer je bij een hoogverheven koning komt. Dan sta je gewoon stil, je buigt misschien een keer voor hem. Dan ga je niet dansen en springen en met je armen in de lucht: 'Woeh! Koning, fantastisch!' Snap je? Als jouw beeld van God meer aan de kant van de hoogverheven God en Koning zit, dan ben je ingetogener.

I46: Dan plaats je jezelf eerbiedig voor Hem.

PV46: Ja, en wat is dan eerbied? Bij eerbied denken wij aan... Dat er minder aandacht is voor eerbied in de charismatische kerken, de pinkster- en evangeliegemeenten.

I47: En dan meer nadruk op de vreugde, het vieren?

PV47: Ja.

I48: Als je nou eens naar een standaarddienst kijkt van jezelf, wat zie je jezelf dan doen? Tijdens het zingen en ook tijdens het bidden. Wat zie je jezelf voor bewegingen maken, voor houdingen aannemen? Zou je dat eens voor me kunnen beschrijven? Dan gaan we ze één voor één langs.

PV48: Ja jij hebt me helemaal zitten observeren, dus jij weet het.

I49: [Lachend] Een klein beetje... Niet heel erg.

PV49: Het is heel grappig, in die dienst voelde ik me helemaal niet zo geweldig. Ik vind het heel grappig dat je hiermee bezig bent. Ik dacht ik ga het toch vertellen. Ik heb mijn handen opgestoken in die dienst omdat ik dacht: 'We hebben gasten vandaag, die gaan altijd ergens anders heen, een die denken: 'Hoe gaat het hier in de Pinkstergemeente?' En ik steek heel regelmatig mijn handen op en vandaag heb ik

er geen zin, en het voelt niet zo? Maar ik moet stoppen daaraan toe te geven.' En dat is nu ook meer in een rol als oudste.

I50: Een stuk verantwoordelijkheid?

PV50: Ja. Dat mag op een manier die bij je past. Die voel ik wel ergens. Mijn houding, ik zit op een stoel en ik sta, en ik hef mijn handen hoog in de lucht en ik hef ze ook wel eens zo open voor. Meer in een ontvangende of eerbiedige houding. En ik kniel regelmatig. Sinds een tijd. Omdat ik daar wat over gelezen heb. Ik heb een cursus voor DPM gemaakt: 'dankzegging, lofprijzing en aanbidding, in Gods aanwezigheid komen.' Derek Prince die zegt daar: 'Het Hebreeuwse woord aanbidding is veel meer... Als je kijkt naar de voorbeelden van aanbidding dan is dat veel meer een houding dan een handeling.' Het is niet alleen een fysieke houding. Want iemand kan daar staan waarvan je je afvraagt of het wel klopt.

I51: Maar het is een houding van je hart waar dan ook je lichaam bij komt?

PV51: Ja.

I52: Stel je verootmoedigt je. Dan zit je op je knieën en dan maak je je ook nederig in je hart?

PV52: Ja.

I53: Knielen is dan een teken van nederigheid? Of zitten er ook andere dingen bij?

PV53: Onderwerping. Erkenning van God: 'U bent hoog daar en ik ben hierbeneden.' Ik moet zeggen, ik heb nog even een clipje zitten kijken net. Ik wilde goed voorbereid zijn. Daar heeft hij het ook nog over op je aangezicht vallen. Dat zegt hij verschillende keren. Dat doe ik niet vaak. Helemaal plat, languit.

I54: Dat zit niet in onze cultuur.

PV54: Daar voel ik toch nog wel een drempel voor. Die vloer hier is vies. Hoe ziet mijn blouse er dan uit? Maar de oudsten in Openbaring die doen het. Dat zijn de oudsten, zeg maar, de geestelijke leiders van alle christenen ooit. Die doen dat. Waarom zou ik dan denken: 'dat doe ik niet.' Derek Prince die maakt dan een grapje: 'Ik moet altijd lachen als ik mensen het lied hoor zingen (ik ken dat hele lied niet, maar dat is blijkbaar een lied dat ooit gezongen werd), 'laat de engelen zich ter aarde buigen voor Hem', ofzo, 'let angels prostrate fall.' Dan zie ik mensen dat zingen, en de meeste mensen die zullen het niet in hun hoofd halen, maar dit engelen die mogen dat doen hoor.' Dat is hetzelfde, 'Ik wil juichen voor U, mijn Heer,' vond ik een verschrikkelijk lied vroeger. Toen ik in die band zat, vonden de muzikanten het allemaal leuk om te spelen. Want het is een mooi gitaarding om te spelen, een mooi rifje, mooie drum. Dus dat was als repertoire uitgekozen. Ik denk dat ik het lied in dat jaar wel vijftig,

zestig, zeventig keer gespeeld heb. Want op die oefenavonden moest het elke keer weer opnieuw, en in de diensten en in de soundcheck ervoor. Op een gegeven moment begon ik het toch meer te waarderen. Maar ik dacht ook: 'Ik wil juichen voor U, mij Heer', en dan is het altijd stil.' Bij ons in de gemeente zijn we op een gegeven moment een initiatief gaan nemen. Het was de zangleider gelukkig die dat deed en zei: 'Oké, laten we eens gaan oefenen in juichen, want dit is niets.' Zo merk je dus hoe je mensen moet helpen, mee moet nemen. Je moet het met elkaar doen, want iedereen voelt een drempel. Als je dan in je eentje: 'Woeh!!!' Dat is ook niet echt juichen. En dan moet ik zeggen hoor, ik ben een paar keer bij de Graafschap geweest. En dan zeggen ze, bij voetbal zitten alle fans, maar dat is niet waar hoor, dat is alleen de harde kern. Wij zaten aan de overkant. Het was de eerste keer dat we er waren. We dachten: 'We moeten een beetje enthousiast zijn. We moeten klappen.' Er zaten mensen die ons aan zaten te kijken. Dit is toch jullie club? Kom op! Wij kwamen hier net wonen. Maar je komt hier kijken, en niets...? Wat is dat nou voor steun? Wat heb je daar nou aan? Je wilt toch iets dat je kan doen, ook doen? Dat denk ik dan. Zo zit ik dan überhaupt in elkaar en dat is blijkbaar niet doorsnee.

I55: Dat gaat dan op voor voetbal, maar ook op voor een kerkdienst? Je zit daar, dus...

PV55: Ja. Ik merk dat ik persoonlijke moeite heb met het feit dat het steeds minder een dienst wordt genoemd en steeds vaker een viering of een samenkomst. Samenkomst gaat over ons.

I56: Dat is horizontaal?

PV56: Dat is makkelijker horizontaal te interpreteren. Laat ik het zo zeggen. Dat betekent niet per se dat je het zonder God bedoelt. Maar in de connotatie is dat minder vanzelfsprekend. Mensen weten helemaal niet meer wat dienst betekent. Het was eredienst. Niet een dienst ter ere van mensen. Het is niet een viering van: 'Wij gaan vieren dat we christenen zijn.' Maar dat gaat meer over ons. Terwijl volgens mij een eredienst... (en al die aspecten mogen er zijn, die zijn er onderdeel van). Maar het is een dienst ter ere van God. Dat is volgens mij een heel belangrijk doel, als het niet het allerbelangrijkste doel is. Daarom heb ik er dan moeite mee dat er andere woorden worden gebruikt. Nou ja, moeite... Ik gebruik zelf ook andere woorden.

I57: Je verliest iets aan lading?

PV57: Dan denken mensen: 'Daar hoeft ik niet heen. Dat is niet nodig. Daar heb ik niet zoveel aan.' Nee, lekker boeiend, daar gaat het ook helemaal niet om. Dat heb ik ook moeten leren. In 2015 zijn we uit elkaar gegaan met een vaststellingsovereenkomst. Ik zat al een tijd overspannen thuis en het werd niet beter en de gemeente wilde ook niet de dingen veranderen waarvan ik zei dat ik ze nodig had. Toen heb ik echt gewoon moeten beslissen: 'En toch gaan we naar een kerk.' Omdat ik dat voor de kinderen

belangrijk vindt. Omdat ik weet dat dat ook belangrijk is. Ook al heb ik helemaal geen zin. Ik probeer ook minder te denken wat ik er zelf uit haal. Dat is helemaal niet meer het eerste doel.

I58: Dus het eerste doel is wat je God kan geven?

PV58: Ik vind gewoon dat God het waard is dat ik één keer in de week samenkom met andere mensen ter ere van Hem en mijn eer aan Hem uit. En of die zangleider nou goed is of niet, daar kan ik overheen stappen en het zelf wel doen.

I59: Ook al ervaar je het zelf niet. Ook al zit je zelf emotioneel op een andere plaats. Toch kan je de keuze maken om het te doen?

PV59: Ja. En nog steeds kan je ook, ook al voel je dat niet, je handen in de lucht steken of knielen voor Hem. Dat is moeilijker, maar dat kan wel.

I60: Bijvoorbeeld het knielen, wij waren er natuurlijk een paar weken terug, ik heb volgens mij geen mensen zien knielen. Waarvan is dat afhankelijk, of mensen gaan knielen of niet? Is dat afhankelijk van wat er gebeden of gezongen wordt? Wat er gezegd wordt?

PV60: Nee, knielen is helemaal niet gebruikelijk bij ons.

I61: Jij doet het zelf wel af en toe dus? Die vrijheid heb je dus wel, de vrijmoedigheid om op de knieën te gaan?

PV61: Ja, inmiddels wel. De ene keer voel ik die meer dan de andere keer. Die ruimte is er wel bij ons in de dienst. Hoeveel liederen staan er in Opwekking of waar dan ook waar het gaat over knielen? En we doen het nooit?

I62: Waar komt dat vandaan? Het opheffen van de handen gebeurt wel maar...

PV62: Dat we ons generen als mensen. Het klinkt tegenstrijdig met knielen, maar je moet een drempel over. Ik denk ook dat het gewoon... Ja, ik denk zeker dat er dan ook een strijd in ons denken is, waar we mee te maken hebben. Het is gewoon het makkelijkst te denken: 'Nou, dat hoeft niet hoor.' Ik heb regelmatig diensten dat ik vijf of tien minuten worstel met zoiets. Dus zelfs al doe je het regelmatig, zelfs dan is het nog niet altijd even makkelijk. Dan nog denk: 'Ik heb het vorige week al gedaan, het hoeft nu niet zo.' Allemaal dat soort dingen. Ik denk dat sommige mensen zeggen: 'Ik heb last van mijn knieën.' Of wat dan ook.

I63: Maar dat zijn allemaal van die smoesjes? Nou ja, smoesjes, dat klinkt zo...

PV63: Voor sommige mensen zijn dat smoesjes. Ik denk dat van oudsher die ruimte er vaak ook niet was, tussen de banken in de kerkzaal. Ik zit vooraan, en dan is die ruimte er. Maar bij ons die ruimte

ook niet automatische ingebouwd in de rijen. Ga je de rij uitstappen en de mensen langslopen die daar wel staan of zitten om dan in een gangpad te knielen?

I64: Ik heb Kuyper bestudeerd en die zegt dat ook. In de zestiende eeuw stonden er nog stoelen in de kerk. Mensen pakten hun eigen stoel en zetten die ergens neer. Toen had je nog de ruimte om te knielen. Op het moment dat er kerkbanken kwamen was die ruimte er niet meer en dan zie je dat het knielen uit de diensten verdwijnt.

PV64: Er zijn nog wel banken geweest, soms zie je dat, waar je nog een kniebalk voor hebt.

I65: In Rooms Katholieke Kerken zie je dat vaak.

PV65: Ja. Maar de meeste protestantse kerken waren gericht op de soberheid. Ik denk dat dat een aspect is, de fysieke ruimte. Je handen in de lucht steken vinden veel mensen al eng genoeg. Knielen is weer een stap verder.

I66: Zal het er ook mee te maken hebben wat je uit met knielen? Dat je jezelf klein maakt? Dat je jezelf vernedert? Of is dat het niet denk je?

PV66: Onbewust misschien wel, ja. Ik denk dat het dat is. Er is het fysieke aspect, het is ongemakkelijker dan je handen in de lucht steken. Er zijn minder mensen die het doen. De fysieke ruimte is er niet altijd. Je bent het niet standaard gewend. Als je vraagt: 'Stel je eens een groep mensen voor die knielt' Waar denk je dan aan? Het eerste waar je aan denkt is de moskee. Dat willen we niet. Helemaal niet bewust, maar onbewust. En ook dan op momenten dat je dat allemaal moet doen. Daar zit natuurlijk een verschil in. Maar dat hele knielen, daar is niets mis mee. Dat is hartstikke Bijbels. Dus het is fysiek ongemakkelijker, de ruimte is er niet altijd, er zijn minder mensen die het doen, je zit soms met viezigheid op de vloer. En het is nog weer lager gaan. Dat is gewoon een grotere stap.

I67: Als je naar jezelf kijkt, wat is dan datgene dat je toch overhaalt om toch om de knieën te gaan? Zijn dat dan de dingen die je zingt? Is het een gesteldheid die je van thuis meeneemt? Is het een reactie op iets wat je gehoord hebt? Een combinatie of iets compleet anders?

PV67: Heel vaak, of eigenlijk regelmatig, is het een fysiek gevoel in mijn benen. En of dat van de Heilige Geest komt of dat het een socialisatie, aanweningpatroon is, laat ik er even buiten. Want op de momenten dat ik er niet aan toe wil geven dan denk ik ergens ook (of als ik dat ga rationaliseren): 'Ja, lekker belangrijk.' Want daar gaat het niet om. Het gaat erom of ik bereid ben om te knielen. Eigenlijk zeg ik nu dan dat ik niet bereid ben om te knielen. Dat is toch gek. Wat doe ik hier dan? En ook als het in liederen komt. Dit kan ik wel zeggen met mijn mond, maar waar laat ik het nou uit blijken? Waarom zou ik dat dan niet doen? Eigenlijk alleen omdat ik er geen zin in heb.

I68: Dus het hoort er ook gewoon bij? Wat je zingt moet je ook met je lichaam daadwerkelijk doen.

PV68: Niet zozeer moeten. Ik wil daartoe bereid zijn. Ik doe dat niet altijd en ik gun mezelf ook de ruimte om wel eens op mijn stoel te zitten wanneer al de andere staan. Met mijn ogen dicht. Omdat ik me op die manier op dat moment beter op God kan concentreren en andere dingen in het lied dan beter kan zeggen of uiten. Omdat ik gewoon wil luisteren. Het is regelmatig een fysieke neiging of aandrang, dat ik iets voel in mijn benen. Het is ook een besluit, omdat ik het in de Bijbel zie en omdat het een uiting van aanbidding is. Omdat ik het dan eigenlijk vreemd vind om het niet te doen maar wel mijn handen in de lucht te steken. Nou ben ik nog nooit zo ver gegaan in de kerk dat ik helemaal languit op mijn gezicht lag, hoewel je je dat ook in Bijbel ziet. Je kan je natuurlijk wel afvragen, wat is dat dan precies? Dat is nog een groeipuntje.

I69: Dat zou je dus wel willen? Wat zit er dan nog in de weg om die keuze te maken, om languit op je gezicht te gaan?

PV69: Die vloer op het Ulenhof is echt vies. Ik doe dat wel eens, maar dan is het op plekken waar tapijt ligt. Vaker in een setting waar ik dan ook een tijd zo blijf liggen. Dat is natuurlijk in de samenkomsten niet zo, je hebt een onderdeel, het lied houdt op en dan staan je weer op. Dat is anders wanneer je geknield bent dan wanneer je plat languit ligt.

I70: Nog even terug naar het handen in de lucht steken tijdens het zingen of bidden. Zijn er bepaalde triggers in een lied waarbij je ziet, bij jezelf of bij anderen, dat de handen de lucht in gaan? Of is het willekeurig? Dat is een beetje mijn observatie. Als het woord 'loven' gezongen wordt zie je zo een aantal handen de lucht in gaan.

PV70: Jawel. Op het moment dat je zingt over meer uitingen naar God toe, dan past dat er automatisch bij. Ik kan me voorstellen dat ik minder vaak mijn handen in de lucht steek bij: 'U verzadigt mij met uw liefde, Heer,' dan 'Prijs onze Heer, Hij alleen is onze machtige God.'

I71: Daar past het bij? Die uiting van je handen in de lucht steken past bij het grootmaken van God?

PV71: Ja. En dan heb je soms gewoon de emotionele beleving, die in de dienst ook wel een rol speelt. De muziek speelt ook een rol.

I72: Stel het is heel opgewekte muziek, dan gedraag je je anders dan wanneer de muziek anders is?

PV72: Ja, dat denk ik wel. Zeker als je het hebt over klappen, dansen of juichen.

I73: Dat zijn dingen die passen bij vreugde?

PV73: Ja, die passen meer bij up-tempo, een beat, drum, sneller ritme dan bij alleen pianospel en rustige muziek. De handen in de lucht steken kan bij allebei. Maar het zit meer aan de rustige kant.

I74: Is het handen opsteken hét lichamelijke gebaar? Je zei net dat mensen zich afvroegen of jullie gemeente wel echt een Pinkstergemeente is als mensen hun handen niet opsteken.

PV74: Het lichamelijke gebaar als wat mensen het meest doen?

I75: Ja, of als wat het meest karakteristiek is. Dat hoort er gewoon bij.

PV75: Het eerste is staan.

I76: Waarom wordt er gestaan?

PV76: Omdat het volk stond voor de Heer.

I77: Oké, dat gebeurt in de Bijbel. En wat uit je ermee, als je staat?

PV77: Het staan is een actievere houding. Je uit er betrokkenheid mee: 'Ik sta hier voor U, Heer. Ik ben hier voor U.' Tenzij iedereen altijd staat. Het is makkelijker fysiek, voelt makkelijker, zeker als je daarover aan het dubben bent in je hoofd, om te blijven zitten. Want dat vindt niemand raar. Tenzij bijna iedereen staat. Dus staan is het eerste. Klappen heb je dan ook en handen in de lucht.

I78: Dus dat zien de drie grote, staan, klappen en de handen in de lucht?

PV78: Ja.

I79: Nog even de stap naar het gebed toe. Ik denk dat de meeste gebaren zichtbaar zijn bij het zingen. Zijn er ook bepaalde gebaren die typerend of kenmerkend zijn voor het gebed? Tijdens het gebed heb ik niet heel uitgebreid rondgekeken, hoe doet iedereen dat hier?

PV79: Met je webcampje zo.

I80: Dus ik weet niet hoe het eraan toe gaat. Kan je dat een beetje beschrijven? Wat gebeurt er?

PV80: De meeste mensen zitten tijdens het gebed. Dus ook als er een vrij gebed is en de mensen hardop kunnen bidden na elkaar, bij voorkeur, dan zitten de meeste mensen. Ik sta tegenwoordig wat vaker. Dat is ook weer mijn eigen persoonlijke proces.

I81: Is dat dan hetzelfde als bij zingen? Dat het betrokkener is, dat je actief bent?

PV81: Ja. Ik dwaal minder makkelijk af wanneer ik sta dan wanneer ik zit. Zeker wanneer ik een bewuste keus maak om te blijven staan. En dat is een bewuste keus, want normaal ga je altijd zitten.

I82: Oké, dus zitten en staan zijn de twee grote. Zijn er nog andere dingen die je bij jezelf ziet of bij de gemeente om je heen?

PV82: Ogen dicht, handen vouwen.

I83: Ook handen in de lucht, of dat niet per se?

PV83: Misschien soms bij de mensen die hardop bidden, op dat moment. Maar daarna niet. Ik kijk eigenlijk ook nooit rond.

I84: Dat is ook logisch.

PV84: Ik moet wel even zeggen, tussendoor, we zitten tegenwoordig vooraan, sinds een paar jaar, omdat [naam zoon] vooraan wilde zitten. Die vroeg dat. Toen hadden we nog geen rol, weer, in de gemeente. Dus we kwamen alleen en we zaten een tijdje achterin. En ik zat te kijken: 'Is hier in een nieuw tijdperk nog een plek voor ons, in de gemeente?' Toen wilde [naam zoon] een keer vooraan zitten en ik had daar helemaal geen zin in. Maar ik wil mijn kind niet leren dat we niet vooraan zitten in de kerk. Dat vind ik zo'n zelfde gekkigheid, dat iedereen achteraan zit.

I85: Dus je eigen ongemakkelijkheden wil je niet overbrengen op je kinderen?

PV85: Nee. Dus ik zei: 'Ja, dat is goed.' Uiteindelijk bleek dat hij vooral vooraan wil zitten omdat hij dan het eerste vooraan is als ze de kinderen naar voren roepen en hij dus zijn plekje kan uitzoeken. Dat is een heel geestelijke reden. Sindsdien zitten we dus vooraan want een week later wilde hij weer vooraan zitten. Het duurde een tijdje voordat wij het doorhadden. Eigenlijk merkten we toen dat het wel prettig was, want we worden niet afgeleid door mensen. Of mensen wel of niet de handen in de lucht steken, of mensen wel of niet klappen, of mensen wel of niet springen of weet ik wat doen.

I86: Dus je maakt je keuze dan niet gebaseerd op wat de rest doet, maar het gaat puur over jou en God?

PV86: Ja. Ja. Je ziet ook geen mensen op hun telefoon bezig, hoewel je ook wel weet dat die er zijn. Dat leidt me ook alleen maar af. Dus wat dat betreft moet ook niet iedereen vooraan komen zitten, want dan werkt dat ook niet meer. Dan zit ik weer achteraan.

I87: Dan kan het dus ook zo zijn dat je andere mensen in de weg zit met wat je zelf doet?

PV87: Ja. Ik zat er net aan te denken. Dat kan zeker. Zo'n situatie hebben we ook momenteel.

I88: Dat er mensen zijn die op zo'n manier met hun lichaam aanwezig zijn dat ze anderen in de weg zitten?

PV88: Ja. Die vinden dan: 'Dat moet toch gewoon, iedereen zou dat moeten doen.' Je hebt nog vlaggen. Dat is nog een heel aparte studie eigenlijk. Daar heb ik nog een leuk boekje over gelezen van mijn schoonouders.

I89: Doen jullie dat wel eens in de kerk, vlaggen?

PV89: Ja.

I90: Waarom?

PV90: Dat is een goede vraag. [gelach]. Daar zul je verschillende antwoorden op krijgen. Het zal wel een beetje op elkaar lijken. De meeste mensen hebben niet echt een idee waarom: 'Dat is een geestelijk ding?' En dan heb je mensen die er helemaal voorstander voor zijn. Die gaan je dan vertellen over alle kleuren en weet ik veel wat. Daar zit wel wat in.

I91: Dus je hebt verschillende kleuren die verschillende dingen uiteten, ofzo?

PV91: Ja. Rood is het bloed van Jezus. Wit is over reinheid. Paars is het koningschap. Dat soort dingen.

I92: Stel je staat met zo'n witte vlag te zwaaien, over reinheid dus, wat gebeurt er dan? Uit je dan dat God de gelovige gereinigt heeft?

PV92: Ik heb geen flauw idee. Ik heb nog nooit met een witte vlag staan zwaaien. Ik heb weleens gevlagd, een tijd geleden. Toen had ik dat boekje gelezen en dat wou ik ook een keer doen. Iemand had die vlaggen gemaakt, maar ik weet niet of hij zo'n achtergrondkennis van die vlaggen heeft. Dus wij vlaggen me alle kleuren door elkaar. En de kinderen spelen met die vlaggen. Maar goed, die vatten ook niet altijd de geestelijke betekenis daarachter. Maar dan gaat het me meer om... In het stadion hebben ze ook vlaggen, het is een...

I93: Is het dan erkenning?

PV93: Het is een uiting, een erkenning, een fysiek zichtbaar maken van een geestelijke realiteit. Een vorm van proclamatie, maar dan zonder woorden. Maar op het moment dat iemand met die vlaggen zwaait en daarmee de hele zaal doorrent en daarbij hard aan het roepen is, dan kom je op zo'n punt dat mensen er moeite mee hebben. Nou zijn dat ook de mensen die zelf nooit knielen. Ik snap beide kanten. Maar ik vond het ook vrij ongemakkelijk toen deze persoon bij mij vooraan heen en weer rende. Het leidde me erg af.

I94: Zeg je dan ook tegen zo'n persoon: 'Dat moet je niet doen, want je leidt er mensen mee af'?

PV94: Op dat moment, in de ergste situatie is dat gezegd. Toen waren wij nog geen oudste, ongeveer een jaar geleden. Dat was niet een makkelijk gesprek, wat ik ervan begrepen heb. Wij moeten nog

steeds, als nieuwe oudsten, een gesprek gaan voeren met deze mensen over hoe zij hun rol in de gemeente zien. Maar dan hebben we bijvoorbeeld een gezin met pleegkinderen met een verstandelijke beperking, die sommige dingen best lastig vinden als het anders gaat dan normaal. Soms wordt dat dan ook gebruikt: 'Zou je een beetje kunnen kalmeren, want die kinderen daar vinden het zo moeilijk.' Terwijl je het zelf eigenlijk prettiger vindt als het niet gebeurt. Dus daar moet je ook voor oppassen, hoe communiceer je dat? Dat is bij ons best iets moeilijks om te communiceren omdat er zo vaak wordt gezegd: 'Je moet het helemaal doen op je eigen manier.' Daar heb ik een broertje dood aan, trouwens. Ja dat mag. Maar er wordt gezegd: 'Als je wil staan, dan blijf je staan. Als je wil gaan zitten, dan ga je zitten.' Maar wacht even, wacht even. Vervolgens zie je dat heel veel mensen blijven zitten, steeds meer. Dat is toch gek?

195: Je zou liever hebben dat de gemeente het samen doet? We gaan nu met elkaar staan, we gaan nu met elkaar knielen, we heffen nu met elkaar de handen op. Zou dat jouw ideaal zijn?

PV95: Ja. Nou, ideaal. Ik zou het mooi vinden als we dat vaker zouden doen. Ik zou het ook, maar dan komen we meer bij het zinggedeelte, mooier vinden als we vaker een duidelijk beurtzang hebben. Met het ene deel van de zaal en het andere deel, mannen en vrouwen. Dat moet je allemaal bewuster doen. In je mond houden soms, zit ook eer voor God. Je kan ook God eren doordat je niet speelt, doordat je niet per se gehoord wil worden. Mijn uitgangspunt zou eigenlijk zijn, dat als je bij het eerste punt bent dat iedereen zou gaan staan. Ik neig ernaar om te zeggen dat het zitten een uitzondering is. Dan kan je prima een keer blijven zitten, want ik zeg dat ik dat zelf ook wel eens doe. Maar dat is niet de standaard.

196: Dus het liefste met de hele gemeente staan, vanaf het begin, het zingen en bidden tot aan de preek?

PV96: Ja. Omdat ik daar een stukje activiteit in zie. En gemeend, samenhang, eenheid. In de kerk in Lelystad waar ik op een gegeven moment zat, waar ik in de jeugdband zat, daar hadden we een heel auditorium, met duizend, vijfhonderd bioscoopstoelen. Dat was allemaal tot in de puntjes voorbereid. Ik heb in een paar van de grote diensten meegezongen. Dan had je op zaterdag soundcheck en was je drie uur bezig, dit en dat. Allemaal perfect. Daar hou ik wel van, dat het goed gedaan wordt. Maar ik zat ook heel vaak in de zaal: 'We zingen dit nu, maar ik ervaar nul geestelijke eenheid met de mensen vijfhonderd die kant en vijfhonderd die kant op.' Want heel veel zitten in die bioscoopstoel die fijn zit als je een beetje onderuitgezakt zit. Als je rechtop zit is het helemaal niet handig. Dat is helemaal geen actieve houding.

197: Het is niet betrokken, niet aanwezig, niet participeren.

PV97: En dat vond ik heel jammer. Terwijl als je met zijn allen gaat staan in zo'n zaal en op een gegeven moment hef je allemaal je handen ten hemel in eer voor God, dat is toch krachtig? Dat is krachtig omdat het niet vanzelfsprekend is. Omdat het niet is zoals het hoort en daarom altijd gebeurt.

I98: Het is een balans zoeken dus? Enerzijds moet het niet teveel vanzelfsprekend worden, en anderzijds mag er ook meer gezamenlijk gebeuren?

PV98: Ja.

I99: Ligt er dan een grotere rol voor de aanbiddingsleiders, om dat te organiseren? We gaan het deze zondag op deze manier doen, dit lied doen we zo.

PV99: Ja. Vind ik wel. Dat is jouw rol. Dat is liederen uitzoeken, een Bijbeltekst die je erbij wil lezen. Of een lied dat je wil laten zien. Een getuigenis die je erbij wil vertellen. In een lijn die je hebt bepaald, alleen of in samenspraak. Dat kan per gemeente en per dienst verschillen. Maar ja, ik denk dat we te snel en te gemakkelijk in de gebaande paden zitten, in onze gewoonten, stramien. Ik zei liturgische kerken net, maar wij hebben net zo goed een liturgie. Die staat nergens op papier. Tegenwoordig soms wel in een runsheet van de dienst.

I100: Dat slijt er gewoon in, dat zijn de gewoonten.

PV100: Ja, als mensen zijn we gewoontedieren. En dat is ook oké. Maar dat betekent niet dat er af en toe ook uitzonderingen kunnen zijn. Ik sprak over iets en ik wilde daarna ruimte geven voor gebed. Maar dan hebben we altijd al een slotlied en dat was het dan, na de preek. Ik wist niet wie de zangleiding had, want dat is allemaal niet zo handig geregeld bij ons. Ik dacht: 'Oké, weet je, laat maar, ik ga het gewoon doen.' Toen waren ze aan het oefenen en toen hoorde ik ze liederen spelen die heel goed aansluiten bij wat ik ging zeggen. Maar het is jammer, in de liederen geef je een reactie op wat ik ga zeggen, dan is het jammer als je liederen opgeeft en je weet niet wat er gezegd gaat worden. Toen ben ik gaan overleggen, zullen we het omdraaien. Dan ga ik eerst de preek, als de kinderen weg zijn, en dan hebben we de zangdienst. Toen kregen we heel veel positieve reacties, ook dat mensen zeiden: 'Ik was nog frisser om te luisteren naar het Woord. De zangdienst daarna. dat lukt dan wel. Na de zangdienst nog concentreren op wat er onderwezen of gezegd wordt, dat vind ik moeilijker'. Dat heb ik nog één of twee keer gedaan, het hoeft niet altijd. Maar het kan best wel eens. Hetzelfde dus met een beurtzang of allerlei andere vormen, fysieke vormen, muzikale vormen. Dat is zeker de rol van de zangleider, van de aanbiddingsleider, vind ik.

I101: Ik ben bijna door mijn vragen heen. Eén laatste nog, waar zou het verschil vandaan komen tussen het plaats van het lichaam in het zingen en in het bidden? Dat mensen tijdens het bidden meestal niet de handen opheffen, maar op de stoel zitten met de handen gevouwen en de ogen dicht?

PV101: Het bidden duurt veelal veel korter. Als je geknield bent, dan is dat niet een houding waarin iedereen je hoort. Puur als je het daarover hebt.

I102: Daarom is knielen tijdens het bidden makkelijker dan tijdens het zingen?

PV102: Nee, tijdens het zingen makkelijker. Tijdens het bidden zou kunnen als alle andere mensen bidden, maar niet als je zelf bidt, hardop heb ik het dan over. Dat betekent dus dat de initiatiefnemers van zo'n gebed het niet kunnen doen. Het zou wel kunnen, maar dan moet je tussendoor weer gaan staan. De mensen die hardop bidden, die gaan staan. Want dan ben je beter te horen. En gewoon een stuk gewenning. We hebben dan nog wel dat wanneer we de dienst opdragen aan de Heer, onze versie van votum en groet.... Waarbij we dan de votum en de groet wel missen, de groet is: 'Welkom in deze dienst'. De votum en groet die mis ik nog wel eens. Dat is ergens toch wel een soort nostalgie. Wat ik daar dan blijkbaar bij heb. Maar ik vind dat...

I103: Er gaat wel een besef van uit: 'We zijn hier bij God, in de aanwezigheid van God.'

PV103: Ja. Waarom zijn we hier eigenlijk? 'Welkom in deze dienst, fijn dat er zoveel mensen zijn.' Ja, lekker belangrijk. Natuurlijk is het fijn dat de mensen er zijn. We hebben dan wel een zegen, maar een votum en een groet, dat is ook al een zegenwens. Dat is bij ons vaak niet. In die zin mis ik dat.

I104: Is dat dan te liturgisch?

PV104: Ja. 'Dat was vroeger.' Er zijn ook mensen, niet bij ons in de kerk die ik het heb horen zeggen, maar wel bij ons op de opleiding. De voorganger zei dat ze dingen van 'Psalmen voor nu' zongen, toen dat in was, dat een vrouw zei: 'Psalmen dat zingen we niet hoor, dat was vroeger in de kerk.' Waar denk je dat al die Opwekkingsliedjes vandaan komen enzo? Dat is een bepaald beeld. Dat is hetzelfde met, dat gaat wel buiten dit, maar dat is bij ons in de PGD wel meerdere keren gezegd: 'Zonde en oordeel hebben we vroeger in de kerk al geleerd, daar moeten we het hier niet teveel over hebben.'²⁷⁴ Dat vind ik echt verschrikkelijk.

I105: Daar hebben ze mee afgerekend. Ze denken: 'Ik ben weg uit de gereformeerde kerk en ik zit nu in een Pinkstergemeente, dan wil ik dat echt niet meer horen.'

PV105: Want dat heb ik toen al dertig jaar lang gehoord. Maar dan denk ik: 'Je zit nu al vijftig jaar hier' De jongeren die hier opgroeien die horen dat nooit. Die hebben echt nul zondebesef. Alleen maar God is liefde en die houdt van jou. 'Er gaan toch geen mensen naar de hel, dat kan toch helemaal niet? God wil toch dat je gelukkig bent?' Dat is echt letterlijk wat er gewoon gebeurt. Dat vond ik als jongerenwerker echt verschrikkelijk. Daar heb ik zo enorm mee lopen knokken, maar goed, dat is een

---

²⁷⁴ PGD staat voor Pinkstergemeente Doetinchem.

heel ander ding. Maar dat inderdaad daardoor mensen sommige vormen overboord gooien omdat ze het associëren met een bepaald type kerk waar ze om een bepaalde reden uitgegaan zijn of uitgezet zijn.

I106: Daar zijn mensen gevoelig voor, zulk soort dingen? Misschien over een generatie, als die mensen er niet meer zijn en je alleen de jongeren van nu hebt, dat er dan veel meer ruimte voor is.

PV106: Ja. Dat is nu we met het nieuwe oudsteteam zijn met alleen maar jonge mensen, die daar überhaupt niet zo'n negatieve associatie mee hebben, preken we veel vaker over Gods heiligheid, of noodzaak tot bekering. We moeten niet denken dat we dat andere niet hoeven te noemen omdat ze dat al dertig jaar hebben gehoord. Op een gegeven moment vroeg een oudste dat aan mij: 'Vind je dan dat we het teveel hebben over vrijheid en Gods liefde?' Ik zeg: 'Gods liefde is hartstikke belangrijk, ik weet niet of we het daar teveel over hebben. Ik vind dat we het te weinig hebben over die andere dingen.'

I107: Die ook best wel met Gods liefde te maken hebben. Zonde heeft ook met Gods liefde te maken.

PV107: Ja, maar goed. Dat is een heel ander gesprek. Maar dat is denk ik wat betreft het bidden en het zingen. Als oudste, in ieder geval wat betreft [naam vrouw] en mij, is er het verlangen dat we de uitingen wat meer als gemeente, gezamenlijk doen, omdat het waarde en betekenis heeft als je dat gezamenlijk doet. Niet alleen maar dat individuele, ieder voor zich, als je je daar toevallig prettig bij voelt.

I108: Dus dan gaat het niet om wat je zelf voelt, maar om wat je als gemeente samen doet?

PV108: Ja, maar dat is moeilijk. We hebben wel eens een spreker gehad die een ieder opriep, hij sprak over opwekking: 'Als je dat wil, laten we ons dan vernederen voor God. Als je geen last hebt van je knieën, kom naar voren om te knielen.' Hij had die boodschap gebracht op de algemene vergadering van de VPE.²⁷⁵ Ik had hem daar gehoord en ik vond het zo ontzettend goed, om ons als gemeenteleiders te vernederen voor de Heer. Dus ik had hem laten uitnodigen en ik was best wel teleurgesteld over hoe weinig mensen daar naar voren zijn gegaan. Het was bijna niemand, misschien een handje vol van de 120. Dat vond ik echt shocking. Op die algemene vergadering lagen we er allemaal. Allemaal met het besef: 'we zijn het werk aan het doen, maar we kunnen het helemaal niet zelf. We zijn allemaal afhankelijk.'

I109: Dus ook mensen die het op de vergadering wel deden, maar tijdens de dienst niet?

---

²⁷⁵ VPE staat voor 'Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten'.

PV109: Nee, nee, nee. Die mensen waren niet op de vergadering. Ik was als oudste van de gemeente naar de algemene landelijke vergadering van de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten.

I110: Dus daar kon dat wel, maar hier thuis...?

PV110: Ja, dat vond ik heel apart.

I111: Zou dat een stuk inleiding zijn, dat dan miste?

PV111: Daar ben ik inderdaad over na aan het denken. Wat is dat dan? Zijn mensen het niet gewend? Je kan ook komen om voor je te laten bidden, daar hangt het mee samen. Maar hoeveel mensen doen dat? Ik denk niet veel. Dat ben je niet gewend. Op een gegeven moment zijn we dat in jeugddiensten gaan doen. Elke dienst werd er een oproep gedaan dat mensen voor zich konden laten bidden. In het hele jaar komen er totaal vijf jongeren, een halve per dienst. Ik zei: 'Dat maakt niet uit. We blijven het gewoon doen. Ze gaan er vanzelf aan wennen.' Het tweede seizoen ook de hele tijd, er komt niemand. Tot de laatste dienst van het jaar. Toen stond vijftig procent er, of meer, ik denk twee derde. De eerste dienst van het volgende jaar weer. Maar dat heeft een hele aanloop nodig en een moment dat er een spreker is die het zo brengt dat het klikt bij ze en ze zeggen: 'Ja, dat wil ik.' Dan hebben ze het een keer gedaan en dan kan het de keer daarna ineens ook. Dus we hebben gezegd: 'Dat moet in de normale dienst ook'. Want hoe kan je van jongeren verwachten dat ze naar voren komen om voor zich te laten bidden, als ze het hun ouders nooit zien doen? We hadden het gebed vroeger achteraan, ook nog de klapdeuren door. Daar kwam niemand, dat vonden ze zo raar: 'Er is blijkbaar niemand die behoefte heeft aan gebed.' Natuurlijk wel, maar niemand gaat die klapdeuren door. Daar zit ook een ding in, hoe pak je dat aan als gemeente. Het mag gewoon zichtbaar zijn, dus aan de zijkant in de zaal of vooraan. Dan gaan mensen daar vanzelf aan wennen.

I112: Iets van de lange adem dus?

PV112: Ja. In de NGK zijn ze het aan het doen. Ik was daar eens. Toen zei de predikant: 'Er komen nooit mensen hier, en toch doen we het. In ieder geval bieden we het aan.' Maar uiteindelijk geloof ik wel, als je het hebt over Gods werk in je gemeente en Gods Geest, dat er een moment is dat Gods Geest neerdaalt en de mensen overtuigt, want het is Gods Geest die dat doet: mensen overtuigen van zonde, overtuigen van zijn liefde, de woorden van Jezus bekend maken. En dan willen mensen voor zich laten bidden. Dat er dan ineens een hele hoop mensen staan. Ik ben ervan overtuigd dat wanneer we ons als gemeente naar die momenten blijven uitstrekken, die momenten er zullen zijn. Maar we hebben in ons oudsteteam ook mensen die we nog nooit de handen hebben zien opheffen.

I113: Jullie zijn met z'n zessen toch in het oudsteteam?

PV113: Vijf. Twee echt)paren en eentje... Zij is wel betrokken en ze zat gisteren ook bij de vergadering, maar ze wil geen oudste zijn. In de communicatie hebben we gewoon drie echt)paren.

I114: Maar die hebben de vrijmoedigheid niet of die hebben er geen behoefte aan? Ze zijn het niet gewend?

PV114: Dat weet ik niet, dat zou ik eens moeten vragen.

I115: Wordt daar niet over gesproken met elkaar?

PV115: Dat hebben we nog niet gevraagd, nee.

I116: Is dat te persoonlijk dan, wat je met je lichaam doet tijdens de dienst?

PV116: Misschien wel. Ik denk dat het moeilijke is dat het voelt, als je mensen daarop aanspreekt, alsof je hen dan veroordeelt als ze dat niet doen. Niemand kan je veroordelen dat je het wel doet, want je leest het overal in de Bijbel. Iedereen snapt dat het makkelijker is om het niet te doen, gevoelsmatig. Maar als je dan iets zegt wanneer je het wel doet en dat je het verlangen hebt om dat als gemeente meer als eenheid te doen en ook omdat je weet wat de uitwerking daarvan is in je eigen geest en ziel, de vrucht ervan, dan voelt het al snel als: 'Je doet het niet goed', of: 'Jij zou dat ook moeten doen.' Dat weet ik ook niet zo goed, hoe ik zo'n gesprek zou aanpakken. Daar hik ik ook een beetje tegenaan.

I117: Kan je dat combineren met de preek, noem je dat ook zo bij jullie?

PV117: Vanuit de Vergadering zeggen ze allemaal toespraak.

I118: Dat past ook wel mooi in het rijtje: samenkomst, toespraak.

PV118: Ja, precies, dat vind ik ook het probleem daarmee. Dus ik noem het gewoon preek.

I119: Kun je dat combineren met een preek over een bepaalde psalm waar dat in gebeurt?

PV119: Ja, dat is wel een keertje gebruikt. Maar dan wordt er vaak een aanbiddingsexpert ingevlogen, die dan allerlei Hebreeuwse woorden gaat uitleggen. Dan is zo'n persoon weer weg en dan is het klaar. Ik heb daar over na zitten denken. Dit is ook één van de dingen op mijn lijstje, zoals ik al zei. Het zit in mijn hoofd om het daar eens over te gaan hebben. Waar komt dat vandaan? Als je dan de Bijbelgedeelten op een rij gaat zetten. Salomo die zijn handen ter hemel heft.

I120: Zeker in het Oude Testament.

PV120: 'Ja, dat was in het Oude Testament, dat was onder de wet. Nu hoeft dat niet meer.' Er staat iets over de mannen die met geheven handen bidden.

I121: 1 Timotheüs.

PV121: Jezus, als Hij de dankzegging uitspreekt. Heft Hij dan ook niet zijn handen op?

I122: Zijn ogen sowieso, misschien zijn handen.

PV122: 'Hij sloeg zijn ogen ten hemel.' Dan heb je ook nog het hoofd buigen of het hoofd opheffen, daar hebben we het nog niet over gehad. Dat zijn ook dingen nog, die je heel makkelijk kan doen en die niet in het oog springen. Waardoor ik eigenlijk ook geen idee heb wie dat wel bewust doet. Maar dat is wel een fysieke houding.

[Ik merk op dat ik een hele lijst heb met Bijbelteksten over het fysieke element van de aanbidding. We spreken af dat ik deze lijst naar de geïnterviewde mail. Hierna ronden we het gesprek af. De geïnterviewde gaat nog nadenken over andere mensen die ik nog zou kunnen interviewen.]

Literatuurlijst

- Baarda, Ben (ed.), *Basisboek kwalitatief onderzoek. Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek* (Houten: Noordhoff, 2013)
- Balke, W., *Calvijn en de doperse radikalen* (Amsterdam: Ton Bolland, 1973)
- Barnard, Marcel, 'The Praise and Worship Movement and its relation to culture. An exploration of new fields of research in liturgical studies', *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 22 (2006), 79-88
- Barnard, Marcel, 'Late modern Rhythm and the renewal of worship' in: Hetty Zock (ed.), *At the crossroads of art and religion. Imagination, commitment, transcendence* (Leuven: Peeters, 2008), 173-187
- Brienen, T., *De liturgie bij Johannes Calvijn. Zijn publicaties en zijn visies* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1987)
- Bucer, 'Psalter with All Church Practices', in: Jonathan Gibson & Mark Earngey (eds.), *Reformation Worship. Liturgie from the Past for the Present* (Greensboro: New Growth, 2018), 283-297
[*Vons Herren nachtmal oder mess und den predigen*]
- Bullinger, 'Christian Order and Custom', in: Jonathan Gibson & Mark Earngey (eds.), *Reformation Worship. Liturgie from the Past for the Present* (Greensboro: New Growth, 2018), 214-234
[*Christennlich Ordnung und Bruch der Kilchen Zürich*]
- Buschbeck, Bernhard, *Die Lehre vom Gottesdienst im Werk Johannes Calvins* (diss. Marburg, 1968)
- Calvijn, 'De vorm van gebeden en kerkelijke gezangen', in: Herman J. Selderhuis & Madeleine Gimpel (eds.), *Calvijn verzameld* (Utrecht: Kok Boekencentrum, 2019), 591-637 [*la forme des prieres et chants ecclesiastiques, avec la maniere d'administrer les Sacremens, et consacrer le Mariage: selon la coustume de 'Eglise ancienne*]
- Calvijn, 'Supplex exhortatio ad Caesarem de restituenda ecclesia', in: W. Baum & E. Cunitz, *Joannis Calvini Opera Quae Supersunt Omnia* (Braunschweig: Schwetschke, 1863-1900), 6:457-534
- Calvijn, 'Calvin Writes about the Importance of Communal Worship', in: Karin Maag (ed.), *Lifting Hearts to the Lord. Worship with John Calvin in Sixteenth-Century Geneva* (Grand Rapids: Eerdmans, 2016), 57-58
- Calvijn, *Institutie. Of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, ed. A. Sizoo (Delft: Meinema, 1931)
[*Institutio in Christianae religionis*]

- Calvijn, *Institutie. Of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, ed. C.A. de Niet (Houten: Den Hertog, 2009) [*Institutio in Christianae religionis*]
- Calvijn, 'Catechismus van Genève', in: K. Zwanepol (ed.), *Belijdenisgeschriften Van De Protestantse Kerk In Nederland* (Heerenveen: Protestantse pers, 2009), 111-164 [*Le Catéchisme de Genève*]
- Calvijn, 'Calvin's Sermon on the True Worship of God', in: Karin Maag (ed.), *Lifting Hearts to the Lord. Worship with John Calvin in Sixteenth-Century Geneva* (Grand Rapids: Eerdmans, 2016), 96-106
- Calvijn, *Genesis. Uitlegging van Johannes Calvijn*, ed. S.O. Los (Kampen: De Groot-Goudriaan, 1970) [*Commentariorum in quinque libros Mosis. Pars I*]
- Calvijn, *Commentaries on the First Book of Moses Called Genesis*, ed. John King (Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans, 1948) [*Commentariorum in quinque libros Mosis. Pars I*]
- Calvijn, *Commentaries on the Four Last Books of Moses Arranged in the Form of a Harmony*, ed. Charles W. Bingham (Edinburgh: Calvin Translation Society, 1853) [*Commentariorum in quinque libros Moses. Pars II: Mosis reliqui libri quatuor in formam harmoniae digesti*]
- Calvijn, *Het boek der Psalmen*, ed. J. Boer Knottnerus (Kampen: De Groot-Goudriaan, 1970) [*Commentarii in librum Psalmorum*]
- Calvijn, *Commentary on the Book of Psalms*, ed. James Anderson (Edinburgh: Calvin Translation Society, 1845) [*Commentarii in librum Psalmorum*]
- Calvijn, *Commentary on the Book of the Prophet Isaiah*, ed. William Pringle (Edinburgh: Calvin Translation Society, 1850) [*Commentarius in Isaiam prophetam*]
- Calvijn, *Verklaring van de Bijbel. De profeet Jeremia*, ed. D. van Dijk (Kampen: De Groot-Goudriaan, 1983) [*Praelectionum in Ieremiah prophetam*]
- Calvijn, *Commentaries on the Book of the Prophet Jeremiah and the Lamentations*, ed. John Owen (Edinburgh: Calvin Translation Society, 1855) [*Praelectionum in Ieremiah prophetam*]
- Calvijn, *Commentaries on the Book of the Prophet Daniel*, ed. Thomas Meyers (Edinburgh: Calvin Translation Society, 1853) [*Praelectionum in Danielelem prophetam*]
- Calvijn, *De Evangelieën van Mattheus, Markus en Lukas*, ed. A. Brummelkamp (Kampen: De Groot-Goudriaan, 1970-1971) [*Commentarius in harmoniam Evangelicam*]
- Calvijn, *Commentary on a Harmony of the Evangelists, Matthew, Mark, and Luke*, ed. William Pringle (Edinburgh: Calvin Translation Society, 1846) [*Commentarius in harmoniam Evangelicam*]

- Calvijn, *Het Evangelie van Johannes*, ed. G.L. Goris (Kampen: De Groot-Goudriaan, 1971) [*Commentarius in Evangelium Ioannis*]
- Calvijn, *Commentary on the Gospel According to John*, ed. William Pringle (Edinburgh: Calvin Translation Society, 1847) [*Commentarius in Evangelium Ioannis*]
- Calvijn, *De Handelingen der Apostelen*, ed. G. Wielenga (Kampen: De Groot-Goudriaan, 1970) [*Commentarius in acta Apostolorum*]
- Calvijn, *Commentary upon the Acts of the Apostles*, ed. Henry Beveridge (Edinburgh: Calvin Translation Society, 1844) [*Commentarius in acta Apostolorum*]
- Calvijn, *Commentaries on the Epistle of Paul the Apostle to the Romans*, ed. John Owen (Edinburgh: Calvin Translation Society, 1849) [*Commentarius in epistolam Pauli ad Romanos*]
- Calvijn, *Commentaries on the Epistles of Paul the Apostle to the Corinthians*, ed. John Pringle (Edinburgh: Calvin Translation Society, 1849) [*Commentarius in epistolam Pauli ad Corinthios I*]
- Calvijn, *Commentaries on the Epistle of Paul to the Galatians and Ephesians*, ed. William Pringle (Edinburgh: Calvin Translation Society, 1844) [*Commentarius in epistolam Pauli ad Ephesios*]
- Calvijn, *Commentaries on the Epistles to Timothy, Titus, and Philemon*, ed. William Pringle (Edinburgh: Calvin Translation Society, 1856) [*Commentarius in epistolam Pauli ad Timotheum I*]
- Datheen, 'The Psalms of David and Other Hymns Translated from French into Dutch', in: Jonathan Gibson & Mark Earngey (eds.), *Reformation Worship. Liturgie from the Past for the Present* (Greensboro: New Growth, 2018), 626-642 [*De psalmen Davids: ende ander lofsangen wt den Franscoyschen Dichte in Nederlantschen ouerghesedt*]
- Eschbach, Hans (ed.), *Vurig verlangen. Evangelische vernieuwing in de traditionele kerken* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1996)
- Farel, 'The Manne rand Way Observed in the Places That God Has Visited by His Grace: First Liturgy of the Reformed Churches of France', in: Jonathan Gibson & Mark Earngey (eds.), *Reformation Worship. Liturgie from the Past for the Present* (Greensboro: New Growth, 2018), 202-211 [*La maniere et fasson quon tient es lieux que Dieu de sa grace a visites: Première liturgie des Èglises réformées de France de l'an 1533 publiée d'après l'original*]
- Geluk, C.G., *Cultuur in beweging. Een zoektocht naar creativiteit in het spoor van Calvijn* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2000)

- Heer, J.M.D. de, *Spiegel & spanningsbron. Opinievorming in reformatorische kerken over de evangelische beweging en de charismatische vernieuwing* (Houten: Den Hertog, 2018)
- Lasco, a, 'The Complete Form and Method ...', in: Jonathan Gibson & Mark Earney (eds.), *Reformation Worship. Liturgie from the Past for the Present* (Greensboro: New Growth, 2018), 460-516
[*Forma ac Ratio Tota ...*]
- Leeuw, G. van der, *Liturgiek* (Nijkerk: Callenbach, 1940)
- Maag, Karin, *Lifting Hearts to the Lord. Worship with John Calvin in Sixteenth-Century Geneva* (Grand Rapids: Eerdmans, 2016)
- Meyster, J.A., 'Calvijn en de eredienst', in: J. Firet (ed.), '*Houdt dan de lofzang gaande...!*'. *Opstellen over kerk en eredienst aangeboden aan prof. dr. G.N. Lammens ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag* (Kampen: Kok, 1983), 43-49
- Micron, 'The Christian Ordinances of the Dutch Church of Christ Which Was Established in the Year 1550 in London by the Christian Prince, King Edward VI', in: Jonathan Gibson & Mark Earney (eds.), *Reformation Worship. Liturgie from the Past for the Present* (Greensboro: New Growth, 2018), 517-542 [*De Christlicke ordinancien der Nederlantscher ghemeynten Christi die vanden Christelicken Prince Co. Edewaerdt van VJ. in't jaer 1550. te Londen inghestelt was. ...*]
- Nauta, D. & J.P. van Dooren (eds.), *De Nationale Synode van Dordrecht 1578. Gereformeerden uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden bijeen* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1978)
- Nichols, J.H., 'The Intent of the Calvinistic Liturgy', in: John H. Bratt, *The Heritage of John Calvin. Heritage Hall lectures, 1960-1970* (Grand Rapids, Eerdmans, 1973), 87-109
- Oskamp, Paul & Niek Schuman (eds.), *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk* (Zoetermeer: Meinema, 1998)
- Osmer, Richard R., *Practical Theology. An Introduction* (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2008)
- Poll, W. van de, *Samen in de naam van Jezus. Over evangelische liturgie en muziek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2009)
- Redman, Robert R., 'Welcome to the Worship Awakening' *Theology Today* 58 (2001), 369-383
- Uytenbogaardt, Hans, 'Symbool en rite', in: Paul Oskamp & Niek Schuman (eds.), *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk* (Zoetermeer: Meinema, 1998), 371-378

- Webber, Robert E., *Blended Worship. Achieving Substance and Relevance in Worship* (Peabody: Hendrickson, 1994)
- Witvliet, John D., *Worship Seeking Understanding. Windows into Christian Practice* (Grand Rapids: Baker, 2003)
- Witvliet, Johannes D. & Nathan Bierma 'Liturgie', in: Herman J. Selderhuis (ed.), *Calvijn handboek* (Kampen: Kok, 2008), 453-465
- Wolterstorff, Nicholas, *De God die wij aanbidden. Op verkenning in de liturgische theologie*, ed. Arend Smilde (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2019) [The God We Worship]
- Work, Telford, 'Pentecostal and Charismatic Worship', in: Geoffrey Wainwright & Karen B. Westerfield Tucker, *The Oxford History of Christian Worship* (Oxford: Oxford University, 2006)
- Zwingli, 'Act or Custom of the Supper, Remembrance or Thanksgiving of Christ, as It Will Be Initiated in Zürich at Easter in the Year 1525', in: Jonathan Gibson & Mark Earney (eds.), *Reformation Worship. Liturgie from the Past for the Present* (Greensboro: New Growth, 2018), 182-192 [Action oder Bruch des Nachtmals, Gedechtnus, oder Dancksagung Christi, wie sy uff OSTern zu Zürich angehebt wirt, jm jar als man zalt M.D.XXV.]
- Zwingli, 'A Form of Prayer According to Paul's Teaching in 1 Tim 2, Which Is Now Used in Zürich at the Beginning of the Sermon', in: Jonathan Gibson & Mark Earney (eds.), *Reformation Worship. Liturgie from the Past for the Present* (Greensboro: New Growth, 2018), 193-194 [Ordnung der christenlichenn Kilchenn zu Zürich. Kinder zetouffen. Die Ee zebestäten. Die Predig anzefahen und zu enden. Gedächtnis der abgestorbenen. Das Nachtmal Christi zu begon.]